مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە، کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

خاوەنی ئیمتیاز
پرۆفیسۆر د. ئەرسن موسا رەشید

سەرنوسەر
پ.ی.د. محەمەد عەبدوللا کاکەسوور
٤٧٨٠٥٢٨
makakasur@yahoo.com

سکرتێری نووسین
م. فارس قادر فەقێ عەبدوللا

دەستەی نوسەران
پ.ی.د. دلێر ئەحمەد (زانکۆی سلێمانی)
پ.ی.د. ئەبەز مەجید
پ.ی.د. سەلام حەسەن خۆشناو (زانکۆی سەلاحەددین)
پ.ی.د. ئەحمەد عەبدولعەزیز مەحمود (زانکۆی سەلاحەددین)
پ.ی.د. ئاکۆ برهان محەمەد (زانکۆی سەلاحەددین)
پ.ی.د. فەرسەت مەرعی (زانکۆی دهۆک)
پ.ی.د. حەکیم ئەحمەد مام بەکر(زانکۆی سەلاحەددین)
د. دلێر فرحان ئیسماعیل (زانکۆی سەلاحەددین)
م.ی. شوان محمدامین خۆشناو (زانکۆی سەلاحەددین)

بەرگ و نەخشەساز
هیمداد محەمەد نەرگوشی

ژمارە (٢٤) سالی شەشەم پایزی ٢٠١٢

کۆمەڵەی ڕۆشنبیری مێژوویی کوردستان

KURDISTAN HISTORICAL CULTURAL ASSOCIATION

جمعية الثقافة التاريخية لكردستان

راویژکاران

پ.د.جەبار قادر

پ.د.حەسەن جاف

پ.ی.د. حوسامەدین عەلی نەقشبەندی (زانکۆی سلێمانی)

پ.ی.د.شەوکەت عارف(زانکۆی دهۆك)

پ.ی.د.ئیسماعیل حەساف(زانکۆی سەلاحەددین)

هەموو ئەو بابەتانەی لە گۆڤاری مێژوو بلاْودەبنەوە نوسەرەکانیان لێیان بەرپرسیارن تەنیا سەروتار نەبێت کە گۆڤاری مێژوو لێی بەرپرسیارە

* گۆڤار : مـێژوو

* ژمارە : (٢٤)

* تیراژ : (٥٠٠) دانە

* چاپخانە : رۆژهەلاّت

کوردستان / هەولێر - کۆلانی بەرامبەر بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی هەولێر

g.mezhu@yahoo.com

g.mezhu@hotmail.com

پێرست

◄ سەروتار

بۆ مێژوو.. هەولێر پایتەختی رۆشنبیریی کوردستانە

◄ توێژینەوە

فەلسەفەی مێژوو لای ئیبن خەلدون	پ.ی.د.ئاکۆ برهان محمد	١١
جۆنیەتی سەرهەڵدانی وەهابیەت لەنیمچە دوورگەی عەرەب	شاکر رضا احمد	٣٥
ژیان و بەرهەمەکانی مستەفا نەریمان (١٩٢٥ - ١٩٩٤)	زیاد نەعمان مەحمود	٤٩
کورتەیەک لەسەر هونەکان و مەترسی و هێرشیان بۆ سەر ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ...	وەل ئەنوەر	٨٣
داهاتووی دونیا لای مارکس	ئامادەکردنی فوتابی/ حسێن کریم حسن	٩١

◄ القسم العربي

آراء أخوان الصفا الإجتماعية تحليل ونقد وتقييم	الدكتور أحمد عبدالعزيز محمود	١٤٣
عبدالرحمن عارف الرئيس المنفي	د.علي عادل حسين	١٥٧
بهجة الإخوان في ذكر الوزير سليمان نص جديد عن بداية عهد المماليك في العراقاً	د. عماد عبدالسلام	١٧٣
دور المرأة الكردية الأيوبية في النواحي السياسية والعمرانية والثقافية	فيان يوسف إيليا	٢١٥
ذكرى البارتي محاولة للفهم....	الدكتور هوشيار مظفر علي أمين	٢٣٧

◂ کەشکۆڵی گۆڤار

چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوونووس د.مهدی محمد قادر ئەنجامدانی: د. محمد عبدالله	٢٤٩
د.موکەرەم تاڵەبانی لە بارەی عەزیز شەریف دەدوێت و چەندین نهێنی مێژوویی ... ئا: مەغدید حاجی	٢٥٣
چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوونووس مامۆستا شوان محمدامین خۆشناو سازدانی: پ.ی.د.محمد عبدالله	٢٧١
وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و: دلشاد مەحموود عەبدولڕەحمان	٢٨١
چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوونووس د.ئامانج حسن أحمد ئەنجامدانی: د.محمد عبدالله کاکە سوور	٣٠٣
چەند سەرە دێرێکی فەلسەفەی مێژوو قارەمان نادر شێخ بزێنی	٣٠٧
چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوونووس زریان سالار حەمە عارف ئەنجامدانی: د. محمد عبدالله	٣١٥

بۆ مێژوو.. هەولێر پایتەختی ڕۆشنبیریی کوردستانە

سەروتار

هەولێر کۆنترین شاری کوردستانە، ئەمە ڕاستیەکە هیچ گومانی لێناکرێت، ئەمە خۆی لە خۆیدا گرنگی شارەکە بەدیاردەخات بەتایبەتی کە شار بایەخێکی زۆری لە شارستانییەتدا هەیە.

لە پێش زایین پایتەختی شانشینی (حدیاب) بووە، لە سەدەکانی ناوەڕاست ئەتابکیەی اربیل یان میرنشینی اربیل(هەولێر) بایەخی ئەم شارەی لە لاپەڕەکانی مێژووی ئیسلامی بۆ نەخشاندووین بە شێوەیەك وایکردووە هەولێر لەو سەردەمدا نەك لەسەر ئاستی مێژووی ئیسلامی بەڵکو لەسەر ئاستی مێژووی جیهان ناسراوبێت.

ماوەیەك پایتەختی میرنشینی سۆران بووە. بوونی شارە قەڵا لە شارەکەدا تایبەتمەندی داوە بە هەولێر کە لە هیچ شارێکی کوردستان تەنانەت ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هاوشێوەی نەبێت، ئەوەی جێگای سەرنجە ناوی هەولێر تەنیا لە لایەن کورد بۆ شارەکە بەکاردێت و عارەب و تورکمان اربیل بەکاردەهێنن تەنانەت ئاشورییەکان و لە نووسینی ئینگلیزیش اربیل بەکاردێت.

منارەی چۆلی تایبەتمەندیەکی تری شاری هەولێرە کە گەواهیدەری پێشکەوتنی شارستانیەتی شارەکەیە لە سەدەکانی ناوەڕاست. ئەمانە هەمووی پێشینەی مێژوویی شارستانی و ڕۆشنبیری شارەکە ڕوون دەکەنەوە.

لەگەڵ بەیانی ١١ی ئاداری ١٩٧٠ هەولێر بووە پایتەختی ناوچەی ئوتۆنۆمی کوردستان سەرەڕای لایەنی سیاسی هەولێر لە ١٩٧٠-١٩٧٤ لە ڕووی ڕۆشنبیریی پێشکەوتنی گەورەی بەخۆوە بینیوە، هەروەها لە لایەن دەوڵەتی عێراقەوە بە پایتەختی هاوینەی عێراق داندرابوو ئەمەش ڕەنگدانەوەی هەبوو بەسەر پەرەسەندنی بارودۆخی ڕۆشنبیریی لە شارەکەدا.

لە سەرەتای نەوەدەکانەوە لەگەڵ دامەزراندنی پەرلەمان و حکومەتی هەرێمی کوردستان هەولێر بە فەرمی بە پایتەختی هەرێمی کوردستان داندرا ئەمەش ڕۆژ دوای ڕۆژ کاردانەوەی بەسەر ڕەووشی ڕۆشنبیریی شارەکە بە لایەنی ئەرێنی هەبووە. ئەمڕۆ حکومەت بەسەرجەم وەزارەتەکان بە وەزارەتی ڕۆشنبیرییەوە لە هەولێرن، بەرزترین دەزگای زانستی کوردستان ئەکادیمیای کوردی لە هەولێرە ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی بارەگایان لەم شارەیە قونسلیەو سەنتەری ڕۆشنبیری وڵاتان بارەگایان لەم شارەدایە چەندین گۆڤارو ڕۆژنامەی گرنگ و ڕادیۆو تەلەفزیۆن و لە پایتەختەوە بڵاودەکرێنەوە و پەخش دەکەن. لە پاڵ چەندین چاپخانەی حکومی پەیتا پەیتا ژمارەی چاپخانە ئەهلییەکان لە هەولێر پتر دەبن.

گەورەترین زانکۆ لە کوردستان لە ڕووی ژمارەی کۆلیج و بەشی زانستی و پلەی زانستی مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەددینی هەولێرە ئەمە سەرەڕای ئەوەی ژمارەی زانکۆ ئەهلییەکان لە هەولێر لە هەر شارێکی تری کوردستان پترە.

بەرزترین ئاستی خوێندەواری لە شارەکانی کوردستان لە پایتەختە، ئەمانە هەموو ئەو پێوەرانەن کە بە دیاری دەخەن ئەمڕۆ هەولێر نەک هەر پایتەختی سیاسی بەڵکو پایتەختی ڕۆشنبیریی کوردستانیشە، کاتی ئەوەش هاتووە بە پێوەر و ئامار و داتا و لۆژیك بنووسین و بدوێین، هەروەها دەتوانین بڵێین کە

هەولێر نەك هەر پایتەختی رۆشنبیریی كوردستانی عێراقە، بەڵكو پایتەختی رۆشنبیریی كوردستانی گەورەیە، چونكە ئەو بزووتنەوە رۆشنبیرییە پەرەسەندووەی لە هەولێر هەیە لە هیچ شارێكی تری پارچەكانی تری كوردستانیش بوونی نییە.

ئەگەرچی هەولێر بە شاری قەڵاو منارەو هۆلاكۆ بەزێن ناسراوە بەڵام پێمان وایە باشترین پێناسە بۆ هەولێر بریتییە لە(شاری رۆحانییەت، عەقڵانییەت و شارستانییەت).

توێژینەوە

فەلسەفەی مێژوو لای ئیبن خەلدون

پ.ی.د.ئاکۆ برهان محمد/بەشی مێژوو ـ ز. سەلاحەددین

یەکەم/ ژیاننامەی ئیبن خەلدون و بنەما هزریەکەی:

لە ساڵی ١٣٣٢ لە وڵاتی تونس لە دایك بووە و هەر لە منداڵیەوە تا تەمەنی بیست ساڵی تەواوی خۆی سەرقاڵکردوو بە بەدواداچوونی خوێندن و زانست و زانیاریەو بەتایبەت لە زانستە ئاینیەکان و زمانەوانیەکان و فەلسەفەو بیرکاریەوە، هەروەها نزیکەی بیست ساڵی تری تەمەنی وەکو فەرمانبەرێکی حکومی کاری کردووە لەژێر سایەی میرنشینەکانی باکوری ئەفریقاو ئەندەلوس(ئیبیریا)، پاشان ماوەی بیست و چوار ساڵیش لە میسر ژیانی بەسەر دەبات و کاری مامۆستایەتی و دادوەرێتی ئەنجام دەدات[1].

ئیبن خەلدون خولیایەکی زۆری هەبووە بۆ وەرگرتنی زانیاری و هەمیشە ڕێزی مامۆستایانی دەگرت و پابەندی بیروڕاکانی ئەوان بووە، بەڵام کە لە ساڵی ١٣٤٩ وڵاتی تونس تووشی نەخۆشی ڕشانەوە دەبێت و ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان تووشی نەخۆشی و لەناوچوون دەبن لەوانە ژمارەیەکی بەرچاوی زاناو مامۆستایان و بەشێکیشیان کۆچ دەکەن بۆ وڵاتانی دیکە، ئەمەش دەبێتە مایەی بێزاری و نیگەرانی و تاوای لێهات رامان و شرۆڤەی بارودۆخی ژیان بە وردی بکات تا دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەم کارەساتە پاڵنەرێکی سەرەکی دەبێت لە گەڵاڵەکردنی ئایندیای هزری تایبەت بە خۆیەوە دەربارەی ڕێڕەوی مێژوو و گۆڕانکاریە مێژووییەکان، هەر لەبەر ئەمەش لە دیارترین بیروبۆچوونەکانی ئەو

دەربارەی لێکدانەوەی مێژوو بریتییە لە ڕۆڵی ڕواڵەتە سروشتیەکان و گۆڕانکاریە جوگرافیەکان لەسەر مرۆڤ و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی، جگە لە تێکەڵبوونی لەگەڵ ژیانی کۆچەریێتی باکوری ئەفریقا ئەمەش بووە هۆی فراوانکردنی زانیاریەکانی دەربارەی ژیانی کۆچەریێتی و پێڕەوو نەریت و ڕەفتاریان و هەڵسوکەوتەکانیان دەربارەی ژیان، بەم جۆرەش گەڵاڵەبوونی بیرۆکەی(دەمارگیری) لادروست دەبێت کە ئەم دەمارگیریەش چ ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە دەوڵەتدا.

ئەم چوار ساڵەی کە لە شاری(تلمسان) جەزائیری ئێستادا نیشتەجێ دەبێت لە کۆشکی یەکێك لە هاوڕێکانی خۆی تەواو یەکلادەکاتەوە بۆ نووسین و دانانی کتێب، دەست دەکات بە نووسینی کتێبە بەناوبانگەکەی دەربارەی مێژوو لەژێر ناونیشانی (العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر)، بۆ ئەم کتێبەشی پێشەکیەکی زل دەنووسێت لەژێر ناونیشانی(المقدمة) کە کتێبێکی تایبەتەو جەخت لەسەر زانستی مێژوو دەکاتەوە لەگەڵ فەلسەفەی مێژوو و کۆمەڵناسی، ئەم کتێبەی ئەوپەڕی فراوانی هزری ئیبن خەلدون دەگەیەنێت و ئاوێنەیەکە بۆ توانستی فیکری و ئایدیا بەرفراوانەکانی ئەو دەربارەی زۆر لە بوارەکانی ژیان، کاتێك خوێنەر کتێبەکەی (المقدمة) دەخوێنێتەوە هەست بەوە دەکات نووسەرەکەی لە چ ئاستێکی کراوەیی هزریدا ئەم کتێبەی داناوەو تا چ ڕادەیەك ئاستی ڕۆشنبیری بەرزە و ماریفەو زانیاریەکی بەرفراوانی هەیە.

پێویستە بگوترێت ئەزموون و شارەزایی ئیبن خەلدون دەربارەی ژیان بە گشتی و چڕبوونەوەی هزری خۆی لەبوارە زانستیەکان و لە لایەکی تریش چوونە نێوکاری سیاسی و کارگێڕی لە باکوری ئەفریقا، جۆرێك لە ململانێی بۆ دروست دەبێت لە هەر دوو بوارەکانی سیاسی و زانستیدا، ئەمەش ڕۆڵی دیاری دەبێت لە

چاندنی تۆوی تەمامی ئاستبەرزی فیکری خۆی و بەرجەستەبوونی فیکری مێژوویی خەلدونی بە سوود وەرگرتنی لەم هەموو ئەزموونەی کە تیایدا بووە[٢].

کەسێتی ئیبن خەلدون لە دوو لایەنەوە گەلاڵە دەبێت، یەکەمیان: پێگەیشتنی زانستی، چونکە ئەو لە بنەماڵەیەکی زانستی و ئاینی هاتوتە کایەوە بەتایبەتی باوکی مامۆستای یەکەمی ژیانی زانستی بووە، دووەمیان خولیایی بۆ گەشت و گەڕان، ئەمەش وای بۆکردووە کە زیاتر ئاشنایی پەیدا بکات دەربارەی ژیانی کۆمەڵگەی جیاجیاو چۆنیەتی ژیان بەسەربردن و گەشەسەندن و گۆڕانکاریەکانیان، جگە لە ئارەزووبوونی بۆ کاری سیاسی و دانیشتن لەگەڵ میرو پاشایانی ناوچەکانی تونس و تلمسان و فاس و غەرناتە و خەڵکی ناوچەکانی بیابانی گەورەو میسر و شام و چاوپێکەوتنی لەگەڵ(تەیمور لەنگ) سەرداری مەغۆل[٣].

وە ڕاسپاردنی لە لایەن تەیمور لەنگەوە بە دانانی کتێبێك دەربارەی وڵاتی مەغریب ئەویش هەروەکو خۆی ئاماژە دەکات کتێبۆکەیەکی بۆ دانا[٤].

دووەم/ کتێبی(المقدمة) و هزری زانستیی مێژوویی:

ئیبن خەلدون گرنگیەکی زۆری داوە بە زانستی مێژوو و فەلسەفەی مێژوو[٥]، جگە لە گرنگیدانی بە بواری ژمێریاری و کتێبێکی بۆ ئەم مەبەستە داناوە لە ژێر ناونیشانی(الحساب)، کتێبێکی تریشی دەربارەی لۆژیك لەژێر ناونیشانی(المنطق)و جگە لە کتێبی تری وەکو(شرح البردة) و (شفاء السائل لتهذیب المسائل)، بەڵام ئاوێنەی هزری زانستی مێژوویی ئەو لە کتێبەکەی (المقدمه)دا دیاردەکەوێت، ئەم کتێبەی ئەو زیاتر لە هەموو کتێبەکانی تری شۆرەتی بۆ پەیداکردووە، چونکە دەربارەی ماریفەی جیاجیا دەدوێت بەتایبەتی زانستی مێژوویی و کۆمەڵناسی و سیاسیی و ئابووری و جوگرافی و هی تریش[٦].

ئـەم کتێبـەی بـووە تـەختی سـەرنجی توێـژەرو خوێنـەران و توێژینـەوەی جیاجیای لەسەرکراوە، گرنگیەکەی هەروەکو خۆی ئاماژە دەکات ئامانجی ئەوە ڕووداوە مێژووییـەکان شـیکاری و تێگەیـشتن و ڕاڤـەی بـۆ بکرێـت و ڕاسـتی و دروستی تیادا ئاشکرا بکرێت و بخرێتە چوارچێوەی ڕامـان و هزریـی قوڵـەوە و پێوەری شیاوی بۆ بهێنرێتـەوە، هـەروەکو نموونـەی یـەکێك لـەو پێوەرانـەی کـە خۆی ناوی دەبات بـە (زانستی ئاواکاری مرۆڤایـەتی) و هـەروەها پێـوەری تـری وەکـو فەلـسەفی و لـۆژیکی و ئـابووری و جـوگرافیی و کۆمەڵناسـی، هـەر لەبـەر ئەمەش هزری ئەو تێکهەڵکێشیەکی بەرفراوانی تێدایە و هەندێك پێیان وایـە ئـیبن خەلدون زانای کۆمەڵناسیەو هەندێکی تر زانـای ئـابووری سیاسـییە هەنـدێکی تـر فەیلەسوفی مێژووە، بەڵام بە هەر حاڵ ئەو لەبنەچەدا مێـژوونوس و فەیلەسـوفی مێژووە زیاتر لە هەر شتێکی تر بووبێـت. لەبـەر ئـەوە هـزری زانـستی مێـژوویی دیاردەخات و دەیەوێت لە کتێبەکەی (المقدمة) پێمان بڵێت کە پێویـستە ڕێبـازی شیاو دابنرێت بۆ تێگەیشتنی مێژوو، بەتایبـەتی جـەخت کردنـەوەی لـە پێـوەری (تیۆری دەمارگیری)ئەم تیۆرەشی لە دیارترین بنما هزریە زانستیە مێژووییەکانی ئـەو دەژمێردرێـت، بـە ڕادەیـەکی زۆر پـشتی پـێ بەسـتووە لـە دیارخـستنی بیروباوەڕەکـانی دەربـارەی گۆڕانکاریـە مێژووییـەکان، لـەم کتێبەیـدا هەوڵیـداوە ئـەوەمان بـۆ دیاربخـات کـە هۆکـاری دروسـتبوونی دەوڵـەت چـین؟ چـۆن پـێش دەکـەوێت؟ چـۆن دوادەکـەوێت؟ چـۆن دەڕووخێـت؟ چـۆن دەسـەڵاتدار سەرهەڵدەدات؟ چۆن دوادەکەوێ؟ یان چۆن دەڕووخێت؟ جگـە لـە باسـەکانی ئاوەدانی شارەکان و چۆنیەتی بەرفراوانی بوونیان و ڕۆڵی بوارەکانی جوگرافیایی و ئابووری و سەربازی لە مێژوودا[٧].

سێیەم/ مێژوونووس لای ئیبن خەلدون:

ئیبن خەلدون دەیەوێت ئاگاداری و ئامۆژگاری مێژوونووسان بکاتەوە لەم هەڵانەی کە تێی دەکەون و هەواڵ بە نادروست دیاردەخەن یاخود دەکەونە نێو خورافاتەوە یان بەبێ شیکاری و لێکۆڵینەوە ڕووداوەکان تۆمار دەکەن، ئەم فاکتارانەی دەبنە هۆی دوورخستنەوەی مێژوونووس لە ڕاستیە مێژووییەکان و دیارخستنی بابەتەکان وەکو خۆی بریتین لە:

١- بە ئاسانی نەکەوێتە ژێرکاریگەری هەواڵی پەرش و بڵاو و پڕوپاگەندەکانەوە، بەڵکو لەسەری پێویستە پشکنین و لێکۆڵینەوەی وورد بۆ سەرجەم بیروڕاکان و هەواڵەکان بکا بۆ ئەوەی لە ڕاستی و دروستی مێژوودا یەکبگرێتەوە.

٢- پشکنین لە کەسێتی ئەوانەی زانیاری مێژووییان لێ وەردەگیرێت بۆ ئەوەی زانیاریەکان تەواو دروست بێت لەگەڵ ڕاستی مێژوویدا.

٣- دەبێت مێژوونووس ئاگاداری ئەوە بێت کە ئەم زانیاریانەی لە کەسانی تر وەریدەگرێت لەوانەیە کەسەکە مەبەستێکی دیاریکراوی هەبێ و ئەو زانیاریە بە تەواوی باس نەکات یا بیشێوێنێت لەبەر ئەوە لەسەر مێژوونووس پێویستە هەڵوەستە بکات لە بارەی زانیاریە مێژووییەکانەوە.

٤- نەبوونی زانیاری پێویست دەربارەی ڕاستی ڕووداوەکان وا دەکات بە ئاسانی زانیاری لە خەڵك وەرگرێت، بەڵکو دەبێت خۆش باوەڕ نەبێت هەر کەسێ چی ووت و ئەویش تۆماری بکا بێ ئەوەی ڕووداوە مێژووییەکە هەڵبسەنگێنێت.

٥- ئاگاداربوونی مێژوونووس لەم هەواڵانەی ستایش و بەسەرهەڵدانی تیادایە بۆ خاوەن پۆست و لێپرسراوان و گەورە پیاوانی دەوڵەت، چونکە لەوانەیە کەسەکە بە مەبەستی بەخشش و پارەو پولەوە ستایش دەکات.

٦- لە هۆکارەکانی تری کە مێژوونووس لە بابەتیانە دووردەکاتەوە، ئەوەیە کە شارەزایی کەمە دەربارەی ئاواکاری و چۆنیەتی ئاوەدانی و پێشکەوتن چونکە لەوانەیە ڕووداوێك لە ڕووداوەکان لە خودی خۆیدا تایبەتمەندێتی خۆی هەبێت و سروشتێکی جیای دەبێت لە ڕووداوی هەمان بابەت.

٧- لەسەر مێژوونووس پێویستە ئەم سەربردانەی وەریدەگرێت ئەوا هەڵیبسەنگێنێت بە ڕێگەی گەڕانەوە بۆ بنەچەی ڕووداوەکە یاخود هاوشێوەی ئەم جۆرە ڕووداوە، بە دانایی شیکاری بۆ بکات و تەواو خۆی یەکلابکاتەوە ئەوەکو وەهم و خورافاتی تیادا باسکرابێت وەکو زێدەڕۆیی لە ژمارەی سەربازانی جەنگێك.

٨- لەسەر مێژوونووس پێویستە شێوازەکانی ڕەخنەی بابەتیانە جێبەجێ بکات بۆ زانیاریە مێژووییەکان و ڕاستکردنەوەیان، لەبەر ئەوە پێویستە سیفاتی ڕەوشت بەرزی و ماریفەی گشتی هەبێت بۆ ئەوەی بگاتە ڕێبازێك لە لێکۆڵینەوەی مێژوودا لە ڕێگەیەوە هەمیشە چارەسەری هەواڵە مێژووییەکان بکات، لەبەر ئەوە پێویستە زانیاری گشتی و ڕۆشنبیری گشتی هەبێ، جگە لە زانیاری ئەوتۆ لە بارەی ژیانی کۆمەڵگە، جگە لە بەراوردکردنی ڕابردوو و دەمی ئێستا بۆ ئەوەی زیاتر تێی بگەین(٨).

چوارەم/ تیۆری ئاواکاری لە لێکدانەوەی مێژوودا:

ئیبن خەلدون داکۆکی لە ئاواکاری و گرنگی شارستانیەت دەکاتەوە، وە بەدواداچوونی بنەما سەرەکیە بزوێنەرەکانی بە جوڵەکردنی شارستانیەت و پەرەسەندنەکانی ڕووداوە مێژووییەکان، چونکە مێژوو لای ئەو بریتییە لە هۆکارو شیکاری مێژوو نەك تەنها سەربردە، لەبەر ئەوە هەروەکو خۆی ئاماژە دەکات

تەنها مەبەست ئەوەنیە ڕابردوو دیار بخرێت بەقەدەر ئەوەی سوودو پەندو ئامۆژگاری لێ وەربگیرێت، ئەمەش مانای فەلسەفەی مێژوو دەگەیەنێت.

پاشان جەخت لە بوونی دەسەڵات و دەوڵەت دەکاتەوە بۆ گەشەسەندنی ئاواکاریەکەو کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی، واتە مەبەستی پێویستی بوونی سیستەم و یاساکانە بۆ بەدواداچوون و ڕێکخستن و پەرەسەندنی ئەم ئاواکاریەو کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیە[9]، وە زانین و بەدواداچوونی چۆنیەتی دروستبوونی ئاواکاری و هۆکارەکانی سەرهەڵدان و گەشەسەندن و ڕووخانی دەبێتە هۆی مایەی زانینی جوڵەی مێژوو، بەتایبەتی ڕۆڵی فاکتەرەکانی جوگرافیایی و ئابووری و مرۆییەکان تیایدا[10].

ئبن خەلدون باس لە پرسی پێکەوەژیانی مرۆڤەکان دەکات لەگەڵ یەکتر بەو مانایەی وەکو کۆمەڵگەیەکی دانەبڕاوی تێکهەڵکێشی خاوەن بەرژەوەندی لەگەڵ یەکتردا، چونکە کۆمەڵگەکان ئاواکاری و شارستانیەت دروست دەکەن و پێویستیان بە یەکتر هەیەو نە شارو نە شارستانیەتیش بەبێ کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی دروست نابێت، دوو هۆکاری سەرەکیش هەن بۆ ئەوەی وا لە مرۆڤەکان بکەن وەکو کۆمەڵگە لەگەڵ یەکتردا بژین، یەکەمیان: پێویستی مرۆڤ لە خواردن و بژێوی ژیان لە ڕێگەی هاریکاری و دابەشبوونی کار لە نێو تاکەکانی کۆمەڵگە. دووەمیان: پێویست بوون بە هەماهەنگی و هاریکاری یەکتر بە مەبەستی بەرگری لە مەترسی و هێرشی دەرەکی[11].

پێنجەم/ بنەماكانی فەلسەفەی مێژوو لای ئیبن خەلدون:

ئیبن خەلدون بۆ فەلسەفەكەی جەخت لەسەر دوو بنەمای سەرەكی دەكاتەوە:

یەكەم/ گشتگیری: واتە لێكۆڵینەوەو بەدواداچوونی مێژووی گشتی جیهانی بۆ ئەوەی بتوانێ دەرئەنجامێكی گشتیگیرانەش بەرجەستە بكەیت بیگشتێنی بەسەر ڕووداوەكانی مێژوو، واتە دەبێت زانیاریەكی زۆر دەربارەی ئەم جۆرە ڕووداوە مێژووییەی كە لێی دەكۆڵێتەوە كۆبكاتەوە لە زۆربەی دەوڵەت و ناوچە جیاجیاكان جا چ لە سەردەمی كۆن یاخود نوێش بێت، بۆ ئەوەی بگاتە یاسایەكی گشتگیرانە بتوانێت لەسەر هەمان ڕووداوی مێژوویی جێبەجێی بكات، بۆ ئەوەی ئەم مێژوونووسە بیروبۆچونەكانی دووربێت لە هەڵەو ناڕاستەوە، چونكە سروشتی ژیانی مرۆڤایەتی لە یەكتر دەچێت لەگەڵ ئەوەی جیاوازی دەبینرێت لە نێو گەلان لە ڕووی سیستەم و ڕەفتارو بیركردنەوەیان بەڵام دەتوانین بگەینە دەرئەنجامێكی گشتگیرانە و پێوەری نادیارەكان بكەین لەسەر دیارەكان، واتە مەبەستی ئەو وەكو نموونەی هۆكاری ڕووخانی دەوڵەتی چین ئەو پێی وایە دەبێت مێژوونووس شارەزایی پەیدا بكات دەربارەی ڕووخانی دەوڵەتانی كۆن و نوێ لە مێژوودا و توێژینەوەی وردی یەكە یەكەی ڕووخانی دەوڵەتەكان بكات، ئینجا دەتوانرێت وەڵامی ئەم پرسیارە بداتەوە كە بۆچی دەوڵەت دەڕوخێت، واتە دیراسەكردن و خوێندنەوەی چەندین بواری تایبەتی مێژوویی و پاشان وەدەرهێنانی چەند یاساو ڕێسایەكی گشتی بۆ ئەوەی ببێتە وەڵامی ئەو بۆ ئەم جۆرە ڕووداوە مێژووییانە.

دووەم/ هۆكاری: واتە فەلسەفەی مێژوو هەوڵ دەدات هۆكاری ڕووداوەكان بە وردی دیراسە بكات نەك تەنها دیارخستنی خودی ڕووداوەكان، چونكە مەبەستی فەلسەفەی مێژوو بریتییە لە توێژینەوە لەسەر ڕاڤەكردنی هۆكارەكان و

فاكتەرەكانی ڕووداوەكان، لە پرسیارو وەڵامی بەردەوام دەربارەی چەندێتی و چۆنیەتی، بەمەرجێك دەبێت هۆكارێكی گشتگیرانە بێت لە ڕووی كات و شوێنەوە، چونكە گرنگی هۆكاری لەوەدایە كە كۆتی كات و شوێن ببەزێنێت و سروشتێكی گشتگیرانەی پێ ببەخشێت(١٢)، جگە لەمەش دەبێت هۆكاریەكە ڕواڵەتیانەی دەرەكیانە نەبێت بەڵكو دەبێت ئاوێنەیەكی ڕاستەقینەی ناوەڕۆكی ڕووداوە مێژووییەكان بێت، چونكە هەروەك خۆی ئاماژە دەكات و دەڵێت: ((لە ناوەڕۆكەكەیدا ڕامان و لێكۆڵینەوەو هۆكاری بونەوەرەكانە))[١٣].

شەشەم/ تیۆری دەمارگیری و دەوڵەت:

دروست بوون و ڕووخانی دەوڵەت لای ئیبن خەلدون پەیوەستە بە (دەمارگیریەوە)، كە كردوویەتی بە بنەمایەكی سەرەكی سەرهەڵدان و نەمانی دەوڵەتان، دەوڵەتیش ناوەندێكە ئیبن خەلدون بە دەوریدا دەخولێتەوە و تیۆریاكەی لەسەر جێبەجێ دەكات، ئەم دەمارگیریە سەرەتایەكە بۆ دروستبوونی دەوڵەت و پاراستنی لە هەر مەترسیەكی ناوخۆیی یا دەرەكی، چونكە یەكبونی خوێن بنەمای یەكەمی دەمارگیری هۆزایەتیەو ئەندامانی هۆزێكیش پەیوەستن بەیەكەوە لە ڕووی لایەنگیری كردنی یەكترو بەرگری و پاراستنی گیانی یەكتری، بەردەوام بەزەیین لەبەرامبەر یەكتردا و یارمەتی و پاڵپشتی یەكترن لە بەرامبەر كەسێكی دەرەكی یا نامۆ یا مەترسیدار، جگە لە پەیوەندی نێوان هۆزێك لەگەڵ هۆزێكی تر كە جۆرێك لە هاریكاری و پاڵپشتی یەكتر دەبینرێت بەڵام بە شێوەیەكی كەمتر لە ئەندامانی یەك هۆز، واتە تەنها یەكەبەستنەوەی خوێن دەمارگیری دروست ناكات بەڵكو بە شێوەیەكی كەمتریش یەكبەستنەوەی ڕەگەزی یا نەتەوەیی جگە لە هاوپەیمانێتی و پێكەوەژیانی ئاشتیانە.

لەنێو کۆمەڵگەی کۆچەرێتی زیاتر یەکبەستنەوە لەسەر بنەمای دەمارگیری بەدی دەکرێت و ئەم پەیوەندیەش وەکو نەریتێکی بۆماوەیی دەمێنێتەوە نەوەکان پەیڕەوی دەکەن و بە پشتگیری کردن لە یەکتر دڵشاد دەبن و سەرکەوتن بەدەست دێنن، لە سروشتی دەمارگیری دوورخستنەوەی زیانە لەسەر کۆمەڵگەو بەرگری کردنە لە یەکتری، بەڵام لە هەمان کاتدا هیوایەکی تریان هەیە ئەویش داواکاریەکانیەتی کە بریتیە لە خاوەنداریێتی کردن یا دەسەڵات، بەڵام داواکاری دەسەڵات ئاسان نییە چونکە دەمارگیریەتی جۆراوجۆر هەیە لەوانە دەمارگیری خۆشەویستی سەرکردە بۆ کورسیەکەی، لەبەر ئەوە پێویستە دەمارگیریەك لە هەموان بەهێزتر بێت ئەوانی تر بکاتە ژێردەستەی خۆی و سەرجەم دەمارگیریەکانی تریش لەژێر فەرمانی دەمارگیرە بەهێزەکە بێت کە دەسەڵات بۆ خۆی دەسێنێت، بەڵام کە خەڵکی دەمارگیر دەسەڵات وەردەگرن دەیانەوێت کەس دەستکاری دەسەڵات نەکات و بە ئارەزووی خۆیان حوکم بکەن نەك هەر ئەوەندە بەڵکو پاشاو داروودەسەکەیشی دەیانەوێت کەس دەستکاری دەسەڵاتەکەیان نەکات و ڕەخنەگرو بەرهەڵستکار نەبن بۆ هەر کارێك کە دەیکەن.

دەمارگیریەت دوای ئەوەی سەرکەوتن بەدەست دەهێنێت لە دامەزراندنی دەوڵەت، ئینجا دەوڵەتیش بە چەند قۆناغە تەمەنێکدا تێ دەپەڕێت و کۆتاییەکەیشی گەیشتنە بە لوتکەی هەرەم، لێرەدا دەمارگیریەکی نوێی بەهێز دێتە بوون و لەناوی دەبات و دەوڵەتێکی نوێ لەسەر حیسابی دەوڵەتە ڕووخاوەکە دروست دەبێت، بەم جۆرەش دەوڵەتان سەرهەڵدەدەن و دەڕوخێن، دەوڵەتیش بە گوێرەی بیروڕای ئیبن خەلدون تەمەنی دیاری کراوی خۆی هەیە وەکو مرۆڤ و درێژترین ماوەی تەمەنی دەوڵەتیش سەدو بیست ساڵە.

پاشا کە بە پشتگیری و هۆکاری دەمارگیریەتەوە گەیشتۆتە سەرۆکایەتی بەڵام بۆ حوکمی ڕەهایی خۆی و خۆشی حوکمڕانیەتی بەبێ ئەوەی کەسێ لێی بپرسێتەوە لێرەدا هەوڵدەدات خەڵکی دەمارگیر لە خۆی دووربکاتەوەو لە جیاتی ئەوان خەڵکی مەوالی و دەرەکی و پیشەوەرانی جیاجیاو بێگانە لە خۆی نزیک دەکاتەوە وەکو جێگرەوەی خەڵکی دەمارگیر، ئەمەش مانای ئەوەیە دەمارگیریەت فاکتەری سەرهەڵدانی دەوڵەتە، لە هەمان کاتدا فاکتەری لەناوبردنی دەوڵەتە لەبەر بەرهەڵستکاریان بۆ حاکم یا پاشا[١٤]، کەواتە لێرەدا دوو مەسەلەی دژەوانی لە ڕێڕەوی مێژوودا هەن ئەوانیش:

١- بە دەمارگیریەت سەرکردایەتی دروست دەبێت، وە دەوڵەتان سەرهەڵدەدەن و پاشاکانیش پەیدادەبن.

٢- سەرکردایەتی کردن خۆش نابێت تەنها بە ڕێگەی وازهێنانی پاشا یا سەرۆك لە خەڵکی دەمارگیر و دەمارگیریەت[١٥].

یاخود خەڵکی دەمارگیر پشتیوانن بۆ خاوەن دەوڵەت لە سەرهەڵدانی هەروەها خەڵکی دەمارگیر بەرهەڵستکارو دژی خاوەن دەوڵەتن لە سەرکردایەتیەکەی[١٦].

جگە لەمانەش مەسەلەی خۆشگوزەرانی کە ئیبن خەلدون زۆر باسی دەکات بەو پێیەی کە هێزی دەوڵەت زیاد دەکات چونکە خۆشگوزەرانی مەبەستی شارستانیەت و ئاواکاریە[١٧]، سەرکردەکان شانازی بەوە دەکەن کە وڵاتەکەیان بگاتە پلەی خۆشگوزەرانی، بەڵام خەرجیەکانی زیاتر دەبن و هەژاران هیلاکتر دەبن و خەڵکی خۆشگوزەرانیش دەوڵەمەندتر و ئارەزوومەندانە تر دەژین. جا لێرەدا داهاتی دەوڵەت بەش ناکات و خاوەنی دەوڵەت دەست دەکات بە وەرگرتنی پارەوپووڵی زیاتر بە پاساوی جۆراوجۆر لە خەڵکی، ئەمەش دەبێتە

هـۆی لاوازبوونـەوەی ژیانیـان، پـشتیوانی خـەڵکی بـۆ خـاوەن دەوڵـەت کـەمتر دەبێتــەوە، لێــرەدا خــاوەن دەوڵــەت یــا ســەرۆك یــا پاشــا بــۆ پاراســتنی خاوەندارییەتیەکەی دەست دەکات بە زیادکردنی بەخششی سەربازان و بەکرێ گیراوان بۆ ئەوەی ژیانیان هاوشانی ژیانێکی خۆشگوزەرانی سەردەمەکەی خۆیان بێـت و لەسـەر دڵسۆزیان بـۆ خـۆی رایانگرێـت و بیانهێڵێتـەوە. بـەڵام ئـەم خۆشگوزەرانیە هۆکارێکی سەرەکیە بۆ شێواوبوونی دەوڵەت و سەرەتایەکە بـۆ گەنـدەڵی، کەواتـە خۆشـگوزەرانی لوتکـەی هـەرەمی دەوڵەتـە، کەواتـە دوو مەسەلەی دژەوانی نوێ هەیە:

١- خۆشگوزەرانی رواڵـەتی شارسـتانیەتە، لـە هـەمان کاتـدا خۆشـگوزەرانی تێکدەری شارستانیەتە.

٢- خۆشـگوزەرانی مەبەسـتی ئاواکاریـە، لـە هـەمان کاتـدا خۆشـگوزەرانی زەنگی کۆتایی هێنانە بە ئاواکاری[١٨].

هـەروەها ئـەم خۆشـگوزەرانیە وڵاتـی دراوسـێ دەترسـێنێت، جگـە لەمـەش دەبێتە هۆی مایەی چاوتێبڕینی هۆز و خەڵکی کۆچەری دەمارگیری نوێ[١٩].

حەوتەم/ خولە بەدواداهاتەکانی شارستانیەت:

ئـیبن خەلـدون شـیکاری دروسـتبوونی دەوڵـەت و شارسـتانیەت بـە پێویـست بوونی تاکەکان بۆ پێکەوە ژیان لـە چوارچێوەی کۆمەڵگـەوە لێك دەداتـەوە بـۆ ئەوەی بتوانن پێداویستی یەکتر بـە یـەکتری پربکەنـەوە، ئەمـەش دەبێتـە هـۆی پەیـــدابوونی پیـــشەو کـــارو ســـەرهەڵدانی رێکخـــەرێك کـــە بتوانـــێ ژیـــان و پەیوەندیەکانیان رێك بخات و ماف و چارەنووسیان بپارێزێت، ئەم رێکخەرەش لە چوارچێوەی دەسەڵاتێکی سیاسیەوە دەبێت لەژێر دەستی پاشا یا فەرمانڕەوا،

واتە هاتنەکایەی پاشا یا فەرمانڕەوا پێویستیەکی تاکەکانی کۆمەڵگەیە بۆ ڕێکخستنیان لە سەرجەم بوارەکانی ژیاندا.

بە گوێرەی تیۆریاکەی ئەو دەوڵەت بە سێ قۆناغی بەدواهات تێدەپەڕێت، لە کۆچەرێتی دەست پێدەکات دواتر مەدەنیەت و پاشان داڕمان، وەکو بوونەوەرێکی زیندوو لەدایك دەبێت و گەشە دەکات پاشان لەناودەچێت، ئەم خوله بەدواهاتانەش بەم جۆرەن: لای ابن خلدون

١- **قۆناغی کۆچەرێتی:** واتە سەرەتا مرۆڤ لەم قۆناغەدا ژیانیان ژیانی کۆچەرێتیە، وەکو هۆزەکانی بیابان یا بەربەرەکانی ئەوانەی لە چیاکاندا لە شێوەی کۆمەڵگەی هۆزایەتی و بنەماڵەیی دەژین، یا مەغۆلەکان ئەوانەی لە دەشتاییەکاندا دەژین، ئەمانە هەموویان دەمارگیریەکی زۆر بەهێزیان هەیەو ناچنە ژێر یاسای مەدەنیەتەوە، تەنها پێداویستی و پێڕەوەکانیان حوکمیان دەکات، ئەوانەن کە لە قۆناغی پێش قۆناغی مەدەنیەت دەژین لە ژیانی مرۆڤایەتیدا.

ئەندامانی هۆزە کۆچەریەکان بەرژەوەندیەکانیان کۆیان دەکاتەوە، سەرەتا بەرژەوەندی و پێداویستی هەرەگرنگ پاشا تەواوکاریەکان، ئەوەی کە حوکمیان دەکات یەکێتی دەمارگیریانە بەتایبەتی لە پشتگیری کردنی ئەم خزم و کەسانەی خوێن کۆیان دەکاتەوە و هەمیشە و بەردەوام پاڵپشت و پشتیوانی یەکترن، وە هەرچەند پەیوەندی نێوان تاکەکانی دەمارگیریەت بێ گەردو ڕیشدارتر بێت ئەوەنە دەمارگیریان بۆ یەکتر بەهێزتر دەبێت و زیاتریش دەتوانن بەسەر ئەم هۆزو تیرەو کۆمەڵگە دەمارگیرانە زاڵ بن کە کەمتر پیرەوو نەریتی دەمارگیریان تیادا زاڵە بە تایبەتی ئەگەر هۆزو تیرەو خوێنی تر ئاوێتەی بن، هۆزیش پارێزگاری لە دەسەڵات دەکات ئەوەندەی کە پارێزگاری لە دەمارگیرەکەی

بکات، وە ئەوەی پاڵپشتە بۆ دەمارگیریەت دوو فاکتەرە، ڕێزگرتنی ئەندامانی هۆز بۆ گەورەکەیان و پێداویستیان بە شێوەیەکی بەردەوام بۆ بەرگری و هێرشکردن.

لەم قۆناغەدا ڕەفتاری کۆچەرێتی و توندوتیژی و درندەییان تیادا بەدی دەکرێت لە ڕووی ژیانیان و کاروچالاکیان، زۆر ئاگاداری نەریت و پێڕەوی خۆیانن و دەیپارێزن و بە ئاسانی دەستبەرداری نەریتەکانیان نابن جگە لەمەش زیاتر ئازاتر و خێرخوازترن لە چاو خەڵکی شارنشین چونکە خەڵکی شارنشین ئارەزووی پشوودان و خۆشی ژیانن زیاتر لە خەڵکی کۆچەر.

جگە لەمەش هەموو هۆزێك تاکەکانی دەمارگیری تایبەتی خۆیان هەیە بۆ یەکتر کە پەیوەندیەکانیان زۆر بە هێز ترە لەم پەیوەندیە دەمارگیریەی نێوان هۆزێك لەگەڵ هۆزێکی تری ناوچەیەك کە دەمارگیریەکی گشتی و لاوازتر کۆیان دەکاتەوە، لەبەر ئەوە سەرکردایەتی و خاوەندارێتی کردن هەمیشە بۆ زیاترین ئەم هۆزانەن کە زیاتر دەمارگیرترن، هەمیشە بەهێزترین دەمارگیر دەتوانێت خەڵکانی دەمارگیری تر لە هۆزەکانی تر بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە و حوکمیان بکات و سەرکردایەتیان بکات، چونکە کام لە هۆزەکان زیاتر پێڕەوی باوباپیرانیانن هەڵگرتبوو وە دەمارگیرترو بەهێزتر بوون ئەوان زیاتر لە تواناياندا هەیە بەسەر هێزە دەمارگیرەکانی تر زاڵ بن و خۆیان باڵادەست بکەن.

واتە بەم شێوەیە(کۆچەرێتی ← دەمارگیری ← پاڵپشتی یەکتر ← زاڵ بوون و سەرکەوتن).

٢- قۆناغی مەدەنیەت(شارستانیەت):

لـەم قۆناغـەدا دەوڵـەت دروسـت دەبێـت و خاوەنـدارێتی پاشانـشینی سـەرهەڵدەدات و کۆمەڵگـە لـە ژیـانی کۆچـەرێتی توندڕەوی دەچـێتە قۆنـاغی ئاواکاری شارنشینی جـێگیر، ئەمـەش لـە ئـەنجامی زاڵ بـوونی هـۆزە لـە ڕێگـەی دەمارگیرییەکی بەهێزی پەرەسندو لەسەر حیسابی دەوڵەتێك یاخود وڵاتێك کە لـە قۆنـاغی هـەرەمی ژیانیدایـە، چـونکە ئـەم هێـزە دەمارگیرییـە نوێیـە نەریتـە دەمارگیرییەکەی زۆر بەهێزترە لە هێـزی دەوڵەتەکـە چـونکە دەمارگیرییەکـەی زۆر لاواز بۆتەوەو خۆشگوزەرانی و لاوازی دەمارگیری دەبێتە هۆی لەناوچوونی[٢١].

بەڵام ئەوەی پاڵنەری هۆزە دەمارگیرەکەیە کە دەست بکەن بـە داگیرکـردن و هێرشکردن بریتیـە لـە ڕێبـازێکی ئـاینی یـا بانگهێـشتێکی سیاسـی، چـونکە ئـەم ڕەوتە ڕێبازیەی دەیگرنە بەر بە توندی وەریدەگرن و دەیانـەوێت بـە دەمـارگیری بڵاوی بکەنەوە وە بە پێچەوانەشەوە ئەم دەوڵەتەی کە لە قۆناغی هەرەم دایـە و هێزو توانای کەم بۆتـەوە چـونکە باوەڕیـان وەکـو پێـشتر نـەماوە و خـەڵکەکـەی ڕێبازە باوەڕیەکەیان وەکو پێـشتر نـەماوە تـا پـشتیوانی لـە خـاوەن دەوڵەتەکـە بکەن بۆ سەرکەوتنی ڕێبازە ئاینیەکەی یا سیاسیەکەی، بەڵکو لە بـەرگری کـردن دەسڵەمێننەوەو سارد دەبنەوە وەکو پێـشتر بەگیانـەوە بـەرگری ناکـەن تـەنها ئەوەندە نەبێت کـە پارێزگـاری لـە ژیانیـان بکـەن، بـەڵکو دەوڵـەت زیـاتر بـەرەو لاوازی دەچێت ئەگەر لە چەندین گەلی جۆراوجۆر پێك دێـت، هـەر لەبـەر ئەمـەش گرتنی شام و عێراق و فارس و میسر لە لایەن موسڵمانانەوە کە لە ژێر دەسەڵاتی دوو دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی ساناتر بووە لە گرتنی باکوری ئـەفریقا چـونکە لەوێ هۆزە بەربەریـە دەمارگیرەکـان نیـشتەجێن، بـەڵکو تەنانـەت ڕۆمانـەکانیش نەیانتوانیوە بەتەواوی کۆنترۆڵیان بکەن لەبەر پاراستنی بەهای دەمارگیریان[٢٢].

سەبارەت بە سەرکەوتنی عەرەب لە گرتنی ناوچەکان ئەوە دەخاتەڕوو کە لەبەر ئەوەی عەرەبی کۆچەر دەمارگیری ئاینیان هەبووە لەبەر ئەوە توانیویانە باڵا دەست بن و زاڵ بن بەسەر گەلانی کەمتر دەمارگیر.

هەروەها ئیبن خەلدون سێ بنەما دەست نیشان دەکات بۆ شارنشینی ئەوانیش: جۆری زەوی و مەبەست و سیفاتی حکومەت و زۆری دانیشتوان. پێداویستی هۆزەکە وای لێدەکات جاری یەکەم بەرگری لە خۆی بکات پاشان دەست بە داگیرکاری بکات، دواتر هەوڵی بەردەوام دەدات بۆ ئەوەی باری ژیان و هۆیەکانی ژیانێکی جێگیر و بەردەوام و باشتر مسۆگەر بکات، جا لێرەدا ئیبن خەلدون باس لە ڕۆڵ و کاریگەری فاکتەرە ئابوورییەکان دەکاتەوە لەسەر بوارەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتیەوە، ئاماژە بەکارکردنیش دەکات کە بنەچەی بەرهەم هێنانەو بەرهەم هێنانیش بنەچەی شارستانیەتە، هەروەها جەخت لە ڕۆڵی ژینگەی سروشتی دەکاتەوە لە کاریگەری بەسەر کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی، چونکە کۆمەڵگە بەڕادەیەکی زۆر دەکەوێتە ژێر کاریگەری زەوی و شوێنەکەی و بەپێتی زەویەکە و ئاووهەواو و دەرامەتی سروشتیەکەی، سروشت بزاوی مرۆڤ دیاری دەکات و ڕۆڵی دەبێت لە کارو چالاکی مرۆڤەکان، هەروەها کاریگەری بەسەر سیفاتی جەستەیی و دەروونی و ژیریەکەی دەبێت، بەڵکو ئاستی ڕۆشنبیری بۆ دیاری دەکات، لەبەر ئەوە شارستانیەت سەرهەڵنادات تەنها لە ناوچەی دیاریکراوی شیاو نەبێت.

بەگوێرەی تیۆری ئیبن خەلدون حکومەتێکی بەهێز بنەمایەکی ترە لە بنەماکانی شارستانیەت، مرۆڤی جێگیر پێویستی بە ڕێکخستن و پاراستن هەیە. هەروەها پێویستی بە حکومەتێکی دادپەروەر هەیە هێمنی و دادپەروەری مەبەستی بێت و بتوانێت بەرژەوەندیەکانی مرۆڤەکان بپارێزێت، حکومەتێکی

هاندەر بێت، هۆشداربێت، گرنگی بە لایەنی بازرگانی بدات و هەمیشە هەوڵی نوێکردنەوەی شێوازەکانی بەرهەم هێنان و بژێوی هاونیشتمانیان بدات واتە حکومەت لە خزمەتی قۆناغی شارستانیەت دادەبێت بەم جۆرەش دەوڵەت دەگاتە رادەی دەوڵەمەندی.

زۆری ژمارەی دانیشتوان رۆڵی خۆی هەیە لە خولقاندنی شارستانیەت چونکە پێکەوەژیانی مرۆڤەکان و هەماهەنگی و دابەشبوونی کارو لە نێوانیاندا دەبێتە هۆی ئەوەی بەرهەمی تواناکانی خۆیان زیاتر بکەن لە پێداویستیەکانیان، کە پێداویستی زیادی کرد ئەمە لە خزمەتی شارستانیەت و خۆشگوزەرانی خۆیانە و پاشان رەنگدانەوەی دەبێت لە رووی بەهێزی دەوڵەت، خۆشی و رابواردنیش ژمارەی دانیشتوان زیاد دەکات، کە ژمارەی دانیشتوانیش زیادی کرد لە سەرەتادا مانای زۆربوونی خەڵکی دەمارگیرە[٢٣]، ئەمەش مانای بەهێزی و پێشکەوتنی دەوڵەت دەگەیەنێت.

هەروەها لە رواڵەتەکانی شارستانیەت زۆربوونی مەوال و خەڵکی دەرەوی وڵات و پیشەوەرانە، ئەمانە لە پێداویستیەکانی خۆشگوزەرانین، خۆشگوزەرانیش لە سەرەتادا هێزی دەوڵەت زیاد دەکات[٢٤].

٣- قۆناغی کەوتن: یەکێك لە فاکەرەکانی کەوتنی دەوڵەت دەمارگیریە، هەروەها زۆری خەڵکی دەرەکی و پیشەوەران، لەگەڵ ئەوەی سەرکردە یا پاشا بەهۆی دەمارگیریەوە دەگاتە دەسەلات، بەلام بۆ ئەوەی بە ئارەزووی خۆی فەرمان و حوکم بکاتو کەس لە گەندەڵی ئەو نەپرسێتەوە دەست دەکات بە دوورخستنەوەی دەمارگیرەکان و پەرتەوازەکردنیان، ئالێرەدا خەڵکە دەمارگیرەکەی خۆی لێی دەبنە دوژمنی، بەتایبەتی کە ئەم پیشەوەرو خەڵك دەرەکیانە تا دێت زیاتر دەبنە جێی متمانەی سەرکردەو پلەوپایەی بەرزیان پێ

دەدرێت لەسەر حیسابی خەڵکە دەمارگیرەکە، ئەمەش زەنگێکە بۆ لاوازی دەوڵەت و پێشی هەموو شتێکیش ئەم پەیوەندیە بەهێز و بەزەییەی کە هەبوو لەمەو پێش لە نێوان سەرکردەو خەڵکە دەماگیرەکە نامێنێت، بەڵکو متمانەش لە نێوانیاندا بوونی نابێت، سەرکردەکە رێگەنادات ئەوان رەخنەی لێ بگرن و بەدوایاندا دەچێت بەکوشتن و گرتنیان بەم هێزە بەکرێ گیراوانەی بۆ خۆی کۆی کردبۆوە.

هەروەها خزمانی نزیکی سەرکردە بەتایبەتی کورانی ئەو دەکەونە خۆشگوزەرانی و رابواردنەوە و پەروەردەکردنیان دوور دەبێت لە نەریت و پێڕەوی رەسەنایەتی چونکە بە تەنها بیر لە بەرژەوەندی و هەواو ئارەزووی خۆیان دەکەنەوە، ئەم رابواردن و خۆشیە تەنها سەرکردەو نزیکەکانی ناگرێتەوە بەڵکو هەروەك پەندەکە دەڵێت خەڵکی لەسەر ئاینی پاشاکانیانن، واتە ئەم جۆرە ژیانە خەڵکانی دیکەش دەگرێتەوە.

لێرەدا لەبەر خەرجی زۆری دەوڵەت و پڕکردنەوەی پێداویستیە نوێیەکانی ژیانی نوێ کە خۆشگوزەرانی داوای دەکات، باجەکان دەستکاری دەکرێن و لە چەندێتی و جۆرێتییەوە، وەکو باجی کڕین و فرۆشتنی ناو بازارەکان ئەمەش گرانی بازاڕی لێ دەکەوێتەوەو خەڵکیش بێزاری خۆی دەردەبڕێت، جا لێرەدا خەڵکی هەست بەوە دەکەن ئەم ماندووبونەو هەوڵانەی دەیدەن بۆ وەدەستهێنانی پارەوپول تەواو جێی خۆی ناگرێتەوە چونکە دەسەلاتداران دەست دەخەنە کاروباری دارایی ئەوان و باجی جۆراوجۆر دەسێنن لەبەر ئەوە خەڵکی لە رووی کارو کاسبیان بۆ پارەوپول بەرەو ساردبوونەوە دەچن[٢٥].

بەشێکی زۆری خەرجی دەوڵەت دەچێتە خزمەتی چینی سەربازانەوە بۆ ئەوەی خاوەنداری دەوڵەت زۆرترین پشتیوانی ئەوان بەدەست بهێنێت و لەکاتی

پێویستیدا بە هانای بێن، جگە لە خەرجی تری خاوەنداری دەوڵەت، جا لێرەدا ئەو دەست بە پارە کۆکردنەوە دەکات لە ڕێگەی پرۆژەی ئابووری جۆراوجۆر لەوانە کڕین و دەست بەسەراگرتنی زەوی و ئاژەڵ و بەشداری کردن لە کاروچالاکی بازرگانی گەورە و ڕکابەری دروستکردن لەگەڵ بازرگانان و خاوەنداری زەوی و ئاژەڵداران بۆ ئەوەی زۆرترین سوودو قازانج بۆ خۆی بەدەست بهێنێت، جا لێرەدا بازرگانان و خاوەن زەوی و ئاژەڵداران بێزار دەبن و بەشێکیان وڵات جێ دەهێڵن بۆ ئەوەی ئەم پارەو پولەی ماویانە لە دەستی نەدەن، ئەمەش بە گشتی تێکچوونی باری ئابووری وڵات دەگەیەنێت، ئاواکاری شێواوی تێدەکەوێت و وڵات بەرەو لاوازی و داڕمان دەبات.

فاکتەرێکی سەرەکی تر داکۆکی لەسەر دەکاتەوە بریتیە لە فاکتەری ڕەوشتی دەروونی کە لێرەدا پەیوەستی دەکات بە خۆشگوزەرانیەوە، لە بەسەربردنی ژیانی ئارەزوومەندانەی ڕابواردنەوە، وە دوورکەوتنەوە لە سیفاتی مەردایەتی و جوامێری و بڵاوبوونەوەی خراپەکاری و دوورکەوتنەوە لە دەمارگیریەتی بەزەیی و هاوکاری یەکتری، ئەمانەش هەمووی دەبنە هۆی لاچونی توندوتۆڵی تاکی کۆمەڵگە لە خزمەتکردنی ڕاستەقینەی دەوڵەت چونکە تەنها بیر لە هەوەس و خزمەتی خۆیان دەکەنەوە، ڕابواردنیش ڕەفتار تێک دەدات و کۆمەڵێ سیفاتی گەندەڵی و ناڕێکی دەچێتە نێو دەروونەوە، چونکە لێرەدا دەروون دەکەوێتە نێو ژیانی دونیایی و ماددی، ململانێ و ناکۆکی جێگەی هاریکاری و پشتیوانی دەگرێتەوە، خێرو چاکە زۆر دەگمەن دەبێ و ئینجا ڕۆڵی دەبێت لە لاوازی و تێکچوونی دەوڵەت، ئەم خەڵکانەی کەوتونەتە ژێر کاریگەری ڕابواردنەوە سەردەمی مەردایەتی و دەمارگیری لەیاد دەکەن و وا خۆیان نیشان دەدەن کە زیرەکن و ڕۆشنبیرن و خۆیان بە کەسانی پێشکەوتوو دادەنێن[٢٦]، کەواتە

ڕەسەنایەتی دەمارگیری لە دەوڵەتدا تەمەنی درێژتر دەکات و بە پێچەوانەشەوە لادان لە دەمارگیریەت تەمەنی کورتر دەکات و بەرەو کەوتن دەچێت.

دوایین مەبەستی شارستانیەت لای ئیبن خەلدون ئەوەیە کە لێپرسراوانی دەوڵەت و پاشان خەڵکی گشتی دەکەونە ڕابواردن و خۆشگوزەرانی، لێرەدا گیانی کارکردن لاوازدەبێت و زیاتر خزمەت بە خودی خۆیان دەکەن ئەمەش دەبێتە هۆی هەڵوەشانەوەی دەمارگیریەتی دەوڵەت[٢٧]، دواتریش خاوبوونەوەی پەتی بەیەکبەستنەوەکانی نێو کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی و دابەزینی ئاستی پەیوەندیە گیانیەکان.

هەشتەم/ پێگەی تیۆریاکەی:

ئیبن خەلدون هەوڵێکی زۆری داوە بۆ ئەوەی مێژوو وەکو زانستێك بخاتەڕوو کە ڕێساو بنەمای خۆی هەیە لە لێکۆڵینەوەو بەدواداچونیدا، ڕووداوەکانی مێژوو وێنایەکی بۆ دەکێشرێت کە بگونجێت لەگەڵ ڕووی ڕاستەقینەی ڕێڕەوەکانی مێژوو و ئاراستەکانی.

ئبن خەلدون لە پێش ئەوروپیەکانەوە کەوتووە دەربارەی بابەتی فەلسەفەی مێژوو، هەرچەندە لە لایەن هەندێ کەسەوە واباسکراوە کە فەسەفەکەی بۆ مێژوو زیاتر پێداگرتن لەسەر مێژووی ئیسلام و زیاتر لەم مێژووەدا جێبەجێ دەکرێت بە تایبەتی ئەوەی پەیوەستە بە دەمارگیریەت و دەوڵەتەوە، وە ڕۆڵی کۆچەرێتی و ئاواکاری لە تیۆریا فەلسەفەکەیدا، لەبەر ئەوە زیاتر تایبەتە بە مێژووی ئیسلام و عەرەب بەتایبەتی مێژووی ڕۆژئاوای ئیسلام چونکە ئەو زۆربەی ژیانی لەوێ بەسەربردووەو تیۆریاکەی ئاوێنەی مێژوو و ژیانی کۆمەڵگەی ئەم ناوچەیە، ئیبن خەلدون هەروەکو خۆی ئاماژە دەکات ئامانجی لەم

فەلسەفەیەدا ئەوەیە کە مرۆڤ بزانێت چی ڕوویداوە لە بارودۆخەکانی ژیان لە کاتی ڕابردوو و ئێستادا و دواتریش دوای خۆی بەچی دەگات[٢٨].

تیۆریاکەی ئەو پڕیەتی لە پەندو ئامۆژگاری، وە بە تەنها تیۆریاکەی هزری نەبووە بە پشت بەستن بە لایەنی فیکریەوە بە تەنها بەڵکو سوودی لە مێژووی چەندین دەوڵەت وەرگرتووە، جگە لەمەش خۆی چەق بەستوو نەکردووە بە فاکتەرێکی بزوێنەری مێژوو، وە ستایشی ئەم مێژوونووسانە دەکات کە لە توانایاندا هیە شیکارو لێکدانەوە بۆ نووسینەکانیان بکەن[٢٩]، بەتایبەتی شیکاریەکی گشتگیرانەی هۆکاریانە بۆ مێژووی مرۆڤایەتی.

نۆیەم/ سەرنج و تێبینی دەربارەی تیۆریای ئیبن خەلدون:

١- هەندێ لە توێژەران باس لەوە دەکەن ئیبن خەلدون زێدەڕۆیی دەکات لە ڕۆڵی کاریگەری ژینگەی جوگرافی لەسەر شارستانیەت.

٢- هەندێکی تر لە توێژەران پێیان وایە گرنگیەکی زۆری داوەتە ڕۆڵی خوێن و ڕەگەز لە ژیانی گەلان، واتە زێدەڕۆیی لە کاریگەری دەمارگیری هۆزایەتی و خوێن، بەتایبەتی لە دروست بوونی دەوڵەت و ڕووخانی.

٣- هەندێ لە توێژەران جەخت لەوە دەکەن کە ئەو زێدەڕۆیی دەکات لە باسەکەیدا دەربارەی ڕۆڵی سەرکردە یا پاشا لە مێژوودا[٣٠].

٤- ڕەخنەی ئەوەی لێ گیراوە کە جیاوازی نەکردووە لە نێوان زاراوەکاندا وەکو زاراوەی(عەرەب) و (ئەعرابی)، چونکە عەرەب واتە هەموو عەرەبەکان بەڵام ئەعرابی تەنها عەرەبی کۆچەر دەگرێتەوە[٣١].

٥- هەروەها ڕەخنەی ئەوەی لێ گیراوە کە دەڵێت دەوڵەت و شارستانیەت وەکو مرۆڤ تەمەنی هەیە، لەدایك دەبێت و گەشەدەکات و دەمرێت و حەتمیەت بۆ ئەم بیرۆکەی دەدا(٢٢).

٦- ئیبن خەلدون دەڵێت مەبەستی شارستانیەت خۆشگوزەرانی و ڕابواردنە پاشان کەوتن، بەڵام ئەمە جێی ڕەخنەیە چونکە شارستانیەت زانست و زانیاری و شارەزایی و ئەزموونە، ئەمانەش هەمووی پێشکەوتنی لایەنە جۆربەجۆرەکانی ژیان دەگەیەنێت.

٧- زۆرترین ڕەخنەی ئەوەی لێ گیراوە کەلە تیۆریاکەیدا زیاتر جەختی لەژیان و مێژووی باکوری ئەفریقا کردووە نەك جیهان بە گشتی، بەڵام دیارە ئەمەش لەم کاتەدا ئاسان نەبووە بە حوکمی سەختی هۆیەکانی هاتووچۆی ئەو کات(٢٣).

پەراوێزەکان:

١- د.رأفت الشيخ: تفسير مسار التاريخ، ص٥٨.

٢- د.جميل موسى النجار: فلسفة التاريخ مباحث نظرية، ص ص٢٧٥-٢٧٩.

٣- د.سالم حميش: الخلدونية في ضوء فلسفة التاريخ، ص١٥١.

٤- د.رأفت الشيخ: تفسير مسار التاريخ، ص٥٩.

٥- محمد الحسيني الشيرازي: فلسفة التاريخ، ص١٥.

٦- إبن خلدون: المقدمة، ص٧.

٧- د.جميل موسى النجار: فلسفة التاريخ مباحث نظرية، ص ص٢٧٨-٢٧٩.

٨- ابن خلدون: المقدمة، ص ص٢٣-٥٢.

٩- ابن خلدون: المقدمة، ص ص٤٣ومابعدها.

١٠- د.عبدالمنعم ماجد: العمران نظرية لابن خلدون في تفسير التاريخ، ص١٤٤.

١١- ابن خلدون: المقدمة، ص٥٠.

١٢- د.أحمد محمود صبحي: فلسفة التاريخ، ص١٣٨.

١٣- ابن خلدون: المقدمة، ص١٢.

١٤- د.جميل موسى النجار: فلسفة التاريخ مباحث نظرية، ص ص٢٩٢-٢٩٣.

١٥- د.رأفت الشيخ: تفسير مسار التاريخ، ص٧١.

١٦- د.أحمد محمود صبحي:فلسفة التاريخ، ص١٤١.

١٧- مجموعة من الباحثين: الموسوعة الفلسفية المختصرة، ص١٥.

١٨- ابن خلدون: المقدمة، ص ص١٧٩-١٨٠.

١٩- د.أحمد محمود صبحي: فلسفة التاريخ، ص١٤١.

٢٠- ابن خلدون: المقدمة، ص ص١٣٠-١٣٨.

٢١- د.مفيد كاصد الزيدي: المدخل إلى فلسفة التاريخ، ص ص١٠٨-١٠٩.

٢٢- د.أحمد محمود صبحي: فلسفة التاريخ، ص١٤٤.

٢٣- د.رأفت الشيخ: تفسير مسار التاريخ، ص ص٧٨-٨٠.

٢٤- د.مصطفى النشار: فلسفة التاريخ، ص٦٨.

٢٥- ابن خلدون: المقدمة، ص ص١٥٠-١٥٨.

٢٦- ابن خلدون: المقدمة، ص ص١٦٦-١٨٩.

٢٧- ابن خلدون: المقدمة، ص ص١٧٨-١٧٩.

٢٨- د.جميل موسى النجار: فلسفة التاريخ مباحث نظرية، ص٣٠٥.

٢٩- د.عثمان موافي: ابن خلدون ناقد التاريخ والأدب، ص٢٤.

٣٠- د.هاشم يحيى الملاح: المفصل في فلسفة التاريخ، ص ص١٦٠-١٦٤.

٣١- د.أحمد محمود صبحي: فلسفة التاريخ، ص١٥٠.

٣٢- د.عبدالمنعم ماجد: العمران نظرية لابن خلدون، ص١٤٤.

٣٣- د.هاشم يحيى الملاح المفصل في فلسفة التاريخ، ص ص١٦٨-١٧٠.

سەرچاوەکان:

د.أحمد محمود صبحي:

١- فلسفة التاريخ، مؤسسة الثقافة الجامعية، (الاسكندرية: ١٩٧٥).

د.جميل موسى النجار:

٢- فلسفة التاريخ مباحث نظرية، ط١، المكتبة العصرية، (بغداد: ٢٠٠٧).

ابن خلدون:

٣- المقدمة، تقديم وتحقيق إيهاب محمد ابراهيم، مكتبة ابن ضيا للطبع والنشر والتوزيع، (القاهرة: ٢٠٠٩).

د.رأفت الشيخ:

٤- تفسير مسار التاريخ(نظريا في فلسفة التاريخ)، عين للدراسات والبحوث الانسانية والاجتماعية، (القاهرة: ٢٠٠٠).

د.سالم حميش:

٥- الخلدونية في ضوء فلسفة التاريخ، ط١، دار الطليعة للطباعة والنشر، (بيرو: ١٩٩٨).

د.عبدالمنعم ماجد:

٦- العمران نظرية لإبن خلدون في تفسير التاريخ، ضمن كتاب (بحوث في تاريخ الحضارة الاسلامية) مؤسسة شباب الجامعة، (الاسكندرية: ١٩٩٨).

د.عثمان موافي:

٧- ابن خلدون ناقد التاريخ والادب، (الاسكندرية: ١٩٧٦).

مجموعة من الباحثين:

٨- الموسوعة الفلسفية المختصرة، نقلها عن الانجليزية: فؤاد كامل وآخرون منشورات مكتبة النهضة، مطبعة اوفسيت الميناء، (بغداد: ١٩٨٣).

محمد الحسيني الشيرازي:

٩- فلسفة التاريخ، ط١، مؤسسة الوعي للطباعة والترجمة والنشر، (بغداد: ٢٠٠٦).

د.مصطفى النشار:

١٠- فلسفة التاريخ، ط١، شركة الأمل للطباعة والنشر، (د.م: ٢٠٠٤).

د.مفيد كاصد الزيدي:

١١- المدخل إلى فلسفة التاريخ، دار المناهج،(عمان: ٢٠٠٦).

د.هاشم يحيى الملاح:

١٢- المفصل في فلسفة التاريخ دراسة تحليلية في فلسفة التاريخ التأملية والنقدية، ط١، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٧).

توێژینەوەیەك لەبارەی چۆنیەتی سەرهەڵدانی وەهابیەت لەنیمچە دوورگەی عەرەب

شاكر رضا احمد

چۆنیەتی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی وەهابی و دامەزرێنەرەكەی

دامەزرێنەری ئەم بزووتنەوەیە بریتیە لە محمدی كوڕی عبدالوهاب[1] كوڕی سلێمان كوڕی علی كوڕی محمد كوڕی احمد كوڕی راشد التمیمی كە لەساڵی ١١١٥ ك / ١٧٠٣ ز لەشاری عەینەی باكووری ریاز بە ٧٠ كم لەدایك بووە[2] ئەوەی پەیوەندی هەبێت بەكۆچی دواییەوە لەسەرچاوە مێژووییەكان ریككەوتی جیاواز دەكەوێتە بەرچاو وەك هەندێك وا باس دەكەن كە لەساڵی ١٧٩٢ ز كۆچی دوایی كردووە[3] یان هەندێكی تر دەڵێن لەساڵی ١٧٧٩ز كۆچی دوایی كردوە[4] وە هەندێكی تر بڕوایان وایە كە لە ساڵی ١٧٨٧ز مردووە[5] رایەكی تر هەیە دەڵێ لەساڵی ١٧٩١ز مردووە[6] شێخ محمد لەهۆزی تەمیمە كە یەكێكە لەهۆزەكانی عەرەبی و باوكی یەكێك بووە لەپیاوە ئاینیەكان لەنەجد و حیجاز و (قازی) بووە لەعەینە و زۆر قوتابی پێگەیاندووە لەسەر مەزهەبی حەنبەلی[7] ، شێخ محمد خۆشەویستی هەبووە بۆ زانست و هەر لەمنداڵیەوە تواناكان و بەهرەی زیرەكی لێ بەدیار كەوتووە و قورئانی لەبەر كردووە و فقە و تەفسیر و حەدیسی خوێندووە و قوتابی كتێبەكانی ابن تیمیە بووە لە فقە و بیروڕا و پێی سەرسام

بووە بۆ خوێندن و وەرگرتنی زانست چۆتە مەککە ، مەدینە ، بەسرا ، ئەحسا ، عێراق و دواتر گەڕاوەتەوە بۆ نەجد[٨] .

سلێمانی برای شێخ محمد دەڵێت ((باوکم زۆر سەرسام بووە بەزیرەکی محمدی برام ، باوکم لێی فێربووە و سوودی زۆری لێوەرگرتووە ، هەموو کات باوکم دەیگووت سوودی زۆرم لە محمد وەرگرتووە))[٩] .

ئەو کاتانەی کە شێخ محمد لە گەشتەکانیدا بوو نەخۆشی تاعون لە عەینە بڵاو بۆوە و ئەمیری شارەکە بەم نەخۆشیە مرد میری نوێ لەگەڵ عبدالوهابی باوکی محمد ڕێکنەدەکەوتن بۆیە لەکاری دادوەری لایدا و ئەویش کۆچی کرد بۆ (حریملاء) کە یەکێکە لەشارەکانی نەجد دوای گەیشتنی ئەم هەواڵە بە محمد گەشتەکەی دەپچڕێنێ و دەگەڕێتەوە بۆ (حریملاء) بەنهێنی بە ڕێگای (ئەحسا) لەساڵی ١٧٣٨ ز لەگەڵ باوکی وانە بە قوتابیان دەڵێتەوە[١٠] لەماوەی ژیانیشیدا (٢٠) ژنی هێناوە و (١٨) کوڕی هەبووە[١١] .

بیروباوەڕی وەهابی

ئەوکاتەی کە شێخ محمد کوڕی عبدالوهاب دەگەڕێتەوە بۆ حریملاو لەووڵاتی نەجد دەست دەکات بەبڵاوکردنەوەی بانگەوازەکەی لەئەنجامدانی چاکە و دوورکەوتنەوە لەخراپە و خەریك بووە بەکاری زانست و زانیاری و بانگەوازی بۆ یەکتاپەرستی بێگەرد و خۆپاراستن لەشرك و شێوە و جۆرەکانی[١٢] لەسەرەتادا ئەم بانگەوازە بانگەوازێکی چاکسازی بوو بەنسبەت ئایینی ئیسلام و داواکردن بوو بۆ گەڕانەوە بۆ ژیانی ئیسلامی سەرەتایی لە زهد و سادەیی ، ئەوە چەسپاوە کە بانگەوازی وەهابی سوورە لەسەر پەیڕەو کردنێکی تەواو بەقورئان و کەلتوری ئیسلام وەك چۆن هاتووە[١٣] ، چونکە شێخ دەیبینی خەڵکی لەگۆڕی

پێغەمبەر(صلی الله علیە وسلم) دەپارێنەوە و نکوڵی لەوە کرد و بەکوفری زانی ، شێخ بروای تەواوی بەوە هەبوو کە پرەنسیپی پاڕانەوە و شەفاعەتی گۆڕ لەگەڵ بڕوای یەکبوونی ئیسلامدا یەکناگرێتەوە ، ئەو مەزارانەی کە موسڵمانان ڕاهاتبوون لەسەر پیرۆزکردنیان و زیارەتکردنیان بەو بتانەی دادەنان کە جاهیلەکان لەجیاتی خودا دەیانپەرست ، خەڵکی داوایان لەو بەخاك سپێردراوانەی ناو ئەو مەزارانە دەکرد لای خوا شەفاعەتیان بۆ بکەن و لێی نزیك بینەوە ئەمەیش بەلای شێخەوە وەکو ئەوە وابوو کە جاهیلەکان بەرامبەر بە بتەکان دەیانکرد[١٤] .

ئەم بیرۆکەیە مێشکی شێخی گرتبووەوە تەنانەت وایلێهات لەژیاندا تەنیا یەك مەبەستی هەبوو ئەویش گێڕانەوەی خەڵکی بوو بۆ خۆڕسکییە سەرەتاییەکانی ئیسلام کە ئەویش خواپەرستی و وازهێنان لەپەرستنی گۆڕ و مەزارەکان بوو دیارە ئەو یەکەمین کەس نەبوو بیری لەوە کردبێتەوە پێش ئەویش ابن تیمیە بەر لە پێنج سەدە هەمان بیری هەبوو[١٥] بانگەوازی محمد بن عبدالوهاب لەسەر سێ کۆڵەگە وەستا بوو کە ئەمانەن :-

١- یەکتاپەرستی : کە داوای یەك خوایی دەکرد و هیچ هاوبەشێکی بۆ دانەنرێ و پشت ببەسترێ بە قورئان و بەحەدیس و اثر السلف .

٢- بانگەواز بۆ جیهادێکی مەشروع لەپێناو بڵاوکردنەوەی ئەم فکرەیە .

٣- ئیجتیهاد : بەمەرجێك پێچەوانەی قورئان وفەرمودە و اثار السلف نەبێت[١٦] .

لەم چوارچێوەیەشدا شێخ محمد بن عبدالوهاب هەڵسا بەدانانی کتێبێك بەناوی (التوحید) لەگەڵ هەندێ دانراوی تری سەرەتای شۆڕشە چاکسازیە ئاینیەکەی بوو[١٧] .

سەرەتای بڵاوبوونەوەی بزووتنەوەکە لەحیجاز و دەوروبەری

سەرەتاکانی بزووتنەوەی عەرەبی دەگەڕێتەوە بۆ بزووتنەوەی وەهابیەکان و لەراستیدا ئەوان بە دەست پێشخەری بزووتنـەوەی ئۆتۆنـۆمی دژ بـە تورکـەکان دادەنـرێن[١٨] ، دوای ئـەوەی محمـد بـن عبـدالوهاب بینـی کـە بزووتنەوەکـەی پشتگیریەکی ئەوتۆی لێناکرێ لەشارەکەی خۆی بۆیە کۆچی کرد بۆ (الدرعیـە) و پـشتگیری بانگەوازەکـەی کـرا لەلایـەن محمـد بـن سـعود و بـەڵێنی پاراسـتنی و سـەرکەوتنی شـێخی دا ئـەم دوو بنەماڵەیـە ژن و ژنخوازیـان کەوتـە نێـوان ، لـەو کاتـەوە بنەماڵـەی سـعود کاریگـەریان زیـاتر بـوو لەنەجد و دورگـەی عـەرەبی و بەشێکی زۆریان کردە یـەك پارچـە تـا ئێستاش ئەنـدامانی بنەماڵـەی محمـد بـن عبدالوهاب بە ئالی شێخ دەناسرێن و پلـەی دادوەری شـەرعیان بەدەسـتە لەگـەڵ وەزارەتی داد کە لووتکەی دەسەلاتن لە فتوادان لە ولاتـی سـعودیا[١٩] پـشتگیری کردنی دەسەلاتدارانی درعیە لە بانگەوازەکەی شـێخ هـەلی زیـاتری رەخـساند بـۆ بلاوبوونەوەی بەپلەیەکی گەورە ، ئەم بانگـەوازە بنـچینەی دەوڵـەتی سـعودیەی یەکەم بوو لەبـەر ئـەوەی سروشـتیە ئەگـەر شـێخ محمـد بـن عبـدالوهاب رۆڵێکـی کاریگـەر ببینێ لەئاراستە کردنی دەوڵەتە نوێیەکەی و بەڕێوەبردنی[٢٠] .

محمـد بـن سـعود شـێخی درعیـە یەکـەم سـەرکردەی ئەوکاتـە بـوو کـە رێنماییەکانی وەهابیەکانی قبوڵ کرد و هەوڵیدا لەگەڵ حوکمی خـۆی بیگـونجێنێ لەشارەکەیدا وە لەژێر چاودێری خۆی محمد بـن عبـدالوهاب لـەماوەکانی کۆتـایی ژیانی خۆیدا ژیا لەگەڵ ئەنجامدانی چالاکیەکانی[٢١] لەساڵی ١٧٦٥ ز میری درعیـە کە شاروچکەیەکی بچووکی سەرەتاییە ژمارەی ماڵەکانی لە ٣٠مـاڵ تێناپـەڕێت ، محمد بن سـعود لەعەشـیرەتی عنـزە کـە بلاوبوونـەوە بـە تـەواوی جـەزیرەدا کـە باپیری لەناوەراستەکانی سەدەی پـازدەم هاتۆتـە ئـەو ناوچـەیە و تیایـدا جـێگیر

بووە و لەو کاتەوە حوکمی درعیە لەژێر دەسەلاتی ئەوان دابووە وە لەململانێی بەردەوام دابوونە لەگەڵ بنی خالد دەسەلاتدارانی (الاحساء) کە چەندین هەڵمەتیان هێناوەتە سەر ئەم ناوچەیە ئەمەش هۆکارێکی سەرەکیە بۆ هاتنی محمد بن عبدالوهاب بۆ ئەم ناوچەیە چونکە بنی خالد رۆڵی کاریگەریان بینی لەدەرکردنی شێخ لە شاری عەینە ئەم بارودۆخە یارمەتیدەر بوو بۆ دروست بوونی هاوپەیمانیەتیەک لەنێوان شێخ محمد بن عبدالوهاب و شێخی درعیە لەدژی دوژمنەکەیان[٢٢] ، هەروەک چۆن ئەم بزووتنەوەیە لایەنگر و پشتگیری بۆ پەیدا بوو بەهەمان شێوەش دژی پەیدا بوو کە بەتوندڕەوی تاوانبار کرا ئەمەش لەبەر ئەوە بوو کە زۆربەی لایەنگرانی بزووتنەوەکە لەخەڵکی (بەدو) بوون کە بە خراپی لەرێنمایی و ئامۆژگاریەکان گەیشتبوون بەوەی هەر کەسێك لەگەڵیان نەبێت ئەوا کافرە و کوشتنی واجبە هەر لەبەر ئەوەش بوو کە هێرشیان کردە سەر شوێنە پیرۆزەکان لە عێراق لەساڵی ١٨٠١ز دواتریش بەئاراستە شام رۆیشتن و هەرەشەیان لە دیمەشق و حەلەب کرد[٢٣] .

شێخ یارمەتی شێخ محمد بن سعودیدا بۆ ئامادەکردنی جەنگاوەر و چەك بۆ دەرچوون بەمەبەستی کۆکردنەوەی مجاهد لەدرعیە بۆ دەرەوەی سنوورەکەی بۆ بڵاوکردنەوەی بانگەوازەکەی و جێگیرکردنی روکنەکانی لەجەزیرە و دەرەوەیدا وە شێخ خۆی سەرپەرشتی ئامادەکردنی پیاوەکانی دەکرد و هێزی ئامادە دەکرد وە لەسەر وانە وتنەوەکانیشی بەردەوام بوو ، بۆ چەند ساڵێك شەڕ بەردەوام بوو لەنێوان لایەنگرانی بانگەوازەکە و دژەکانی و سەرکەوتنیش بەشی خاوەن بانگەوازەکە بوو لەزۆربەی کاتەکاندا گوند دوای گوند دەکەوێت و دەکەوتە ژێر دەسەلاتی شێخ وە لەساڵی ١١٧٨ك / ١٧٧٣ز شاری (ریاض) ئازاد کرا بەسەرکردایەتی میرعبدالعزیز بن محمد بن سعود وە

حاكمی شارەكە دهام بن دواس لادرا كە كەسایەتیەكی زاڵم بووە وە پەیمانەكەی هەڵوەشاندبووەوە لەگەڵ بانگەوازخوازانی بزووتنەوەكە بەئازادكردنی (ریاض) سنووری خاك فراوان بوو بۆ بانگەوازەكە وە ژمارەیەكی زۆرتر لەخەڵك هاتنە ژێر باری بزووتنەوەكە بەڕەزامەندی خۆیان[٢٤] پەیوەندی نێوان بنەماڵەی سعود و وەهاب بەهێزتر بوو كاتێك عبدالعزیز بن محمد ١٧٦٥ – ١٨٠٣ هەڵسا بەداخوازیكردنی كچی شێخ محمد بن عبدالوهاب وە سەركردایەتی هێزەكانیشیدا بە كوڕەكەی بەناوی سعود وە سەركەوتنی گەورەی بەدەست هێنا كەدوای گرتنی ریاض شێخ دحام بن دویش ڕوویكردە حەسا و توانی دەستی بەسەر دابگرێت ، هیچ ڕوداوێكی تر لەم سەردەمەدا ڕووینەدا لەهەرێمی نەجد تا كوژرانی عبدالعزیز لە درعیە لەساڵی ١٨٠٣ ز كە لەكاتی نوێژی عیشا لەمزگەوت كوژرا بەدەستی كەسێكی ئێرانی[٢٥] كە دواتر هەر لەوێ كوژراوە[٢٦] .

دوای مردنی شێخ محمد بن عبدالوهاب بزووتنەوەكە لەسەر ڕێگای خۆی ڕۆیشت و نەوەستا وە بنەماڵەی ال سعود سەرپەرشتیان كرد و بەهێز بەڕێوەیان برد و بەئاراستەی حیجاز جوولان[٢٧] لەساڵی ١٧٩٢ز و ١٧٩٣ز كرداری دوژمنایەتی دەستی پێكرد لەنێوان میری وەهابیەكان و غالبی شەریفی مەككە كە بیرو باوەڕە سیاسی و ئاینیەكانی نەدەگونجا لەگەڵ وەهابیەكان چەند جارێك هەڵمەتیان هێنا بوو بۆ سەر یەكتر[٢٨] ئەم بارودۆخە بەردەوام بوو تا لەساڵی ١٨٠٣ز وەهابیەكان توانیان دەست بگرن بەسەر مەككە بەبێ هیچ بەرەنگاربوونەوەیەك لەلایەن شەریف غالب كە هەڵات بۆ جدە و دوای دوو ساڵی تر وەهابیەكان توانیان دەست بگرن بەسەر مدینە المنورە[٢٩] .

دوای ئەمە هەرچی زێڕ و كەلوپەلی گرانبەها بوو لەحوجرەی پێغەمبەر (صلی الله علیە وسلم) تالانیان كرد و كارەكە زیاتر مەترسیدارتر بوو بەوەی كە درعیە

فەرمانیدا بەسەر شەریف غالب كە هاتنە ژوورەوەی كاروانی حاجیەكانی مصر وشام و عیراق قەدەغە بكات ، ئەم قەدەغە كردنەش گەورەترین تەحەددی بوو بەرامبەر بە سولتانی عوسمانی[30] دەست بەسەراگرتنی مەككەش لەلایەن وەهابیەكانەوە بووە هۆە توڕە بوونی دەولەتی عوسمانی و بەخێرایی داوای لە والیە نزیكەكانی ناوچەكە كرد و فەرمانی پێدان بەجولان و ریّ وشوێنی پێویست وەك لەبەشێك لەنامە نووسراوەكاندا بۆ ابراهیم پاشا والی حەلەب لەسەرەتاكانی ۱۲۱۸ك / ۱۸۰۳ز دەنووسیّ دوای باسكردنی ئەوەی كە روویداوە هەواڵی دەداتیّ كە (سعودی دەرچوو) گەمارۆی مەدینەی منەوەرەی داوە داوایكرد بە ناردنی یارمەتی و هێزی سەربازی لەشام و مصر بۆ رزگاركردنی[31] سەرەتا دەولەتی عوسمانی داوایكرد لە والی بەغدا كە نزیكترین والی بوو لەنەجد وە ئەم والیە خەریكی كێشە ناوەخۆییەكانی بوو و هێزەكەشی لاواز بوو توانای بەرەنگاربوونەوەی سعودیەكانی نەبوو بۆیە چەند جارێك سەركەوتوو نەبوو لەبەرپەرچدانەوەی هەلمەتی وەهابیەكان لەسەر سنووری عێراق ئەمجارە عوسمانیەكان روویانكردە والی شام ئەویش سەركەوتوتر نەبوو لەوالی بەغدا بۆیە دەولەتی عوسمانی بێئومێد بوو لەوالیەكانی لەبەغدا و لەشام ئینجا رووی وەرگێرا بۆ مصر وداوایكرد لەوالیەكەی (محمد علی) لەساڵی ۱۸۰۷ كە هێرش بكاتە سەر وولاتی عەرەب بۆ گێرانەوەی (الحرمین الشریفین) لەدەستی سعودیەكان بەلام محمد علی نەیتوانی داواكەی دەولەتی عوسمانی جێبەجیّ بكات تەنها لە ساڵی ۱۸۱۱ز نەبێت دوای كۆتایی هێنان بە رەگی داكوتاوی مەمالیك لەمصر لەقەسابخانەی قەلا[32] .

دەست بەسەرداگرتنی یەمەن

دوای ئەوەی کە دەوڵەتی سعودی توانی حجاز بخاتە ژێر دەستی خۆی ئەمجارە بەئاراستەی یەمەن هەنگاوینا بۆئەوەی بیخاتە سەر موڵکەکانی تری تاوەکو هیچ هێزێك لەجەزیرە نەمێنێت تەنها هێزی سعودیەکان نەبێت ، بۆ ئەم مەبەستەش سعودیەکان سودیان لەئاڵۆزی باروتۆخی سیاسی یەمەن وەرگرت وە هەروەها لاوازی زەیدیەکان بەهۆی ململانێ لەسەر دەسەلات لەنێوان زەیدیەکان و شێخەکانی هۆزە یەمەنیەکان کە بووبووە هۆکاری لێکهەڵوەشانەوەی یەکێتی وولات ، هەروەها هەبوونی ناکۆکی لەنێوان نەوەکانی ئیمامی عەلی خۆیان لەسەر جێنشینی لەبەر ئەوەی سعودیەکان هەستیان بەوە کرد کە کۆمەڵێك لەسەرۆك و شێخەکانی هەرێمی (عەسیر) کە دەکەوێتە نێوان حیجاز و یەمەن هەستی لایەنگریان هەیە بۆ پرەنسیپەکانی وەهابیەت وە یارمەتی سعودیەکانیاندا لە فتح کردنی حیجاز وە یەکێك لە سەرکردەکانی عەسیر بەڵێنیدا بە بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی وەهابی لەناوچەی عەسیر لەبەر ئەوەی بیروباوەڕی وەهابی فراوان بوو لەبڵاوبوونەوە بەئاراستەی باشوور بۆ ناو خاکی یەمەن[٣٣] و توانیان لەساڵی ١٨٠٤ دەست بگرن بەسەر ناوچەی (ابو عریش) لەوولاتی (تهامە) و دواتر هەڵمەتیان برد بۆ هەردوو بەندەری (لحیە و حدیدە) لەوکاتە ئیمامی یەمەن هەستی بە مەترسی هاتنی سعودیەکان کرد و داوای یارمەتی کرد لەسوڵتانی عوسمانی و والی مصر لەدژی سعودیەکان تا محمد علی بەرەنگاری سعودیەکان بۆوە و توانی لە ١٨١٣ حیجاز بگرێت دواتر عەسیر و ئینجا یەمەن کە لە ١٨١٩ گەڕاندیەوە بۆ ئیمامی یەمەن[٣٤] .

دەسەلآتی وەهابیەکان بەسەر عمان و قەتەر و بەحرەین

لەساڵی ۱۸۰۰ هێزێکی وەهابیەکان دوای ئەوەی کە دەستیان گرت بەسەر حسا و قطیف سەرکردەی هەڵمەتەکە بریاریدا کە هەڵمەتەکەی درێژە پێبدات بۆیە بە ئاسانی توانی کۆنترۆڵی هەموو عمانی رۆژئاوا بکات و سەرکەوتوو بوو لەسەرنج راکێشانی هۆزە بەدوەکانی ناوچەکە بەمجۆرە لەناوەراستی ساڵی ۱۸۰۲ هەموو کەنارەکانی رۆژهەلآتی نیمچە دوورگەی عەرەبی لەدوبەی تا بەسرا کەوتە ژێر کۆنترۆڵی وەهابیەکان[٢٥] لەسەردەمی حوکمی سعود بن عبدالعزیز ۱۸۰۳ – ۱۸۱۵ ز وەهابیەکان ناوچەی (البریمی) باکووری رۆژئاوای (مسقط)یان گرت و بنکەیەکی جێگیریان لێ دانا بۆ ئەوەی لەوێوە هەڵمەتەکانیان ئەنجام بدەن وە رازی بوون بەوەی کە زەعیم و سەرۆکەکانی پێشوو لە شوێنی خۆیان بمێننەوە مادام دەبنە لایەنگری وەهابیەکان بەوەی کە کاروباری ناوەخۆیان بەرێوە ببەن و زەکات بدەن لەگەڵ دانی بەشێك لەدەستکەوتەکانی جەنگ[٢٦] .

لەساڵی ۱۸۰۹ز وەهابیەکان بەیارمەتی (رحمە بن جابر) توانیان قەتەر بەتەواوی بخەنە ژێر دەستی خۆیان وە بەحرەینیش زۆر بەخێرایی خۆیدا بەدەست هێزێکی گەورەی وەهابی کە لەلای (زبارة و قطیف) بۆی هاتن وە لەساڵی ۱۸۱۰ز حکومەتێکی وەهابی پێکهات لە (قطیف و قطر و بحرین) وە مەڵبەندەکەشی بحرین بوو بەسەرکردایەتی (عبدالله بن عفیصان) و لەژێر فەرمانرەوایەتی وەهابیەکان[٢٧] .

بەمجۆرە دەسەلآتی وەهابیەکان زۆربەی ناوچەکانی دورگەی عەرەبی گرتەوە ، لەبەرامبەردا بەریتانیا هەستی بە مەترسی ئەم دەسەلآتە کرد لەسەر بەرژەوەندیەکانی لەبەر ئەوەی دەسەلآتی دەوڵەتی سعودیای یەکەم گەیشتە کەنداوی عەرەبی و دەریای سوور و باشووری عێراق کە کاریگەری هەبوو لەسەر

ڕێگای ووشکایی نێوان ئەورووپا و ڕۆژهەلأت ، لەسەرووی ئەمانەوە ئەو بنچینە ئایینیەی کە ئەم دەوڵەتە پشتی پێ دەبەست بووە هۆی ڕێگرتن لە بەستنی ڕێککەوتننامە لەگەڵ بەریتانیەکان هەروەها بووە هۆی دژایەتی کردنی هەبوونی دەسەلأتی بێگانە لەناوچەکە بۆیە لەساڵی ١٨٠٦ ز لێدانیکی کوشندە لە کەشتیگەلی ئینگلیزی درا و بەمجۆرە ئاوەکانی کەنداو کەوتە ژێر کۆنترۆلی وەهابی ، دەوڵەت لەسەردەمی حوکمی سعود بن عبدالعزیز فراوان بوو لەلایەنی سیاسیەوە گەیشتە کەربەلا لەعێراق و حوران لەوولأتی شام و هەموو دوورگەی عەرەبی کەوتە ژێر دەسەلأتیان[٢٨] .

ئەنجام

دوا بەدوای گەڕان و لێکۆڵینەوەمان لەم بابەتە دەگەینە چەند ئەنجامێك وەکو دەبینین کە وەهابیەکان سەرەتا وەکو بزووتنەوەیەکی چاکسازی ئایینی میانڕەو دەستیان بە کارەکانیان کرد بەلأم تیایدا سەرکەوتوو نەبوون چونکە هێزێك و پالپشتیەکی ئەوتۆیان نەبوو تا بتوانن بیروباوەڕەکەیان پێی بەهێز بکەن و بیکەنە هۆکارێك بۆ چەسپاندنی ویستەکانیان بگرە دژایەتیش کران و لەم پێناوەدا ئەشکەنجەشیان بینی ، بەلأم دواتر دەبینین کە لەگەڵ بنەماڵەی (ال سعود) یەکدەگرن ئەوکات دەبنە خاوەن بیروباوەڕێکی پتەو لەهەمان کاتدا خاوەن هێزێکی سەربازی پتەو لەناوچەکە کە توانیان زۆربەی ناوچەکانی حیجاز و ئەحسا و تا دەگاتە ئەو ئاستەی تەواوی نیمچە دوورگەی عەرەبی بکەوێتە دەستیان و یەکیبخەن .

بزووتنەوەی وەهابی لەبەر ئەوەی توانی بچێتە ناخی مرۆڤەکانەوە چونکە داواکەی لەڕاستی هەلقولأبوو بۆیە سەرەڕای دژایەتی عوسمانیەکان و محمد علی

و هەندێك جاریش پلانی بەریتانیەكان لەدژیان كەچی لەناو نەچوون چونكە رەگیان داكوتابوو لەدڵی ناوچەكان وتوانیبووی بچێتە دڵی هەموو مرۆڤێكەوە ، بەلأم تێبینی دەكەین لەماوەكانی دواتر بەتایبەتی دوای نەمانی شێخ محمد عبدالوهاب و لەلایەن ئەو دەشتەكیانەی كە لە جەوهەری بزووتنەوەكە نەگەیشتبوون ئەم بزووتنەوەیە رێگایەكی تری گرت ئەویش بریتی بوو لە تالأنی وكوشت وبڕین بەتایبەتی ئەوەی كە لەكەربەلا كرا ، هەروەها بوونە هۆكاری رێگرتن لەكاروانی حاجیان بۆ چوونە حەج ، بۆیە ئەم هەڵوێستە وایكرد كە ئەم بزوتنەوەیە لەپێش چاو ناشیرین بێت و تائاستێك جەماوەریەتی روو لەكەم بوونەوە بێت و دژایەتیەكی زیاتر بكرێت لەلایەن ناحەزەكانیانەوە .

بەلأم بەهەموو شێوەیەك ئەم بزووتنەوەیە بە یەكەم بزووتنەوەی چاكسازیی ئایینی عەرەبی دادەنرێت كە بووە دەرگایەكی كراوە بۆ سەرهەڵدانی چەندین بزووتنەوەی تری هاوشێوە لەنیشتمانی عەرەبی .

پەراوێزەكان

١) د. جميل بيضون و اخرون ، تاريخ العرب الحديث ، ط١ ، دار الامل ، ١٩٩٢ ، ص ، ١٤٧ .

٢) د. علي محمد الصلابي ، الدولة العثمانية عوامل النهوض و اسباب السقوط ، بيروت ، ٢٠٠٨ ، ص ص ٣٦١-٣٦٢ .

٣) أ د.زكريا قورشون،العثمانيون و ال السعود في الارشيف العثماني١٧٤٥-١٩١٤م،ط١، بيروت،٢٠٠٥، ص٣٣ .

٤) د. جميل بيضون و اخرون ، م .س ، ص ١٤٧ .

٥) ج .ج لوريمر ، دليل الخليج ، ت: مكتب الترجمة بديوان حاكم القطر ، ط٣ ، ص ١٥٧٣ .

٦) عبدالمنعم الهاشمي ، ترجمة الامام محمد بن عبدالوهاب ، ئينتەرنێت .

٧) أ د . زكريا قورشون ، م . س ، ص ٣٣ .

٨) د. علي محمد الصلابي ، م . س ، ص ٣٦٢ .

٩) عبدالمنعم الهاشمي ، م . س .

١٠) أ د. زكريا قورشون ، م . س ، ص ٣٤ .

١١) ج . ج لوريمر ، م . س ، ص ١٥٧٣ .

١٢) د. علي محمد الصلابي ، م . س ، ص ٣٦٢ .

١٣) ج . ج لوريمر ، م . س ، ص ١٥٧٣ .

١٤) د. علي وەردی ، چەردەیەكی كۆمەڵایەتیانە لە مێژووی نوێی عێراق ، و: دلێر میرزا ، ب ١ ، چ تیشك ، ل ل ٢٥٨ - ٢٥٩ .

١٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٥٩ .

١٦) د. جميل بيضون و اخرون ، م .س ، ص ١٤٧ .

١٧) عبدالمنعم الهاشمي ، م . س .

١٨) د. ئەلبێرت عیسا ، ناسیۆنالیزمی عەرەبی لەئیمپراتۆریەتی عوسمانیەوە بۆ عێراقی سەردەمی فاشیزم ، سلێمانی ، ٢٠٠٨ ، ل ٣٧ .

١٩) د. جميل بيضون و اخرون ، م .س ، ص ١٤٨ .

٢٠) المصدر نفسه ، ص ١٤٨ .

٢١) ج . ج لوريمر ، م . س ، ص ١٥٧٥ .

٢٢) أ د . زكريا قورشون ، م . س ، ص ٤٣ .

٢٣) د. جميل بيضون و اخرون ، م .س ، ص ١٤٩ .

٢٤) د. علی محمد الصلابي ، م . س ، ص ٣٦٣ .

٢٥) كورانسیز لەكتێبەكەیدا (تاریخ الوهابیین) دەڵێ ئەم بكوژە خەنجەری بەكارهێناوە و دەروێشێكی كورد بووە كە هاتبووە ریزی سوپای میر عبدالعزیز بەمەبەستی كوشتنی لەبەر ئەوەی وەهابیەكان سێ كوڕیان سەربڕیبوو لە قەسابخانەی كەربەلا لە ساڵی ١٨٠١ ز (بڕوانە ج . ج لوریمر ، دلیل الخلیج ، ل ١٥٧٧) .

٢٦) ج . ج لوریمر ، م . س ، ص ١٥٧٧ .

٢٧) د. علی محمد الصلابي ، م . س ، ص ٣٦٣ .

٢٨) ج . ج لوریمر ، م . س ، ص ١٥٧٧ .

٢٩) د. علی محمد الصلابي ، م . س ، ص ٣٦٣ .

٣٠) د. احمد طربین ، تاریخ المشرق العربي المعاصر ، دمشق ، ١٩٩٣ ، ص ١١٥ .

٣١) ا د . زكریا قورشون ، م . س ، ص ٧٥ .

٣٢) د. علی محمد الصلابي ، م . س ، ص ٣٦٥ .

٣٣) د. احمد طربین ، م . س ، ص ١١٥ .

٣٤) م . ن ، ص ١١٦ .

٣٥) ج . ج لوریمر ، م . س ، ج٢ ، ص ص ٩٧٢ – ٩٧٣ .

٣٦) د. احمد طربین ، م . س ، ص ١٢٥ .

٣٧) ج . ج لوریمر ، م . س ، ج٣ ، ص ١٢٠٢ .

٣٨) د. علی محمد الصلابي ، م . س ، ص ص ٣٦٣ – ٣٦٤ .

سەرچاوەکان

١- د. احمد طربين ، تاريخ المشرق العربي المعاصر ، دمشق ، ١٩٩٣ .

٢- د. ئەلبێرت عیسا ، ناسیۆنالیزمی عەرەبی لەئیمپراتۆریەتی عوسمانیەوە بۆ عێراقی سەردەمی فاشیزم ، سلێمانی ، ٢٠٠٨ .

٣- ج .ج لوريمر ، دليل الخليج ، ت: مكتب الترجمة بديوان حاكم القطر ، ط٣ ، ج٢ و ج٣ .

٤- د. جميل بيضون و اخرون ، تاريخ العرب الحديث ، ط١ ، دار الامل ، ١٩٩٢ .

٥- أ د.زكريا قورشون ، العثمانيون و ال السعود في الارشيف العثماني١٧٤٥-١٩١٤م ، ط١ ، بيروت ،٢٠٠٥ .

٦- عبدالمنعم الهاشمي ، ترجمة الامام محمد بن عبدالوهاب ، ئینتەرنێت .

٧- د. على وەردی ، چەردەیەکی کۆمەڵایەتیانە لە مێژووی نوێی عێراق ، و: دلێر میرزا ، ب ١ ، چ تیشك.

٨- د. على محمد الصلابي ، الدولة العثمانية عوامل النهوض و اسباب السقوط ، بيروت ، ٢٠٠٨ .

ژیان و بەرهەمەکانی مستەفا نەریمان (١٩٢٥ – ١٩٩٤)

زیاد نەعمان مەحمود

پێشەکی

دەڤەری گەرمیان بە بارتەقای مێژووی پڕ لە چەرمەسەری و مەینەتیەکانی ئاوڕ لە نووسینەوەی مێژوو و دیرۆکەکەی نەدراوەتەوە، مستەفا نەریمان وەکو خاوەن قەڵەمێکی بەبڕشت و پڕ لە داهێنان هەوڵێکی زۆر و بێوچانی دا بۆ ئەوەی کەلێن و کەلەبەرەکانی بواری نوسینەوەی مێژووی و رۆشنبیری گەرمیان و کوردستان پڕ بکاتەوە، بەرێکەوت لە ژیاندا مامۆستایی کردە پیشە و لە هەست و رۆحدا کوردایەتیەکی خاوێن و بێگەرد و لە رۆشنبیریدا قەڵەمی بۆ هەموو بوارێك ئاودەدا .

ژیانی تەژی بوو لە خەبات و کۆشش کردن و تاکو دوا هەناسە قەڵەمی لە دەست نەکەوتە خوارەوە و بەردەوام خزمەتی بەکاروانی رۆشنبیری و پەروەردەیی کوردی کردووە ، جێگای شیاو و رۆڵی ئەکتیڤی لە رووپەڕی رۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو سەردەمەدا هەبوو ، هاوکات لە رووی کۆمەڵایەتیەوە کەسێکی گونجاو و چالاکی ئەو بوارە بوو .

ئەم لێکۆڵینەوەیە تایبەتمەندە بە چەردەیەك لە ژیان و بەرهەمەکانی سەید مستەفای کوڕی سەید ئەحمەد کە بە (مستەفا نەریمان) ناسرا بوو ، ئەم لێکۆڵینەوەیە لە پێشەکیەك و سێ بەش و هەربەشێك چەند باسێك لەخۆدەگرێت کە بەم شێوەیە: بەشی یەکەم ژیانی مستەفا نەریمان و بواری پەروەردەیی

(مامۆستایەتی) کە باسەکانی ژیانی و خوێندنی و بواری پەروەردەیی (مامۆستایەتی) لەخۆ دەگرێت ، هەروەها بەشی دووەم کە ڕۆڵی سیاسی مستەفا نەریمان دەخاتە بەرباس ڕۆڵی لە پارتی هیوادا و ڕۆڵی لەپارتی دیموکراتی کورد- کوردستان لە خۆ دەگرێت بەشی سێیەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە ڕۆڵی مستەفا نەریمان لەبواری ڕووناکبیریدا شەن و کەو دەکات، تەوەری یەکەم یانەی سەرکەوتنی کوردان هەروەها تەوەری دووەم بەرهەم و دانراوەکانی دەخاتە بەرباس لە(١- بواری بیبلۆگرافیا Bibliography-٢ بواری ئەدەبی و ڕۆشنبیری گشتی ٣- بواری مێژوویی) تەوەری سێ یەم تەرخانکراوە بۆ دانان و وەرگێڕانی کتێبی فونابخانەکان ، تەوەری چوارەم باس لە بواری ڕۆژنامەوانی دەکات لە کۆتایشدا دەرئەنجام و لیستی کتێبە چاپ کراوەکانی مستەفا نەریمان و پەراوێز و سەرچاوەکان دەخاتەتە ڕوو .

هیوادارەم بەم لێکۆڵینەوەیە خزمەتیکی کەم و بچووکەم بە مێژووی ژیانی ئەو زاتە و لێکۆڵینەوەی مێژووی کورد کردبێت ، بێگومانم کە بەدەر نییە لە هەڵە و کەموکوڕی .

بەشی یەکەم/ ژیانی مستەفا نەریمان و بواری پەروەردەیی (مامۆستایەتی)

تەوەری یەکەم/ ژیانی وخوێندنی

مستەفا نەریمان ناوی تەواوی (مستەفا کوڕی سەید ئەحمەد کوڕی شێخ عەبدولصەمەدی کوڕی شێخ مستەفای سەید مەحمودە) لە٢٨حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٥ لەشارۆچکەی (کفری)*لەدایك بووە[١]، ناسراوبە(نەریمان) باوکی بەرەچەڵەك دەگەڕێتەوە سەر بنەماڵەی پیرخدری شاهۆ کەلەساڵی ١٢٣٩ز هاتوونتە کوردستان لەناوچەی گەرمیان چەند گوندێکیان ئاوەدان کردۆتەوە،

باوکی (سەید ئەحمەد) لە ساڵی ١٨٨٩ لە دایك بووە سەرەتا لای مەلا خوێندویەتی دواتر گەیشتووەتە پلەی روشدییە، لە ساڵی ١٩١٨ لە کفری نیشتەجێ بووە و دوکانێکی قوماش فرۆشی دادەنێت دەست دەکاتە بازرگانی، لە ساڵی ١٩٢١ ژیانی هاوسەری پێکدە هێنیت و(٤) کور و(٢) کچی دەبێت بەناوەکانی (مستەفا ١٩٢٥، هاشم ١٩٣٥، موکەرەم ١٩٤٢، فاتیح ١٩٤٤، زەینەب، ئامینە)باوکی پێش نوێژی دەکرد لە کفری لە ساڵی ١٩٨٥ کۆچی دوای کردووە [٢]، نەریمان لە منداڵیەوە دەستی کردووە بە خوێندن سەرەتا لای مەلا خوێندویەتی وە قورئانی خەتم کردووە [٣]، دواتر لە ساڵی ١٩٢١ دەچێتە قوتابخانەی سەرەتایی کفری کەتەنها قوتابیەکان کوربوونە [٤]، چەند کەسایەتییەك هاو پۆلی بوونە لە وانە(حوسێن حاجی سەمین، محەمەد قادر، موکەرەم تالەبانی*) زۆربەی مامۆستاکانی تورکمان بوونە لەکەرکوکەوە دەهاتن، خوێندینان تورکمانی بوو کەتەنها کوربوون دواترلە ساڵی ١٩٢٣ قوتابخانەیەکی سەرەتای بۆ کچانیش دەکرێتەوە،دوای تێك شکانی شۆرشی شێخ ئەحمەدی بارزان دوورخستنەوەی کۆمەڵێك لە بارزانیەکان بۆکفری وەلەلایەن باوکی نەریمانەوە داوەت دەکرێن وەك وەفایەك بۆبارزانیەکان هەڵوێستیان بەرامبەر بەشۆرش [٥]، دوای کۆچی دوایی مەلیك فەیسەل (١٩٢١-١٩٣٣) مامۆستای عەرەب بۆ قوتابخانەی کفری هاتووە، نەریمان لەحوزەیرانی ساڵی ١٩٣٧ لەتاقیکردنەوەی پۆلی شەشەم دەرچوو چووە قۆناغی ناوەندی کەلەشاری کەرکوك بووە .

خوێندنی ناوەندی لەکەرکووك : لەسیەکانی سەدەی رابردوودا قوتابخانەی ناوەندی ودواناوەندی لەکەرکوك بووە ئەو شارانەی سەر بەلیوای کەرکوك بوونە دەچوونە کەرکوك بۆ تەواوکردنی خوێندن کە بەسێ ساڵ دەردەچوون،

لەگەڵ کۆمەڵێك هاوڕێی پێکەوە دەیانخوێند، لەڕێگەی باوکیەوە (مەلاجەمیل ڕۆژبەیانی)ناسیووە کەهانی داوە بۆخوێندنەوەی بڵاوکراوەکانی ئەوسەردەمە، دەستی کردووە بەخوێندنی کتێب وگۆڤارەکوردییەکان بەتایبەتی ڕۆژنامەی(ژین)*وکۆمەڵێك ڕۆژنامەی تر، لەساڵی ١٩٤١ توانی قۆناغی ناوەندی لەکەرکوك تەواو بکات[٦].

خانەی مامۆستایانی بەغدا (دار المعلمین)*:دوای تەواوکردنی قۆناغی ناوەندی لەساڵی ١٩٤١ لەخانەی مامۆستایانی بەغدا وەرگیرا [٧]، هاوسەردەمی بزوتنەوەیەکی ڕۆشنبیری بووە بەهۆی بڵاوکردنەوەی کۆمەڵێك گۆڤارو ڕۆژنامە توانی ببێتە خوێنەری ئەوبڵاوکراوانە، وەکۆمەڵێك کەسایەتی گرنگی ناسی لەشاری بەغدا لەوانە (حوسێن حوزنی موکریانی، عەلائەددین سەجادی) دەچووە(یانەی سەرکەوتنی کوردان) لەبەغدا کەڕێکخراوێکی ڕۆشنبیری وشارستانی بوو لەوسەردەمەدا، دەستی کرد بەنووسین یەکەم نووسینیشی شیعرێك بوو لەگۆڤاری ((گەلاوێژ))بڵاوبوتەوە[٨]، هەرلەڕێگەی نووسین و خوێندنەوە تێکەڵ بەسیاسەت بوو پەیوەندی کرد بەحیزبی هیوا لەساڵی ١٩٤٢ [٩]، توانی چەند کەسایەتیەکی سیاسی وڕۆشنبیر بناسێت لەوانە(برایم حەمەخانی گێژ*)و(جەمیل بەگی مەجید پاشای بابان) کەئەندام پەرلەمان بوو لەبەغدا، لەساڵی ١٩٤٤ خانەی مامۆستایانی تەواو کرد، بووە بەمامۆستا لەکوردستان و ناوەراستی عێراق[١٠].

(نەریمان) دوای ئەوەی بینی هەموو میللەتان ڕۆژ ژمێرو ساڵنامەی خۆیان هەیە لەساڵی ١٩٥٧ یەکەم ڕۆژ ژمێری دیواری کوردی دانا کەهەموو ڕووداوە گرنگەکانی کوردستانی تۆمار کردووە، وێنەی دوو سواری کوردی لەسەر چاپ کرابوو[١١]حکومەتیش کەوتە قەدەغەکردن ولەناوبردنی ئەوڕۆژمێرە بەبیانوی

ئەوەی وێنەی (مەلا مستەفای بارزانی) لەسەرە و هەروەها لەسەر ئەو ساڵنامەیە دەستگیر کرا لەلایەن پارێزگاری کەرکوکەوە دوای چەند ڕۆژێك بەکەفالەت ئازاد دەکرێت [١٢]، لەمامۆستایەتی فەسڵ کرا ئەریمانیش چووەلای (سەعید قەزاز ١٩٠٤– ١٩٥٩) لەبەغدا کورد بوو وە وەزیری ناوخۆش بوو ئەویش دەیگەڕێنێتەوە بۆ مامۆستایەتی پێی دەڵێت : دەبێت مۆڵەتی چاپ کردن وەربگرێت دواتر چەندین ڕۆژمێری دیوار وگیرفان دەردەکات، لەساڵی ١٩٥٩ دەبێتە ئەندامی یەکیەتی نووسەرانی عێراق بەشداربوو لە زۆربەی چالاکیەکانی لەوسەردەمەدا.

لەگەڵ بەرپابوونی شۆرشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٩ لە ٢٦ تەمووز لەگەڵ حەوت مامۆستای کورد یاداشتێکیان پێشکەش بە ئەنجومەنی شۆڕش بۆخوێندنی کوردی لە٢٧ ی تەمووز لەگەڵ شاندێکی کوردی دەچێتە لای عەبدول کەریم قاسم بۆ پیرۆز بایی کردنی شۆڕش[١٣]، ئەریمان بەردەوام جەختی دەکردووە لەسەری ئەوەی کەخوێندن بەکوردی بێت لەکوردستان، بەشداربوو لەهەردوو کۆنگرەی مامۆستایانی کورد کەلەساڵی ١٩٥٩و١٩٦٠ لەشەقلاوە بەستراوە چەند پێشنیارێکی بۆکۆنگرە خستووەتە ڕوو، کەسێکی کۆمەڵایەتی بووە پەیوەندیەکی باشی لەگەڵ شێخ مەحموودا هەبووە توانیویەتی شێخ وجافەکانی هەڵەبجە پێك بهێنێتەوە دوای تیکچوونی پەیوەندیان[١٤].

دواتر زیاترتێکەڵ بەسیاسەت دەبێت ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی دوور بخرێتەوە بۆشاری کوت لەناوەڕاستی عێراق لەوێ بەردەوام دەبێت لەمامۆستایەتی لەساڵی ١٩٦٧ دەچێتە بەغدا بەیەکجاری نیشتەجی دەبێت، دەست دەکات بەنووسین وخوێندنەوە کاتێك کۆری زانیاری کورد لەبەغدا دادەمەزرێت دەبێتە ئەندامی ئەم دەزگایە بەشدار بووە لەچالاکیەکانی.

لەساڵی ١٩٧١دەبێتە سەرپەرەشتیاری پەروەردەیی لەبەغدا(مفتش عام) یەکەمین کورد بوو ئەو کارە وەربگرێت تا خانەنشین بوونی لەساڵی ١٩٨٢دەست دەکاتە نووسین وبڵاوکردنەوەی کتێب[١٥].

لەساڵی ١٩٧٩وەکو ئەرکێکی ئایینی حەج دەکات وەچووەتە لەندەن و پاریس بۆچارەسەری خێزانەکەی، لەساڵی ١٩٤٩ لەگەڵ (خەدیجەی کچی مەلا راغبی مەلا اسماعیل) ژیانی هاوسەری پێکهێناوە نەریمان (٤) کوڕ و(٢)کچی بووە لەبەغدا نیشتەجی بوونە، دوای ساڵانێکی زۆرخزمەت بەپەروەردەو ڕۆژنامەگەری توانی ٢٤ کتێب بەچاپ بگەیەنێت، لەرۆژی هەینی لە١٩٩٤/٥/٢٧ لەبەغدا کۆچی دوای کردووە[١٦]، وەسیەتی کردبوو لەگۆرستانی کفری بەتەنیشت باوکیەوە بەخاك بسپێدرێت وەتەلقینی بەکوردی بۆبخوێنن بەڵام وەسیەتەکانی نەهاتەدی چونکە لەوکاتەدا باروdۆخی کوردستان سەقامگیر نەبوو نەتوانراوە تەرمەکەی بهێننەوە بۆکفری لەگۆرستانی (محمد سکران)لەرێگەی بەغدا بەخاك سپێدراوە[١٧]، وەسیەتێکی تری ئەوەبوو کەهەمووکتێبەکانی پێشکەش بەکتێبخانەی کفری بکرێت[١٨]بەڵام دوای پێنج ساڵ لەساڵی ١٩٩٩ تونرا بەرێگەی قاچاغ نزیکەی ٢٩٠٠کتێب وگۆڤار بهێننەوە بۆ کفری وپێشکەش بەکتێبخانەی کفری بکرێت[١٩]. ئێستا ئەو کتێبانە لە بەشێکی کتێبخانەی گشتی کفریدا هەیە .

تەوەری دووەم/ بواری پەروەردەیی (مامۆستایەتی)

نەریمان لەساڵی ١٩٤٤خانەی مامۆستایانی بەغدای تەواو کردووە لە ١٩٤٤/١٠/١٨ بڕیاری دامەزراندنی درا بە مامۆستایەتی لەشارەکان بەڵام لەسەر داوای(رفیق حیلمی)* و بەرژەوەندی حیزبی هیوا لەناوچەی کەلار* بووە

بەمامۆستا لەگوندەکانی جاف توانی ٥٠ قوتابی بهێنێتە بەر خوێندن بۆماوەی (٢)ساڵ وانەی دەوتەوە لەم ناوچەیە[٢٠]، دواتر لەناحیەی(سەرقەلا)ی سەربەقەزای کفری دەستی کردبەوانەوتنەوە [٢١]،وەهەوڵێکی زۆریدا بچێتە دەرەوەی وڵات بۆتەواو کردنی خوێندن بەڵام ڕەفیق حیلمی رازی نەبووە چونکە جێگەی متمانەی ئەو بوو لەهیوادا.

لەساڵی ١٩٤٧ لەقوتابخانەی (کوڵەجۆ) وانەی دەوتەوە لەناوچەی (زەنند ئاباد)ی نێوان کەلار وجەلەولا، قوتابخانەکەیانی فراوان کرد ومنداڵێکی زیاتری هێنایە بەر خوێندن، لەکاتی سەردانی پشکێنەری کەرکوک بۆقوتابخانەکەیان نەریمان داوای لێ کرد کەبیگوازێتەوە بۆکەرکوک ئەویش بەڵێنی داکەدەیگوازێتەوە دوای ساڵێك گواستیەوە بۆ کەرکوک لەساڵی(١٩٤٨-١٩٤٩)لەقوتابخانەی(هاشمیە) دەستی کرد بەوانە بێژی لەگەرەکی ئاوچی توانی لەشاری کەرکوک چەند کەسایەتیەکی سیاسی و رۆشنبیری بناسێت لەوانە(جەمال نەبەز، هەژار موکریانی)پەیوەندیەکی باشی هەبوولەگەڵیاندا، لەکەرکوک لەچەندین قوتابخانەی تروانەی دەوتەوە لەساڵی ١٩٥٨دەبێتە بەڕێوەبەری قوتابخانەی نەجاح تا ١٩٦١، پاش شۆرشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ لەچەند خولێك بەشدار بووە بۆ فێرکردنی منداڵان و ناساندنی ئەلفوبێ ی کوردی بەرێنووسی کوردی، بەردەوام لەهەوڵدا بووە بۆفێرکردنی خەڵکی تەنانەت کاتێك لەزینندان بوو لەجەلەولا بەندکراوانی فێری خوێندن ونووسین کردووە لەساڵی ١٩٦١.دوای ئازاد کردنی بەفەرمانێك دوور دەخرێتەوە بۆشاری کوت لەساڵی ١٩٦١ لەقوتابخانەیەکی ئێوارانی شاری کوت دەستی کرد بەوانە وتنەوە، دواتر لەپەیمانگای(دار المعلمین)ی بەغدا داوای لێ کرا وانەی کوردی بڵێتەوە بەهۆی نەبوونی مامۆستای تایبەت بۆماوەیەك وانەی کوردی دەوتەوە.

ساڵی ١٩٦٦ شاری کوت بەجێدەهێڵێت دەچێتە بەغدا بەهۆی هەڵوێستی سیاسییەوە بۆماوەی ساڵ ونیوێك فەسل کرا،پاش ئەوە داوای لێ کرا لەقوتابخانەی(بارودیە)دەست بکات بەوانە بێژی لەساڵی ١٩٦٧تاساڵی ١٩٧٠دەبێتەبەڕێوەبەری قوتابخانەکە[٢٢]، بەهۆی زۆری خزمەتی لەبواری پەروەردەو دڵسۆزی لەکارەکەیدا لەساڵی١٩٧١ دەکرێتە(مفتش تربوی) پشکنێری پەروەردەیی لەبەغدا لەکەرتی رەسافە، بەشدار بووە لەهەڵبژاردنی کۆمەڵێك مامۆستای کورد لەپەروەردە بۆ وتنەوەی وانەی کوردی لەبەشە کوردییەکان، لەساڵی ١٩٨٢لەسەر داوای خۆی خانەنشین دەبێت دەست دەکاتە نووسین وخوێندن کەبە یەکجاری وازی هێنا لەکاری مامۆستایەتی.

بەشی دووەم/ڕۆڵی سیاسی مستەفا نەریمان

تەوەری یەکەم: ڕۆڵی لە پارتی هیوادا

لەنێوان ساڵانی ١٩٣٦و١٩٣٧ کۆمەڵێك ڕووداو سەرنجی سیاسەتوانان وڕۆشنبیران و قوتابیانی ڕاکێشا کەهەندێکی نێودەوڵەتی بوون وەکو ئەو گرژی وئاڵۆزییەی لەنێوان وڵاتە ڕۆژئاوایەکان پەیدابوو،هەروەها هاتنی کۆمەڵێك سەرکردەی نوێ لەئەوروپا کەگیانێکی تۆڵە سەندنەوەیان هەبوو، هەروەها سەرهەڵدانی دیاردەی خۆپڕچەککردن ودەست خستنە ناو کاروباری وڵاتانی ڕۆژهەلات لەلایەن وڵاتە ئەوروپیەکانەوە، داگیرکردنی حەبەشە لەلایەن ئیتالیاوە، لەو ساڵانەش گرانی وقات وقڕیەکی زۆربباڵی کێشابوو بەسەرجیهاندا، بڵاوبوونەوەی چەندین بیروباوەڕو ئایدۆلۆژیا وەکو(نازی،فاشی،شوعیەت)کەڕەنگدانەوەی هەبووەبەسەر جیهاندا، لەناوخۆی عێراقیش بەکرصدقی کەکوردبوو بەکودەتایەك هاتەسەر دەستەلات وکرانەوەیەك

بەرووی دەرەوە هاتەئاراوە، لەم بارودۆخەدا پارتێکی کوردی لەکوردستان دامەزرا، پارتی هیوا دەگەڕێتەوە سەرکۆمەڵەیەکی نهێنی بەناوی (دارکەر) کەلەساڵی ١٩٢٧لەکەرکوک لەلایەن کۆمەڵێك لەقوتابیان وڕۆشنبیرانی کورد دامەزرا بەسەرۆکایەتی (یونس رەئوف*)[٢٣]، ناوی دارکەر دەگەڕێتەوە بۆناوی کۆمەڵەیەکی ئیتالی کە بۆ یەکخستنی ئیتالیا هەوڵیدەدا کۆمەڵەی (کاربۆناری واتا خەڵوزفرۆشان)، زۆربەی ئەندامەکانی پێکهاتبوو لەقوتابیانی ناوەندی کەرکوك[٢٤]، ئەم کۆمەڵەیە بەرنامەیەکی نووسراوی تایبەتی هەبوو بۆکوردستانیکی ئازاد ونازادی میللەتی کورد تێدەکۆشا، بەهۆی ئەوەی قوتابیان لەزۆربەی ناوچەکانی کوردستانەوە هاتبوون بۆیە ئەم کۆمەڵەیە لەزۆربەی ناوچەکانی کوردستان پەل وپۆی هاویشتبوو، هەندێکی تردامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیە دەگەڕێننەوە بۆشاری هەولێر دواتر لەڕێگەی ئەوقوتابیانەی چوونەتەکەرکوك لەوێش لقی دامەزراندوە[٢٥]، بەلام موکەڕەم تاڵەبانی لەدامەزرینەرانی دارکەرو پارتی هیوایە دەڵێت لەکەرکوك دامەزراوە وەخۆی بەشدار بووە لەکۆنگرەی یەکەمی (دارکەر) لەحوزەیرانی ١٩٢٨ لەباخچەی (أم الربعین) لە کەرکوك بڕیاردرا کەوا ناوی کۆمەڵەکە بگۆڕن بۆ(هیوا) هاوشێوەی کۆمەڵەی(هێڤی) وە ڕەفیق حلمیی کرا بەسەرۆکی بالا[٢٦] ئەم پارتە کەوتە چالاکی نواندن لەسەرجەم کوردستاندا پەیوەندی هەبووە لەگەڵ کوردستانی ڕۆژهەلات لەساڵی ١٩٤٢ دوو ئەفسەر میر حاج ئەحمەد و مستەفا خۆشناو چوونەتە (مەهاباد)بۆ پەیوەندی وهاوکاری لەگەڵ سەرکردەی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی ڕۆژهەلاتی کوردستان بۆئەوەی خەباتیان یەکبخەن[٢٧]، بنکەی پارتی هیوا گوێزرایەوە بۆ شاری بەغدا دەستی کرد بەچالاکی نواندن لەنێو قوتابیان و ڕۆشنبیران، نەریمان لەساڵی ١٩٤٢ لەخانەی مامۆستایانی بەغدا بوو

چووتە ڕیزی پارتی هیواوە دەستی کردووە بەچالاکی نواندن جێگای متمانەی ڕەفیق حیلمی بووە، لەکفری چەندین کەسی هێناوەتە ڕیزی هیواوە ئابوونەوەی لێ وەرگرتوون، پارتی هیوا ڕێکخستنی لەکفری هەبوو سەرەتا موکەڕەم تالەبانی سەرپەرەشتی ڕێکخستنی کردووە دواتر مەحەمەد قەرەداغی ئەو ئەرکەی پێ سپێدراوە[٢٨].

ناوچەی گەرمیان مەڵبەندی هیوابوو زۆربەی ئەندامەکانی لەم ناوچەیە بوون، ئەریمان لەساڵی ١٩٤٤ لەلایەن ڕەفیق حلمی وە دەکرێتە سەرپەرەشتیاری هیوا لە ناوچەی کەلار سوێندی خوارد بەقورئان و نەخشەی کوردستان کە دڵسۆزی حیزب بێت لەڕێکخستنی پەیوەندیەکان بووە لەنێوان (کەرکوک،کفری،خانەقین) [٢٩] پارتی هیوا بەیاننامەیەکی بلاو کردەوە بەناوی (شیلان)بەزمانی کوردی لەکفری، لەساڵی ١٩٤٣ ناکۆکی کەوتە نێوان ئەندامانی بۆ دوو ئاراستە دابەش بوون ئەمەش بەهۆی سەرهەڵدانی بیروباوەڕی شۆسیالیستی بوو لەنێو هەندی لەئەندامەکانی، دوای بەستنی کۆنفراسی حیزب لەکەرکوک بووە هۆی جیابوونەوەی باڵی چەپەکان لەحیزب[٣٠]، هۆکاری ئەم ناکۆکیەش بۆئەوە دەگەڕایەوە کەئایا گەلی کورد لەخەباتی ڕزگاریدا کام ڕێبازی سیاسی بگرێتە بەرپشت بەڕۆژئاوا یا سۆڤیەت ببەستێت، ئایا کامیان پشتگیری کورد دەکەن و هەروەها ئایا پێویستە پارتی هیوا بەشداری شۆرشی بارزان بکات ویارمەتی وجڵەوی سەرکردایەتی بگرێتە دەست یان بێ لایەن بێت[٣١]، دوای تێکچوونی پەیوەندی نێوان بارزانی وحکومەتی عێراق بارودۆخ خراپ بوو،پارتی هیوا لەساڵی ١٩٤٣ لەسلێمانی بەئامادەبوونی سەرۆکی باڵا کۆبونەوەیەکی کردبۆتاوتوێ کردنی بارودۆخی کوردستان و یارمەتی شۆرش مستەفا ئەریمان وەکو لێپرساوی کفری ئامادە بوو، زۆربەی ئەو سەرۆک هۆزانەی لەهیوادا ببوون

ئامادەبیان دەربڕی بۆیارمەتی دانی شۆرشی بارزان کردنەوەی بەرەیەکی جەنگی دژی حکومەت دەقی ئەم کۆبونەوەیە ڕەوانەی مەلامستەفا کرا، بەلاّم بارزانی باوەڕی بەو بەلّێنانە نەبوو داوای کرد کەسوێندی بۆ بخۆن نەریمانیش چوو بۆ ناوچەی کەلاروخانەقین سوێندی دان سوێندنامەکەی دایە رەفیق حلمیی کە بیداتە بارزانی[٢٢]، لەکاتی بەرپابوونی شۆرش ئەو سەرۆك هۆزانە بەلّێنەکەیان نەبردە سەر وملکەچی هیوا نەبوون، هیوا تووشی کۆمەلّێك کیشە هاتبوو پلان هەبوو بۆ روخانی هیوا، لەسالّی ١٩٤٤ کۆنفرانسێك لەکەرکوك بەسترا بۆچارەسەری کێشەکان[٢٣]، ئەم ناکۆکیانە بەردەوام بوو تابەستنی کۆبونەوەیەك لەشاری کەلار لەسالّی ١٩٤٤ نەریمانیش بەنهێنی بەیاوەری هەردوو ئەفسەر(مەحمود تەها و مەجید عەلی) کەکێشەیان لەگەل رەفیق حلمیی هەبوو بەئامادەی کۆمەلّێك ئەندامی تر، دەستیان کرد بەگفتوگۆ بۆچارەسەری کێشەکان بەدەست پێشخەری کەریم بەگی جاف کێشەی نێوانیان چارەسەر کرا بەیاوەری نەریمان گەڕانەوە بۆ کفری[٢٤]، نەریمان لەکاتی گەڕانەوەیدا لەناحیەی سەرقەلاّ دەستگیر کرا بەتۆمەتی ئەوەی کەوا ڕوسی بردووە بۆشاری کەلار بۆماوەی سێ رۆژ دەست بەسەر دەبێت لەبنکەی پۆلیسی سەرقەلاّ پاشان بەکەفالەتی باوکی ئازاد دەکرێت گەڕایەوە بۆکفری[٢٥]، پاش ئەوە کۆبونەوەیەك لە ئاوایی(گێژەکان) دەبەسترێت لەکەلار لەمانگی تشرینی دووەمی ١٩٤٤ بەسەرپەرەشتی مەلا سەید حەکیم (١٨٩٢-١٩٥٧)کەبەکۆبونەوەی (قەنیلە) ناسراوە بۆ کردنەوەی بەرەیەکی شەر بۆ کەم کردنەوەی فشار لەسەر شۆرشی بارزانی ئامادەبوون بەلّێنی یارمەتی دانی شۆرشیاندا[٢٦]، دوای واز هێنانی رەفیق حلیمی لەسەرکردایەتی پارتی هیوا لەسالّی ١٩٤٥ پارتی هیوا بووە چەند بەرەیەك ئەندامەکانی پەرت وبلاّو بوونەوە هەندێکیان چوونە ریزی بەرەی

(رزگاری کورد)* ئەم پارتە بەرنامەیەکی سیاسی تایبەتی هەبوو کەوتە چالاکی نواندن لەهەموو کوردستاندا نزیکەی ٤-٥ هەزار ئەندامی هەبووە هەڵگری دروشمی(کورد، کوردستان، برایەتی)بووە نەریمانیش چووەتە ریزی ئەم پارتەوە بەرپرس بوو لەبردنی نامەکان و بلاّوکراوەکانی رزگاری تا هەڵوەشانەوەی لەساڵی١٩٤٦.

تەوەری دووەم / رۆڵی لە پارتی دیموکراتی کورد- کوردستان

لەماوەی جەنگی دووەمی جیهانی (١٩٣٩-١٩٤٥) زۆربەی وڵاتان گۆرانکاری گەورەیان بەسەردا هات، دامەزراندنی چەند رێکخراوێکی جیهانی وەك(نەتەوە یەکگرتوەکان) دامەزراندنی چەندین پارت ودەوڵەتی نوێ لەناوچوونی چەند دەوڵەتێك، چەندین میللەت لەژێر دەستی رزگاریان بوو،زۆربەی میللەتان داوای مافی چارەی خۆنووسیان دەکرد،عێراقیش بەدوور نەبوو لەو گۆرانکاریانە وەکو راپەرینی رەشید عالی گەیلانی وسەرنەکەوتنی، هەروەها سەرنەکەتنی شۆرشی بارزان(١٩٤٣-١٩٤٥) کۆمەڵێك رووداوی تر،کوردستانیش بەدوور نەبوو لەو رووداوانە، لەمەهاباد لەکوردستانی رۆژهەلاّت لە١٦گەلاوێژی ١٩٤٢ رێکخراوێکی سیاسی لەلایەن چەند کەسێکەوە دامەزرا بەناوی (کۆمەلەی ژیانەوەی کورد) بەیەکەم رێکخراوی سیاسی رۆژهەلاّت دادەنرێت کەتوانی جەماوەرێکی زۆر لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە، پەیوەندیان لەگەل کوردەکانی باشووریش هەبووە لەرێگەی (برایم ئەحمەد) کەبەرپرسی لقی کۆمەلەی (ژ-ك) بووە لەسلێمانی، ئەم کۆمەڵەیە لەبەرەو پێشچووندا بوو لە١٦ی گەلاوێژی ١٩٤٥ لەمەهاباد کۆنگرەی یەکەمی کۆمەڵەکە بەسترا کەبریاردرا ناوی کۆمەڵەکە بگۆرن بۆ(پارتی دیموکراتی کوردستان) بووە پارتێکی سیاسی خاوەن بەرنامە[٢٧]، ئەم

گۆرانکاریانە بووە هەوێنی گەڵاڵە بوونی دامەزراندنی حیزبێکی شۆڕشگێری لەکوردستانی عێراق لە شوباتی ١٩٤٥، لەحوزەیرانی ساڵی ١٩٤٦ لەماڵی (برایم ئەحمەد) لەسلێمانی کۆبوونەوەیەك کرا مستەفا نەریمانیش وەکو نوێنەری کفری ئامادە بوو لەسەرچۆنیەتی دامەزراندنی پارتێك لەکوردستانی عێراق دانانی ناوەکەی[٣٨]، لە١٦ئابی ١٩٤٦ لەبەغدا بەئامادە بوونی کۆمەلێك سیاسەتمەدار و رۆشنبیر بەسەرکردایەتی برایم ئەحمەد کۆنگرەی یەکەمی پارتی بەسترا بڕیاردرا بەدامەزراندنی پارتێك بەناوی (پارتی دیموکراتی کورد) زۆربەی ئەندامەکانی لەهەردوو پارتی هەڵوەشاوە پێکهاتبوو پارتی (رزگاری وشۆرش) لەوکۆنگرەیە مەلا مستەفا کرا بەسەرۆکی پارت و شێخ لەتیف شێخ مەحمود کرا بەجێگری یەکەمی سەرۆك[٣٩]، مەلا سەید حەکیم خانەقینی وەکو نوێنەرێك بەشدار بوو لەو کۆنگرەیەدا کەداوای کرد لەنەریمان بێتە ریزی ئەم پارتەوە ئەویش ئامادەی خۆی دەربڕی[٤٠]، نەریمان لەوناو پارتیدا زیاتر بەلایەنی رۆشنبیریەوە خەریك بوو، لەساڵی ١٩٥٣ لەکەرکوك کۆنگرەی سێیەمی پارتی دیموکراتی کورد بەسترا بەئامادە بوونی مەلا مستەفا بارزانی بڕیاردرا بە گۆڕینی ناوی (پارتی دیموکراتی کورد) بۆ(پارتی دیموکراتی کوردستان) بۆئەوەی هەموو خەڵك بتوانن ببنە ئەندام وە ناوی زمان حاڵی پارتی گۆڕا لە(رزگاری) بۆ(خەبات) چەند بڕیارێکی تری تایبەت بەحیزبەکەدرا[٤١]، لە ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ شۆرشێك بەسەرکردایەتی (عەبدول کەریم قاسم ١٩٥٨-١٩٦٣) بەسەرکەوتویی کرا کە رژێمی پاشایەتی کۆتایی هات و رژێمی کۆماری کرا بەسیستەمی سیاسی لەعێراق، وەفدی پارتی بەسەرکردایەتی برایم ئەحمەد دەچێتە بەغدا نەریمانیش لەگەڵ وەفدەکەدا بوو لە٢٧ تەمووز دەچێنە لای عەبدول کەریم قاسم بۆ پیرۆزبایی کردنی شۆرش

وپێشکەش کردنی داواکارییەکانی گەلی کورد وەروەها لەگەڵ حەوت مامۆستادا یاداشتێکیان دا بەشۆرش بۆ مافی خوێندنی کوردی لە کوردستان(٤١).

برایم ئەحمەد داوا لەنەریمان دەکات بچێتە ناوچەی کفری وەکو نوێنەری پارتی لەناوچەکەدا بۆئەوەی بتوانێت خەڵکی بهێنێتە ریزی پارتیەوە ئەویش ئامادەی خۆی دەربڕی توانی پارتی بگەیەنێتە ناوچەکە وەخەڵکی پێشوازیان لێ کرد(٤٢)، لەساڵی ١٩٥٩ لەکەرکوك بوو بە شەڕ لەنێوان کوردو تورکمان کەلەهەردوولا ژمارەیەکی زۆری خەڵکی کوژران، نەریمانیش لەکەرکوك بوو دەستیان کرد بەپێکێنانی بەرەی نیشتمانی لەحیزبەکانی (پارتی،شوعی،وطنی دیموکراتی)لەگەڵ وەفدەکە دەچێتە لای مەلا مستەفا لەبەغدا بۆ چارەسەری کێشەکە دواتر چووە لای وەکیلی سەرۆك کۆمار لەبەغدا بۆ چارەسەری کێشەکە نەیانهێشت شەڕەکە پەرەبسێنێت (٤٤)، عەبدول کەریم قاسم لەسەر سیاسەتی خۆی نەمایەوە لەساڵی ١٩٦١کەوتە بیانوو گرتن لەپارتی چەند کادرێکی پارتی لەبەغدا دەستگیر کرا مەلا مستەفاش بەغدای بەجێهێشت گەڕایەوە ناوچەی بارزان(٤٥)، هەڵمەتی گرتنی کادیرانی پارتی بەردەوام بوو لەئازاری ١٩٦١ دەچنە سەر ناوچەی کەرکوك چەند کەسێك دەستگیر دەکەن و نەریمانیش دەستگیر دەکرێت ڕەوانەی بەغدا دەکرێت بەبێ دادگا کردن ڕەوانەی بەندیخانەی جەلەولا دەکرێت کەنزیکەی هەزار زیندانی تێدابوو(٤٦)، کوردیش دەستی کرد بەدژایەتی کردنی حکومەتی عەبدول کەریم قاسم شۆرشی کورد لە١١ی ئەیلولی ١٩٦١ بەرپا بوو دژی حکومەت(٤٧)، نەریمان بۆماوەی سێ مانگ هاتوو چۆکردنی قەدەغە بوو هێچ کەسێك نەیدەتوانی سەردانی بکات، (٦٠)کوردی تر لەگەڵی بوون لەزینداندا توانی لەگەڵ (٢٠) کەسیان ڕێکخراوێکی نهێنی پێکبهێنن لەڕێگەی ئەفسەرێکەوە پەیوەندیان لەگەڵ دەرەوەدا هەبێت، پاش چەند مانگێك باوکی پارێزەری

بۆدەگرێت بەلام بێ ئەنجام بوو چونکە بەپێی هیچ مادەیەکی یاسایی نەگیرابوو تەنها لەسەر کوردایەتی بوو دوای شەش مانگ زیندانی ئازاد کرا،ئەوەش دوای ئەو لێبوردنە گشتیە بوو کە عەبدول کەریم قاسم لەساڵی ١٩٦١ دەریکرد بۆ ئاسایی کردنەوەی پەیوەندیەکانی لەگەڵ کوردا داوا دەکات لەبارزانی بێت بۆ بەغدا بۆ گفتوگۆ[٤٨]، نەریمان گەڕایەوە بۆ شاری کەرکوك بە فەرمانێکی سەربازی بۆشاری (کوت)دوور دەخرێتەوە لەساڵی ١٩٦١ وەکوردێکی زۆر بۆ ناوەراستی عێراق دوور خرانەوە لقی(٥)ی بەغدا داوای لەکادیرانی کرد بەردەوام بن لەسەر هەڵویستی خۆیان چالاکی سیاسی ونهێنی ئەنجام بدەن نەریمان چالاکی باشی ئەنجام دا پلەکەی بەرز کرایەوە بۆ لێپسراوی ناوچەی کوتی(پ.د.ك)[٤٩]، ئەم بارودۆخە بەردەوام نەبوو لەشوباتی ١٩٦٣ بەعسیەکان بەسەرکردایەتی (عەبدول سەلام عارف ١٩٦٣-١٩٦٦) توانیان عەبدول کەریم قاسم لەدەستەلآت لابدەن و خۆیان جلەوی دەسەلآت بگرنە دەست لەگەڵ کورد رێکەوتن، زۆربەی زینداثیە سیاسیەکان ئازاد کران ئاهەنگی نەورۆز لەبەغدا کرایەوە، شاندی کوردی چووە بەغدا بۆگفتوگۆ لەگەڵ عەبدول سەلام عارف لەساڵی ١٩٦٣ نەریمانیش چووە بەغدا بۆئەو کۆبونەوەیە بەلآم بەهۆی تێکچوونی پەیوەندی کورد و حکومەت شاندەکە گەڕایەوە نەریمان بەنهێنی گەڕایەوە بۆ کوت بەلآم داواکراو بوو لەکاتی دەوامی فەرمی لەقوتابخانە دەستیگردەکرێت ئازارێکی زۆر دەدرێت ڕەوانەی بەندیخانەکرا داوای لێ دەکەن ناوی هەموو ئەو کەسانە بدات کەوا پارتین لەکوت بەلآم هەر ئیعترافی نەکرد، ئەمری لەسێدارەدانی بۆ دەردەچێت دەبرێتە ژووری تاکەسی ماوەیەك ئەمرەکەی جێبەجێ ناکرێت لەئابی ١٩٦٣ بەڕێوەبەری زیندانیەکەیان دەگۆڕێت بەڕێوەبەرێکی نوێ دێت دەڵێت (بەچی هۆیەك ئەمری لەسێدارەدانت

بۆدەرچووە)[50]، دوای مانەوەی چوار مانگ لەزیندان دەڵێت (کەسێك بەناوی(ح)هات ولەزیندان رزگاری کردم)[51].

دوای ئازاد کرنی دەگەڕێتەوە بۆمامۆستایەتی، لەساڵی ١٩٦٥(ئەنوەر سامر)دەبێتە پاریزگاری رومادی کەزاوای عەبدول سەلام عارف بوو کۆمەڵێك خەلك دەسگیر دەکات لەنیسانی ١٩٦٥ نەریمان بۆجاری سێەم دەستگیر دەکرێت رەوانەی زیندانی(رومادی) دەکرێت دوای دوو مانگ لەحوزەیرانی ١٩٦٦ بەهۆی لێبوردنی گشتیەوە ئازاد دەکرێت ، لە سەردەمەدا لەمامۆستایەتی فەسڵ کرابوو لەساڵی ١٩٦٧دەچێتە بەغدا، بۆماوەی ساڵ ونیوێك فەسڵ کرا دواتر دەگەڕێتەوە بۆمامۆستایەتی، سێ جار دەستگیر کرا لەسەر هەڵویستی سیاسی و کوردایەتی بەلأم ئامادە نەبوو ناوی کەس بدات دڵسۆزێکی گەورەی پارتی بوو، لەساڵی ١٩٦٦نەریمان بریاریدا واز لەکاری حیزبایەتی و سیاسی بهێنێت ئەمەش بەهۆی جیاوازی بیرو بۆچوون لەناوپارتەکەدا، وەکو کوردێك چووتە بەغدا بەبواری ئەدەبی و رۆشنبیریەوە خەریك بوو.

بەشی سێیەم/ رۆڵی مستەفا نەریمان لەبواری رووناکبیریدا

کۆتایەکانی سەدەی نۆزدە وسەرەتاکانی بیست کوردستان بزوتنەوەیەکی رۆشنبیری و نەتەوەیی بەخۆەوە بینی بۆیەکەم جار رۆژنامەیەکی کوردی لەساڵی ١٨٩٧ بەناوی (رۆژنامەی کوردستان)دەرچوو،هەروەها لەسەرەتای سەدەی بیست کۆمەلێك گۆڤارو رۆژنامە دەرکران بەمەش شەپۆلێکی رۆژنامەنوسی لەناوچەکە هاتەئاراوە، لەکوردستانی باشووریش(عێراق) کۆمەڵێك گۆڤارو رۆژنامە دەرچوو، هەروەها هاتنی چاپ وکردنەوەی قوتابخانە ودامەزراندنی رادیۆ لەبەغدا بواری رۆشنبیری فراوانتر کرد، لەسەرەتای چلەکاندا کۆمەڵێك شاعیرونووسەری

بەتوانادەرکەوتن کەتوانیان خەلکی بەرەوخوێندن هان بدەن، لەوانە (پیرەمێرد)و (برایم ئەحمەد) نەریمان لەبەغدا قوتابی دەستی کرد بەخوێندنەوەی گۆڤارو رۆژنامەکوردیەکان بەتایبەتی گۆڤاری گەلاوێژ، زمان کیلیکە بۆ کردنەوەی دەرگاکانی زانست نەریمان جگە لەزمانی کوردی زمانی عەرەبی و تورکی بەباشی زانیوە هەندیك ئینگلیزیشی زانیوە چونکە زۆربەی بلاْوکراوەکانی ئەو سەردەمە بەعەرەبی و کوردی بووە، ئەمەش بەهۆی بارودۆخی سیاسیەوە بووە، نەریمان توانیەتی (٢٣)کتێب بەچاپ بگەیەنێت، ئەم بەشەش بۆ چەند تەوەرێك دابەش دەبێت.

تەوەری یەکەم/ یانەی سەرکەوتنی کوردان

دوای نائومێدی کوردەکان لەکاری سیاسی هەندێ لەرۆشنبیران و سیاسەتمەداران دەستیان کرد بەخەباتی رۆشنبیری وفەرهەنگی و زانستی و پەروەردەو فێرکردن [٥٢]، لەسەر داوای مەعروف جیاووك (١٨٨٥–١٩٥٨) وەزارەتی ناوخۆ بەنووسینی ژمارە(٦٨٩٥) ی ٢٠مارسی ١٩٣٠ رەزامەندی پیشاندا بەکردنەوەی یانەکە، لەرۆژی ٣٠ی مارس ١٩٣٠ لەبەغدایانەکە کرایەوە، ئیبرایم حەیدەری (١٨٦٤–١٩٣١) کرا بەسەرۆکی یانە و مەعرووف جیاووك کرا بەباوەرپێکراوی گشتی یانەکە [٥٣]، ئامانجی یانەکە بۆ خزمەتی چینی رۆشنبیران وقوتابیان و ئەنجامدانی کۆرو سمینارو چالاکی ئەدەبی و فەرهەنگی و دانانی کتێب و وەرگێرانی کتێب هەروەها پێشوازی کردن لەقوتابیە کوردەکان لەبەغدا ودابین کردنی شوێن بۆیان، یانەکە کتێبخانەیەکی باشی هەبوو وە مانگی جارێك ئاهەنگی یەکتر ناسینی سازدەکرد [٥٤]، سالی ١٩٥٧ ژمارە یەکی

گۆڤاری(هیوا)یان دەرکرد کەگۆڤارێکی زانستی و ئەدەبی بوو وە دوا ژمارەی (٣٦)لە حوزەیرانی دەرچوو[٥٥].

نەریمان لەساڵی ١٩٤٢ لەبەغدا قوتابی خانەی مامۆستایان بوو هاوکات ئەندامی پارتی هیوا بوو کەپەیوەندیەکی باشیان لەگەڵ یانەی سەرکەوتنی کوردان هەبوو ەدەستی کرد بەهاتووچۆ کردنی یانەکە پەیوەندیەکی باشی لەگەڵ مەعرووف جیاووك هەبوو، لەساڵی١٩٤٤ لەهەڵبژاردنی یانەکە ئامادە بوو هەموو رووداوەکانی تۆمار کردووە، کاتێك مەعرووف جیاووك بۆ باربۆ کردن بەکوردستاندا گەڕاوە لە٢٢تەممووزی ١٩٤٣ گەیشتووەتە کفری نەریمان یاوەری کردووە بەهەموو ناوچەی کفری بۆ وەرگرتنی باربۆ خەڵکی هانداوە بۆیارمەتی دانی یانەکە لە ١٣حوزەیرانی ١٩٦٤ یانەکە داخرا[٥٦]، گرنگترین کاری نەریمان دانانی کتێبك بوو بەناوی (یانەی سەرکەوتنی کوردان) بە ڕەسەنترین سەرچاوە دادەنرێت بۆ دراسەکردنی یانەکە.

تەوەری دووەم/ بەرهەم و دانراوەکانی

١- بواری ببیلۆگرافیا Bibliography

ببیلۆگرافیا وشەیەکی لێکدراوی کۆنی یۆنانییە لەدووبەش پێکهاتووە،(ببیلۆف)واتەکتێب (گراف) واتە نووسین بەمانای (زانیاری نووسین لەسەر کتێب)[٥٧] کاری پێڕستکاری و ببیلۆگرافیا لەناو کورداتازەیە ئەو کارە خزمەتێکی زۆر بە توێژەران و لێکۆڵەران نووسەران و ڕۆشنبیران دەگەیەنێ کارئاسانی زۆرباشیان بۆدەکات لەگەڕان وپشکنین ودۆزینەوەی سەرچاوەکان، هەروەها زانیاری پوختیش لەبواری ڕۆشنبیری دەخاتە ڕوو. نەریمان لەبواری ببیلۆگرافیادا پێشەنگی ئەو کەسانەیە لەکوردستانی(باشوور)عێراق گرنگیان بەم

بواره دابێت و کتێبی تایبەتیان نووسی بێت. یەکەم کۆنگرەی جیهانی لەم بوارەدا لەپاریس لەساڵی ۱۹٥۰ بەسترا بەئامانجی ئەوەی هەر ولآتێك بۆکتێبەکانی بیبلۆگرافیایەك دابنێت، لەکانونی یەکەمی ساڵی ۱۹۷۷ لەبەغداد دووەم کۆنگرەی عەرەبی لەبواری بیبلۆگرافیای کتێبی عەرەبی بۆماوەی(۱۰)رۆژ بەسترا نەریمان ئەندامی ئەم کۆنگرەیەبوو بەکردار رۆڵی هەبووە[٥٨].

نەریمان (۸) بیبلۆگرافیای بۆ کتێب و رۆژنامەوگۆڤار ئامادە کردووە (٥) دانەیان تایبەتن بۆ کتێبە کوردییەکان کە(۱)دانەیان بەعەرەبیە(۳) دانەیان بۆرۆژنامەوانیە، بیبلۆگرافیایاکانی بەچەند شێوەیەك پۆلێن کردووە. کەناوی کتێبەکان و ناوی نووسەرەکان و ناوی چاپخانە وساڵی چاپ و ژمارەی لاپەرەکانی تۆمار کردووە،زانیاریەکی باش دەدات دەربارەی ئەو کتێبانەی کەئێستا لەناو چوون، زۆربەی رۆشنبیران نووسەرانی ئەو سەردەمەدەست خۆشی ئەو کارەیان لێ کردووە لەوانە(شێخ محەمەدی خاڵ، مارف خەزنەدار،شاگرفەتاح،سجادی،..) لەم بیبلۆگرافیانەپێکهاتووە:

١- کتێبخانەی کوردی.

٢- بیبلۆگرافیای کتێبی کوردی.

٣- ما أسداه الاکراد الی المکتبه العربیه

٤- بیبلۆگرافیای دوو سەد ساڵی کتێبی کوردی

٥- فەرهەنگی ئەدیب و نووسەرانی کورد.

٦- بیبلۆگرافیای رۆژنامەی هاوکاری .

٧- بیبلۆگرافیای گۆڤاری رۆشنبیری نوێ.

٨- بیبلۆگرافیای گۆڤاری بەیان.

٢- بواری ئەدەبی و ڕۆشنبیری گشتی

مستەفا نەریمان وەکو زۆربەی ڕۆشنبیرانی کورد سەرەتا بەشیعر دەستی کرد بەنووسین دواتر ڕوویکردۆتە بوارەکانی مێژوویی و ڕۆژنامەوانی و شانۆگەری جێی پەنجەی بەسەر ڕۆشنبیری کوردی دیارە، بەم شێوەیە پۆلێن دەبێت.

١- هاواری لاوان(شیعر).

٢- وشەی کوردی لەهەڵمەتی نیشتمانی گشتی نەهێشتنی نەخوێندەواری.

٣- شاعیری چەوساوەکان (خەلیل منەوەر).

٤- دیوانی مینە جاف.

٥- ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەوروو پشتی.

کۆمەڵێك کتێبی تر.

٣- بواری مێژوویی

مستەفا نەریمان لەبواری نووسینەوەی مێژوودا چ بەشێوەی تایبەتی بێت یا گشتی کتێبی مێژوویی داناوە، زۆربەی ڕووداوەکانی ژیانی خۆی بەدەست نووس تۆمار کردووە کەزانیاری و ڕاستی مێژوویی زۆریان تێدایە بەسەرچاوەیەکی گرنگ دادەنرێت بۆ مێژوویی شاری کفری و ئەو سەردەمە. کەلەم کتێبانە پێکدێت:

أ- مامۆستای نەمر: ئەم کتێبە باسی ژیاننامەی مامۆستا ومەلا کاکە حەمەحاجی سیف اللە دەکات کە بڕیاریداوە لەناوجەرگەی نەخوێندەواری لەگوندو دێهاتەکانەوە بکەوێتە جەنگی نەخوێندەواری چرای زانست هەڵبکات ئەویش ناوچەی داودەی گەرمیان بوو لەساڵی ١٩٢٦-١٩٥٦ خەریکی دەرس وتنەوە بوو نەریمان پەیوەندیەکی باشی لەگەڵی هەبوو لەساڵی ١٩٦٠ کۆچی دوایی کردوە[٥٦].

ب- بیرەوەریەکانی ژیانم: ئەم کتێبە یاداشتەکانی نەریمان خۆیەتی کە چەند ڕۆژێك پێش مردنی لە بەغدا چاپی کردووە کە هەموو ڕووداوەکانی ژیانی خۆی و مێژوویی ناوچەی کفری و هەروەها بارودۆخی کوردستان و عێراق تۆمارکردووە، کەبەسەرچاوەیەکی مێژوویی گرنگ دادەنرێت بۆ مێژووی هاوچەرخ و بواری ڕۆژنامەگەریی[٦٠].

ت- یانەی سەرکەوتنی کوردان: ئەم کتێبە دەست نووس بوو لای مامۆستا(ئازاد هیدایەت دەلۆ) پارێزراوە نەریمان نەیتوانی چاپی بکات لەساڵی ٢٠٠٦ لەکەرکوك چاپ کراوە، باسی مێژووی یانەی سەرکەوتنی کورد و ژیانی مەعرووف جیاوگ دەکات بەسەرچاوەیەکی ڕەسەن دادەنرێت بۆ لێکۆلینەوەی لە یانەی سەرکەوتن[٦١].

پ- شۆرشی ئیبراهیم خانی دەلۆ١٩٢٠:بە کتێبێکی مێژوویی گرنگ دادەنرێت بەتایبەتی بۆ خەباتی ناوچەی گەرمیان و کفری لەدژی داگیرکەری بەریتانی بۆ کوردستان، برایم خانی دەلۆو شۆرشگێرەکان توانیان شارەکە ڕزگار بکەن لەدەستی ئینگلیزەکان، زۆربەی سەرچاوەکانی ئەم کتێبە کەسانی ناو ڕووداوەکانی شۆرشەکەن نەریمان چاو پێکەوتنی لەگەڵ کردوون تۆماری کردووە، دووجار چاپ کراوە[٦٢].

تەوەری سێ یەم /دانان و وەرگێڕانی کتێبی قوتابخانەکان

نەریمان دوای ساڵانێکی زۆری خزمەتی لەبواری پەروەردەیی و مامۆستایەتی لەسەر داوای بەڕێوەبەرایەتی گشتی خوێندنی کوردی لەوەزارەتی پەروەردەی عێراق لەماوەی (١٩٧١-١٩٨٥)دەستی کرد بەدانان و وەرگێرانی کتێب بۆ پرۆگرامەکانی خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و توانی (١٧)کتێب بۆ

پرۆگرامەکانی خوێندن دابڕێژێت و وەربگێڕێت لەبوارەکانی (زمانی کوردی، بیرکاری، مێژوو، جوگرافیا،.. هتد)[٦٣].

تەوەری چوارەم / بواری ڕۆژنامەوانی

نەریمان جگەلەوەی مامۆستا و نووسەر بووە لەبواری ڕۆژنامەوانی کاری کردووە لەچەند گۆڤارێك و بووەتە بەڕێوەبەرو سکرتێری نووسینی چەند گۆڤارێك لەزۆربەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو سەردەمە گۆشەی تایبەتی هەبووە بابەتی نووسیووە لەبوارەکانی (مێژوویی، ئەدەبی، ڕۆشنبیری گشتی) بووە لەم گۆڤارانە کاری ڕۆژنامەوانی کردووە .

١- گۆڤاری بەیان: ئەم گۆڤارە لە ت٢ ساڵی ١٩٦٩ دەرچووە دوای ئەوەی سەرنووسەر (د.ئەکرەم فاضل) کەبەڕێوەبەری کەلەپووری نیشتمانی بوو داوای لە نەریمان کرد ببێتە سکرتێری نووسین لەژمارە(٩)ی ساڵی ١٩٧٣ بووە سکرتێری نووسین ئەرکی تێ هەڵچوون و راستکردنەوەو نووسەر بوو هەتا لەژمارە(٢٥)ی ساڵی ١٩٧٥، پاش ئەوە بووە بەدەستەی نووسەران کۆمەڵێك بابەتی بلاوکردەوەتەوە[٦٤].

٢- گۆڤاری ڕەنگین: ئەم گۆڤارە لە ساڵی ١٩٨٧ یەکەم ژمارەی دەرچووە لەلایەن دەزگای ڕۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی یەوە سەرنووسەری (مصلح جەلالی) نەریمان سکرتێری نووسین بووە ، لەژمارە یەکەوە هەتا ژمارە(٢٥)ی ساڵی ١٩٨٩، پاش ئەوە بوویەوە دەستەی نووسەران توانیویەتی ڕەنگین بەبابەتەکانی دەولەمەند بکات گۆشەی تایبەتی هەبووە بەناوی (ئێمە و دەست و خامە ڕەنگینەکان) بابەتی مێژوویی و دیدارو گفتوگۆی ئەنجام داوە لەگەڵ کۆمەڵێك کەسایەتی سیاسی و هونەری لەوانە (لەتیف هەڵمەت، د.ئەورەحمانی

حاجی مارف، ژیانی رەفیق حیلمی، عبدالله سەراج) هەتا مردنی لەدەستەی نووسەران بووە.

٣- گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ: نەریمان لەم گۆڤارە کاری ڕۆژنامەوانی کردووە لەساڵی ١٩٨٩ بووە بەسکرتێری نووسین هەتا ساڵی ١٩٩٢ لەم ماوەیەدا توانیویەتی کۆمەڵێك بابەتی جۆراو جۆر بڵاوبکاتەوە و خزمەتی ڕۆژنامەگەری کوردی بکات(٦٥).

لیستی کتێبە چاپ کراوەکانی مستەفا نەریمان

ز	ناوی کتێب	ساڵی چاپ
١	هاواری لاوان(شیعر)	١٩٥٣
٢	هەڵبەست بۆ قوتابیان(شیعر)	١٩٥٥
٣	عەلی ئەفەندی(شانۆگەری)	١٩٥٨
٤	روخا(شانۆگەری)	١٩٥٩
٥	کتێبخانەی کوردی(ببیلۆگرافیا)	١٩٦٠
٦	مامۆستای ئەمر	١٩٧١
٧	ببیلۆگرافیای کتێبی کوردی	١٩٧٧
٨	توێژینەوەیەك لەپێنج بەهرەی نجم الدين مەلا	١٩٧٩
٩	پێویستیە کۆمەلأیەتیەکانی سەر شانی بەڕێوەبەر	١٩٧٩
١٠	وشەی کوردی لەهەلەمەتی نیشتمانی وە نەهێشتی نەخوێندەواری	١٩٧٩
١١	ڕێنوسی کوردی لەڕەگ و ریشەوە	١٩٨١
١٢	ببیلۆگرافیای گۆڤاری رۆشنبیری	١٩٨٢
١٣	ببیلۆگرافیای گۆڤاری بەیان	١٩٨٣
١٤	ما أسداه الاكراد الى المكتبه العربيه	١٩٨٣
١٥	شاعری چەوساوەکان(خەلیل منەوەر)	١٩٨٤
١٦	فەرهەنگی ئەدیب و نووسەرانی کورد	١٩٨٦
١٧	شۆرشی ئیبراهیم خانی دەڵۆ ١٩٢٠	١٩٨٧
١٨	ببیلۆگرافیای دوو سەد ساڵی کتێبی کوردی	١٩٨٨
١٩	ببیلۆگرافیای رۆژنامەی هاوکاری	١٩٨٩
٢٠	دیوانی مینە جاف	١٩٩٠
٢١	بیرەوەریەکانی ژیانم	١٩٩٤
٢٢	یانەی سەرکەوتنی کوردان	٢٠٠٦
٢٣	ئەدیب و نووسەرانی کفری دەوروپشتی	٢٠٠٧

دەرئەنجام :

لەم لێکۆڵینەوەدا گەیشتمە ئەم را و بۆچوونانەی لای خوارەوە :

١- مستەفا نەریمان هەرچەند لە سەردەمێکی ناهەموار و لە شارێکی فەرامۆشکراودا ژیاوە ، بەلام بەربەرەکانی نەهامەتی و سەختیەکانی ژیانی کردووە و هەر لە منداڵیەوە توانیەویەتی وەکو خاوەن خامە و پێنووسێك بەدەر بکەوێت و ڕۆڵ لە بواری نوسیندا ببینێ .

٢- هەمەجۆری و هەمە چەشنی لە نووسینی بابەتی کتێبەکان و نوسینی لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا کە بابەتی مێژووی و ڕۆشنبیری و ئەدەبی لە خۆ دەگرێت ئەمەش توانا و بەهرەمەندی ئەو جوامێرە دەخاتە ڕوو لە بواری نووسیندا .

٣- هەوڵ و تەقەلای بێوچانی نەریمان لە بواری ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا توانی تەکانێك بەڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی دات و بەرەو پێشی ببات و جێگای پەنجەی لە ڕۆژنامە و گۆڤاری ئەو سەردەمە بەدەر بکەوێت .

٤- لە بواری پەروەردە و وەرگێڕانی پرۆگرامەکانی خوێندنی قوتابخانەکاندا چالاك و بەتوانا و لێهاتوو بوو توانی چەندین خزمەتی گەورە بە کاروانی پەروەردە و فێرکردنی خوێندنی کوردی بکات .

٥- لە ڕووی سیاسیەوە کوردێکی بە هەڵوێست و خاوەن بیروباوەڕی کوردانە و نیشتمان پەروەری بوو لە پارتەکانی ئەو سەردەمەدا کاری کردووە و دووچاری نەفی و ئازار و ئەشکەنجە و دورخستنەوە و فصل کردن بووەتەوە .

پەراوێزەکان:

(١) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، بەغداد،١٩٩٤، ل٢٣-٢٤.

* کفری، شارێکی کۆنی کوردستانی باشوورە،دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەلاتی کەرکوك بە١٠٠کم. بروانە،سهیل خورشید عزیز، صفحات من تاريخ منطقة كفري،سليمانية،٢٠٠٢، ص٨٦.

(٢) مستەفا نەریمان،ئەدیب ونووسەرانی کفری و دەوروپشتی، بەغداد،٢٠٠٧، ل ٢٨٤.

(٣) سالح هەلاج،گولبژێریك لەشیعروشاعیرانی گەرمیان، کەرکوك، ٢٠٠٨، ل١٤١.

(٤) وریا صالح، ساتێك لەگەلّ کاروانی پرسەرەوەری نووسەر و مێژوونووسی بەناوبانگ مستەفا نەریمان. شەن، (گۆڤار)، ژ(٤-٥)٢٠٠٢، ل ٤٥.

* موکەڕەم تالّەبانی: لەساڵی١٩٢٢ لەکەرکوك لەدایك بووە، کۆلێژی مافی لەبەغدا تەواو کردووە دکتۆرای لەئابووری بەدەست هێناوە، لەدامەزرێنەرانی کۆمەڵەی دارکەرو پارتی هیوایە، وەئەندامی حیزبی کۆمۆنیستی عێراقی بووە، چەند جارێك پایەی وەزیری وەرگرتووە لەحکومەتی عێراقی، ئێستا لەسلێمانی نیشتەجێ یە، ئازاد هیدایەت دەلۆ: دیداری ڕۆشنبیری، هەولێر،٢٠٠٥، ل٢٠٦-٢٠٧.

(٥) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل٢٩.

* ژین: ڕۆژنامەیەکی وێژەیی کۆمەلایەتی هەفتانەی کوردی بوو لەسلێمانی لەلایەن (پیرەمێرد) دوە دەرکرا ژمارە یەکی لە١٩٣٦/١/٢٦ دەرچووە هەتا شوباتی ١٩٦٣ بەردەوام بوو، ئازاد عوبید سالح، کاریگەری شۆرشی ئەیلول لەسەر ڕۆژنامەوانی ١٩٦٣-١٩٧٥،هەولێر،٢٠٠٧، ل٣١٩.

(٦) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل ل٥٣،٥٧-٥٨.

* خانەی مامۆستایانی بەغدا، پێی دەوترا (دار المعلمين الابتدائيه) تەنها لەبەغدا هەبوو دەرچووانی ناوەندی وەردەگرت دوای سێ سالّ دەبوونە مامۆستای سەرەتایی.

(٧) مصطفى احمد محمد، نريمان مناضلا ومربيا ومؤرخا، (الناقوس) (جريدة) ، عدد(٤)،٢٦/٥/٢٠٠٧، ص٣.

(٨) مستەفا سەید احمد، ئاوازێك لەنەوجوانێکەوە،(گەلاوێژ) (گۆڤار)، ژمارە(١٠)، ساڵی ١٩٤٣، ل ٦٠-٦١.

(٩) قيس قرەداخي، في رحاب ذكرى (مصطفى نريمان)، (الناقوس) (جريدة)، عدد(٤)،٢٦/٥/٢٠٠٧، ص ٢.

* برایم حەمە خانی گێژ(١٨٨٥-١٩٦٨): شۆڕە سوارێکی کورد بوو لەناوچەی نارین لەساڵی ١٩١٨ لەگەڵ دوو کوردی تر توانیان ڕێگە لەهاتنە پێشەوەی ئینگلیزەکان بگرن بۆماوەیەك بەرگریان کرد لەهاتنە پێشەوەی ئینگلیزەکان بەرەو شاری کفری دواتر بریندار بوو. بەبرینداری هەلّهات. مستەفا

نەریمان، کوردێکی شۆڕە سوار برایم حەمەخانی گێژ، (ڕەنگین) (گۆڤار)، بەغدا، ژمارە(٥٤)،١٩٩٣، ل١٤.

(١٠) عومەر عەلی شەریف: مستەفا نەریمان چەند بیرەوەریەکی کەرکوك، (نەوشەفەق) (گۆڤار)، کەرکوك، ژمارە(٢)، ئایاری ٢٠٠٣، ل٦٦.

(١١) اعداد جریدە الناقوس، مصطفی نریمان وقصتة مع اول مفکرة جیب کردیة،(الناقوس) (جریدة)،عدد(٤)،٢٠٠٧/٥/٢٦، ص ٤.

(١٢) دیدارلەگەڵ سەید فاتح سەید ئەحمەد،(سەید فاتح)لە ساڵی ١٩٤٤لەکفری لەدایك بووە ، مامۆستایە ئێستا لەهەولێر نیشتەجێیە، برای نەریمانە، دیدار، هەولێر،٢٠٠٩/١٢/٢٢.

(١٣) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل١٤١–١٤٧.

(١٤) مستەفا نەریمان، سێ جار بەخزمەتی شێخ گەیشتوم،(ڕەنگین)(گۆڤار)، ژمارە(١)،١٩٨٧، ل٢٨–٢٩.

(١٥) وریا صالح، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٨.

(١٦) ((ڕەنگین))، ژ(٦٧)،١٩٩٤، ل٢.

(١٧) دیدارسەید فاتح سەید ئەحمەد، هەولێر،٢٠٠٩/١٢/٢٢.

(١٨) مکرم سید احمد البرزنجی،مکتبە مصطفی نریمان من بغداد الی کرمیان،،((الناقوس))،عدد(٤)،٢٠٠٧، ص ٤.

(١٩) ئازاد هیدایەت دەلۆ،مژدەیەك بۆکوردستان،((ڕەنگین))، ژ(١٢٠)،١٩٩٩، ل٢٧.

* ڕەفیق حیلمی: لەساڵی ١٨٩٨ لەکەرکوك لەدایك بووە، ڕوشدییەی مولکیەی کفری تەواو کردوە پاش ئەوە ئامادەیی تەواو کردوە، هەندەسەی عالی لەئەستەنبول تەواو کردووە، لەساڵی ١٩٣٩–١٩٤٥ سەرۆکی باڵای پارتی هیوابووە،وەسەرپەرشتیاری پەروەردەی بوو، لەساڵی ١٩٦٠کۆچی دوایی کردوە، ناهیدە ڕەفیق حلمی، بەسەر هاتی ڕەفیق حلمی، بەشی یەکەم، سلێمانی،٢٠٠٥، ل٢٣–٢٦.

* کەلار/ ئەو کات دێیەك بوو لەلایەن جافەکانەوە بەڕێوەدەبرا سەربەقەزای کفری بوو.

(٢٠) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل٧٥.

(٢١) وریا صالح، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٨.

(٢٢) مستەفا نەریمان، ئەدیب ونووسەرانی کفری و دەوورووپشتی، بەغداد،٢٠٠٧، ل ٢٨٦.

* یونس ڕەئوف(دڵدار): ناوی یونسی کوڕی مەلا ڕەئوفی مەلا مەحمودە لەساڵی ١٩٢٠ لەکۆیە لەدایك بووە،قوتابخانەی سەرەتایی لە کۆیەو ڕانیە تەواو کردوە لەهەولێرو کەرکوك ناوەندی و ئامادەیی

تەواو کردوە وەکۆلێجی مافی لەبەغدا تەواوکردوە ، بووەتەپارێزەر، لەدامەزرێنەرانی کۆمەڵەی دارکەر بوولەساڵی١٩٣٧ ئەندامی پارتی هیوابوو، لەساڵی ١٩٤٨ کۆچی دوایی کردوە،د.مارف خەزنەدار،مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی پێنجەم، هەولێر،٢٠٠٩، ل٥٢٧-٥٢٨.

(٢٣) د.موکەرەم تاڵەبانی،کۆمەڵەی دارکەرو پارتی هیوا چۆن دامەزرا،((رەنگین))، ژمارە(٥٢)،١٩٩٣، ل١٨-٢٠.

(٢٤) هـ. س . پ، ل٢٠.

(٢٥) د. سروە اسعد صابر، كوردستان الجنوبية ١٩٢١-١٩٣١ دراسة تاريخية سياسية،سليمانية،٢٠٠٦، ص٣٦٧. فەیسەڵ دەباغ، حیزبی هیواو شۆرشی ١٩٤٣-١٩٤٥ی بارزان، هەولێر،١٩٩٧، ل١٤-١٥.

(٢٦) د.موکەرەم تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠.

(٢٧) فاتیح رەسول، بنچینەی مێژوویی بیرۆکەی چەپ لەکوردستان، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٢٨.

(٢٨) صلاح الدين عبدالحميد عبدالله،شاری کفری لەتەرازووی رەسەنایەتی و شارستانیەتیدا،سلێمانی،٢٠٠٩، ل٤٠.

(٢٩) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل٧٥.

(٣٠) د.عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، بغداد،١٩٨٩، ص١٠٠.

(٣١) ن . م ، ص١٠٣.

(٣٢) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل٨٨.

(٣٣) د.عبدالستار طاهر شريف، م . ص، ص١٠٥.

(٣٤) حسێن اسماعیل عزیز، ناوچەی کفری لەنێوان ساڵانی(١٩١٤-١٩٤٥)، نامەیەکە پێشکەش بەبەشی مێژوویی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆیی سەلاحەددین /هەولێرکراوە، حوزەیرانی،٢٠٠٩. ل٩٩-١٠٠.

(٣٥) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل٨٦-٨٧.

*گێژ:عەشیرەتێکە لەناوچەی گەرمیان لەکۆمەڵێك تیرە پێکهاتوون وەلەناوچەی بادینان بەگۆران ناسراون.

(٣٦) هـ. س . پ. ل٨٤.

* رزگاری کورد: ئەم پارتە لەمانگی شوباتی ١٩٤٥ لەلایەن کۆمەڵێك لەڕووناکبیران وئەندامانی پارتی شیوعی عێراقی و پارتی هیوا هەندێك لە لاوان و قوتابیان دامەزرا،خاوەن بەرنامەی تایبەتی بوو لقی لەزۆربەی شارەکان هەبوو نزیکەی ٤-٥ هەزار ئەندامی هەبوو، دژی ئیستعمار بوو، لەمانگی شوباتی ١٩٤٦ هەڵوەشایەوە زۆربەی ئەندامەکانی چوونە نێو پارتی دیموکراتی کوردەوە.

(٣٧) عبدالرحمن قاسملۆ و عبدالله حسن زادە،کورتە مێژوویی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، چاپخانەی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران،٢٠٠٢، ل٢٧.

(٣٨) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل٩١.

(٣٩) مسعود البارزاني، البارزاني والحركه التحرريه الكرديه ثورة بارزان ١٩٤٥-١٩٥٨،كردستان،١٩٨٧، ص٢٩.

(٤٠) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل ٩٢-٩٣.

(٤١) د.كاظم حبيب، لمحات من نظال حركة التحرر الوطني للشعب الكردي في كردستان العراق، طبعة الثانية،اربيل،٢٠٠٥، ص٢٤٩،٢٥٠.

(٤٢) مستەفا نەریمان، ئەدیب ونووسەرانی کفری و دەوروپشتی، ل٢٨٩.

(٤٣) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل١٥٢- ١٥٣.

(٤٤) كريم حميد عزيز، مصطفى نريمان يروى احداث كركوك عام ١٩٥٩ بشكل تفصيلي و كشاهد عيان،((الناقوس))، عدد(٤)،٢٠٠٧/٥/٢٦، ص٤.

(٤٥) مسعود البارزاني، البارزاني والحركه التحرريه الكرديه ثورة ايلول ١٩٦١-١٩٧٥،الجزء الثالث،اربيل،٢٠٠٢، ص٢٢.

(٤٦) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل١٧٢-١٧٣.

(٤٧) مسعود البارزاني، م. س، ص٢٦.

(٤٨) ن . م ، ص٣٢-٣٤.

(٤٩) دیدار لەگەڵ سەید فاتیح سەید ئەحمەد،هەولێر،٢٠٠٩/١٢/٢٣.

(٥٠) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل٢٠٧.

(٥١)هـ.س . پ، ل٢٠٧.

(٥٢) ئازاد عوبێد ساڵح، ڕۆڵی سیاسی وکارگێڕی ورووناکبیری مەعرووف جیاووك(١٨٨٥-١٩٥٧)، تێزی دکتۆریە، بلاونەکراوەیە پێشکەش بەبەشی مێژوویی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆی سەلاحەددین هەولێرکراوە: ٢٠٠٨، ل٢٢١.

(٥٣) مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان، پێداچوونەوەو ئامادەکردنی ئازاد هیدایەت دەلۆ،کەرکوک،٢٠٠٦، ل٩ –١٠.

(٥٤) ئەحمەد باوەڕ، کۆمەڵی یانەی سەرکەوتن، کوردستان،٢٠٠٤، ل٦٨.

(٥٥) مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، ل٦٧.

(٥٦) ئازاد عوبێد ساڵح، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٥.

(٥٧) مستەفا نەریمان، بیلیۆگرافیای کتێبی کوردی (١٧٨٧–١٩٧٥)، بەغدا،١٩٧٧، ل٦.

(٥٨) مستەفا نەریمان، بیلیۆگرافیای دووسەد ساڵی کتێبی کوردی (١٧٨٧–١٩٨٦)، بەغدا،١٩٨٨، ل٤–٥.

(٥٩) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە : نەریمان، مامۆستای نەمر، بەغدا،١٩٧١.

(٦٠) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە : مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، بەغدا،١٩٩٤.

(٦١) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە : مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان، پێداچوونەوەو ئامادەکردنی ئازاد هیدایەت دەلۆ،کەرکوک، ٢٠٠٦.

(٦٢) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە : مستەفا نەریمان، شۆڕشی برایم خانی دەلۆ-١٩٢٠، چاپی دووەم، هەولێر،٢٠٠٧.

(٦٣) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە : مستەفا نەریمان، ئەدیب ونووسەرانی کفری و دەووروپشتی، ل٢٩٢.

(٦٤) بۆ زانیاری زیاتر، بڕوانە: گۆڤاری((بەیان))، ژمارە(٩٢)، تشرینی دووەم/١٩٨٣.

(٦٥) بۆ زانیاری زیاتر، بڕوانە: گۆڤاری((ڕۆشنبیری نوێ))، ژمارە(٩٤)،١٩٨٢ .

سەرچاوەکان:

یەکەم /نامەی زانکۆیی بڵاونەکراوە

١- ئازاد عوبێد سالح، رۆڵی سیاسی وکارگێڕی و رووناکبیری مەعرووف جیاووک(١٨٨٥-١٩٥٧)، تێزی دکتۆرایە، پێشکەش بەبەشی مێژوویی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆی سەلاحەددین /هەولێرکراوە، هەولێر،.٢٠٠٨.

٢- حسین اسماعیل عزیز، ناوچەی کفری لەنێوان ساڵانی(١٩١٤-١٩٤٥)، لێکۆڵینەوەیەکە لەبارودۆخی رامیاری و کۆمەڵایەتی رۆشنبیری، نامەی ماستەرە پێشکەش بەبەشی مێژوویی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆیی سەلاحەددین /هەولێرکراوە، هەولێر، حوزەیرانی،٢٠٠٩.

دووەم /یادشت

٣- مستەفا نەریمان، بیرەوەری یەکانی ژیانم، دارالحریە، بەغدا،١٩٩٤.

سێ یەم /کتێب بەکوردی

٤- ئازاد عوبید سالح، کاریگەری شۆرشی ئەیلول لەسەر رۆژنامەوانی ١٩٦٣-١٩٧٥، لەبلاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٧.

٥- ئازاد هیدایەت دەلۆ: دیداری رۆشنبیری، بەرگی یەکەم، هەولێر،٢٠٠٥.

٦- ئەحمەد باوەڕ، کۆمەڵی یانەی سەرکەوتن، چاپکراوەکانی شارەوانی کەلار، چاپخانەی تیشک، کوردستان،٢٠٠٤.

٧- سالح مەلاج، گوڵبژێریك لەشیعروشاعیرانی گەرمیان، چاپخانەی ئاریخا،کەرکوك،٢٠٠٨.

٨- سەلاحەدین عبولحەمید عەبدوللا، شاری کفری لەتەرازووی رەسەنایەتی و شارستانیەتیدا، چاپخانەی رەهەند، سلێمانی، ٢٠٠٩.

٩- عەبدولرەحمان قاسملۆ و عەبدوللاحەسەن زادە، کورتە مێژوویی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، چاپخانەی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران،٢٠٠٢.

١٠- فاتیح رەسول، بنچینەی مێژوویی بیرۆکەی چەپ لەکوردستان، چاپی دووەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠٠٥.

١١- فەیسەل دەباغ، حیزبی هیواو شۆرشی ١٩٤٣- ١٩٤٥ی بارزان، دەزگای راگەیاندنی گولان، هەولێر،١٩٩٧.

١٢- مارف خەزنەدار(د)،مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی پێنجەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر،٢٠٠٩.

١٣- مستەفا نەریمان، هاواری لاوان، چاپخانەی زانکۆ، بەغدا،١٩٥٣.

١٤- مستەفا نەریمان، کتێبخانەی کوردی، چاپخانەی شارەوانی کەرکوک، کەرکوک،١٩٦٠.

١٥- مستەفا نەریمان، شاعیری چەوساوەکان(خەلیل منەوەر)، چاپخانەی دار الحریە، بەغدا،١٩٨٤.

١٦- مستەفا نەریمان، وشەی کوردی لەهەڵمەتی نیشتمانی گشتی نەهێشتنی نەخوێندەواری لەتەوزیمی دا لەماوەی ٢٢/٥/١٩٧٨-٢٢/٥/١٩٧٩، چاپخانەی عەلا، بەغدا، ١٩٨١.

١٧- مستەفا نەریمان، مامۆستای نەمر، چاپخانەی الامە، بەغدا،١٩٧١.

١٨- مستەفا نەریمان، بیلیۆگرافیای کتێبی کوردی (١٧٨٧-١٩٧٥)، چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا،١٩٧٧.

١٩- مستەفا نەریمان، بیلیۆگرافیای دووسەد ساڵی کتێبی کوردی ١٧٨٧ -١٩٨٦، چاپخانەی زەمان، بەغدا،١٩٨٨.

٢٠- مستەفا نەریمان، بیلیۆگرافیای ڕۆژنامەی هاوکاری ١٩٧٠ - ١٩٧٤، بەشی یەکەم، چاپخانەی دارالحریە، بەغدا، ١٩٨٩.

٢١- مستەفا نەریمان، فەرهەنگی ئەدیب و نووسەرانی کورد، چاپخانەی ئەسعەد، بەغدا،١٩٨٦.

٢٢- مستەفا نەریمان، دیوانی مینە جاف، چاپخانەی جاحظ، بەغدا،١٩٩٠.

٢٣- مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان، پێداچونەوەو ئامادەکردنی ئازاد هیدایەت دەلۆ، چاپخانەی ئەرەبخا، کەرکوک،٢٠٠٦.

٢٤- مستەفا نەریمان، ئەدیب ونووسەرانی کفری و دەوروپشتی، چاپخانەی دارثقافة، بەغدا،٢٠٠٧.

٢٥- مستەفا نەریمان، شۆڕشی برایم خانی دەلۆ١٩٢٠، چاپی دووەم، کەرکوک،٢٠٠٧.

٢٦- ناهیدە رەفیق حلمی، بەسەر هاتی رەفیق حلمی، پێداچوونەوەی کەژاڵ ئەحمەد، بەشی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی. ٢٠٠٥.

چوارەم / کتێب بە عەرەبی

٢٧- سروة اسعد صابر. كوردستان الجنوبية ١٩٢٦ - ١٩٣٩ دراسة تاريخية سياسية، مطبعة حمدي، السليمانية،٢٠٠٦.

٢٨- سهيل خورشيد عزيز. صفحات من تاريخ مدينة كفري،مطبعة تةما، السليمانية،٢٠٠٢.

٢٩- عبدالستار طاهر شريف (د)،الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، طبعة الاولى، مطبعة المعرفة للنشر والتوزيع، بغداد:١٩٨٩.

٣٠- كاظم حبيب (د)، لمحات من نظال حركة التحرر الوطني للشعب الكردي في كردستان العراق، طبعة الثانية، مطبعة اراس، اربيل،٢٠٠٥.

٣١- مسعود البارزاني، البارزاني والحركه التحرريه الكرديه ثورة بارزان ١٩٤٥-١٩٥٨،كردستان،١٩٨٧.

٣٢- مسعود البارزاني، البارزاني والحركه التحرريه الكرديه ثورة ايلول ١٩٦١-١٩٧٥،الجزء الثالث، مطبعة وقزارة التربية، اربيل،٢٠٠٢.

٣٣- مصطفى نريمان، ما اسداة الاكراد الى المكتبة الاكراد الى المكتبة العربية، مطبعة حسام، بغداد، ١٩٨٣.

پێنجەم / گۆڤار

٣٤- ئازاد هیدایەت دەلۆ، مژدەیەك بۆكوردستان،((ڕەنگین)) گۆڤار، بەغدا، ژ(١٢٠)،١٩٩٩.

٣٥- عومەر عەلی شەریف: مستەفا نەریمان چەند بیرەوەرییەكی كەركوك، ((نەوشەفەق)) گۆڤار، كەركوك، ژ(٢)،ئایاری ٢٠٠٣.

٣٦- مستەفا سەید احمد،اوازێك لەنەوجوانێكەوە،((گەلاوێژ))گۆڤار، بەغدا، ژمارە(١٠)ی ساڵی ١٩٤٣.

٣٧- مستەفا نەریمان، سێ جار بەخزمەتی شێخ مەحمود گەیشتوم،((ڕەنگین))گۆڤار، بەغدا، ژ(١)،١٩٨٧.

٣٨- مستەفا نەریمان، كوردێكی شۆرە سوار برایم حەمەخانی گێژ،((ڕەنگین))گۆڤار، بەغدا، ژ(٥٤)،١٩٩٣.

٣٩- موكەرەم تالەبانی (د)،كۆمەڵەی داركەرو پارتی هیوا چۆن دامەزرا،((ڕەنگین))،گۆڤار، بەغدا، ژ(٥٢)،١٩٩٣.

٤٠- وریا صالح، ساتێك لەگەڵ كاروانی پرسەرەوەری نووسەر و مێژوونووسی بەناوبانگ مستەفا نەریمان،،شەم،، گۆڤار،كفری، ژ(٤-٥)٢٠٠٢.

٤١- گۆڤاری((ڕۆشنبیری نوێ))، ژمارە(٩٤)،١٩٨٢.

٤٢- گۆڤاری((بەیان))، ژمارە(٩٢)، ت٢/١٩٨٢.

شەشەم / ڕۆژنامە بەعەرەبی (جرائد و صحف)

٤٣- قـيس قرەداخـي، فـي رحـاب ذكـرى (مـصطفى نريمـان)،((النـاقوس)) جريدة،كفري،عدد(٤)،٢٠٠٧/٥/٢٦.

٤٤- اعداد جريدة الناقوس، مصطفى نريمان وقصتة مع اول مفكرة جيب كردية،((النـاقوس))جريـدة، كفري، عدد(٤)،٢٠٠٧/٥/٢٦.

٤٥- كريم حميد عزيز، مصطفى نريمان يروي احداث كركوك عـام ١٩٥٩ بـشكل تفـصيلي و كشاهد عيان،((الناقوس))،عدد(٤)،٢٠٠٧/٥/٢٦، ص٤.

٤٦- مـصطفى احمـد محمـد، نريمـان مناضـلا ومربيـا و مؤرخـا،((النـاقوس)) جريدة،كفري،عدد(٤٤)،٢٠٠٧/٥/٢٦.

٤٦- مكـرم سـيد احمـد البرزنجي،مكتبـة مـصطفى نريمـان مـن بغـداد الى كرميان،((الناقوس))جريدة،كفري،عدد(٤)،٢٠٠٧.

حەوتەم /دیدار

٤٧- دیدار لەگەڵ سەید فاتیح سەید، هەولێر،٢٠٠٩/١٢/٢٢.

کورتەیەك لەسەر هونەکان و مەترسی و هێرشیان بۆ سەر ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ڕۆژهەلاتی و ڕۆژئاوایی

وەلی ئەنوەر وەلی

کورتە باسیکی گشتی دەربارەی هونەکان:

هونەکان ئەو بیابان گەرە سامناکانە بوون[١] کە جەرمەنی نەبوون و کۆچبەری ئاسیایی بوون[٢] و لەو هۆزە بەربەر[٣]یانە نەبوون کە ترس و دلەڕاوکێیان بۆ ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ڕۆمانی دروست کردبوو[٤].

لە نیوەی یەکەمی سەدەی (٥)ی زایینی ئیمپراتۆرییەتێکیان دروستکرد کە پانایییەکەی لە باشووری ڕوسیاوە بۆ لای ڕۆژئاوا و درێژییەکەشی لە ناوچەکانی نزیکی باکووری ئەورووپاوە تا دەگاتە ڕووباری دانوب[٥].

ئەمانە خاوەنی کۆمەلێك داب و نەریت بوون لەوانە سەرکولمی مندالەکانیان لە سالی لەدایکبوونیاندا داخ دەکەن، و خۆراکیان ڕەگی دارو گۆشتی نیوە برژاوبووە، بە کوێستان و دارستانەکاندا دەگەڕان، هەر لە منالیەوە خۆیان لەسەر برسێتی و سەرما ڕادەهێنا، و شوێنی نەگۆڕیان نەبوو و بێ مال و حال بوون، ئەم نەژادە نەسرەوتە خەریکی تالانی و کوشت و بڕی دراوسێکانیان دەبن[٦].

لەم سەردەمەدا وا دەهاتە بەرچاو کە هونەکان بیانەوێ هەموو خۆرهەلات و خۆرئاوای ئەورووپا داگیر بکەن(٧)و توانیان هەرێمی دانوبی باشوور داگیر

بکەن[٨] و دواتر توانیان قوتە خۆرهەلاتیەکان و هۆزەکانی جەبید و مارکۆمانی وە سلاڤە باشووریەکان بخەنە ژێر ڕکێفیان[٩].

ئاتیلا(٤٣٣-٤٥٣زاینی)ی کوڕی موندزوك حوکمی دەکردن و ڕەمزی ئاینی هونەکان خەنجەرێکی بەزەویدا چەقیوە[١٠]. ئەفسانەیەك هەیە کە دەڵێت: یەکێك لە شوانەکان خەنجەرێکی دۆزیەوە و بردی بۆ ئاتیلا کە ئەمیش وای زانی ئەمە خەنجەری خواوەندی شەڕە، و دۆزینەوەی بەمانای ئەو دێت کە ئاتیلا جیهان پەلامارو داگیر دەکات. هەروەها ئەفسانەکە دەڵێت: لەو کاتەوە ئاتیلا ویستویەتی دەسەڵات بگرێتە دەست بە تەنها، بۆیە فەرمانی کردووە بە کوشتنی براکەی(بەلدا) بەمەش ئاتیلا لەبەرچاوی گەلەکەی وەکو خواوەندێکی پیرۆز دەهاتە بەرچاو[١١].

هێرش بۆ سەر ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ڕۆژهەلاتی:

ئەوەبوو هونەکان لە ڕۆخی دەریای ڕەش مانەوە هەتا ساڵی(٤٢٥ز) دوایی بەرەو(تەراقیا) ڕۆیشتن و مەترسیان بۆ سەر کۆستەنتینیە پەیداکرد[١٢]. ئەمەش وای لە ئیمپراتۆری بیزەنتی ڕۆژهەلاتی(تیۆدۆسیۆسی دووەم) کرد کە هێزەکانی لە شەڕی لەگەڵ(وەنداله)کان بکشێنێتەوە، و لەم کاتەدا ئاتیلا دانوبی بڕی و توانی چەندین شار کە دەڵێن زیاد لە(٧٠) حەفتا شاری بڕیوە، وە وای لە ئیمپراتۆر کرد کە باجی ساڵانەشی بۆ زیاد بکات[١٣]. و ئیمپراتۆر واز لە بەری ڕاستی ڕووباری دانوب بهێنێ بۆ هونەکان[١٤].

دوای ئەم ڕووداوانە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ڕۆژهەلاتی دەستی بە پلانی لەناوبردنی ئاتیلاکرد و توانی وەزیرێکی ئاتیلا بە ناوی(ئیدکۆن) بە لای خۆیدا

ڕابکێشێت، بەڵام هەرزوو ئاتیلا بەمەی زانی و بە پێچەوانەی ئەوەی کە چاوەڕوان کرابوو، ئاتیلا تەنیا گلەیی لە ئیمپراتۆرکرد بەرامبەر بەو کارە[١٥].

هێرش بۆ سەر ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ڕۆژئاوایی:

دوابەدوای زنجیرە شەڕێکی سەرکەوتوانە لە دژی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ڕۆژهەڵاتی و کە دەستکەوت گەلێکی زۆری بۆ هونەکان بەدواوە بوو[١٦] ئاتیلا ڕووی کردە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ڕۆژئاوایی و لە ساڵی(٤٤٧ز) هێرشی کردە سەر ناوچەکانی (مواشیا، تەراقیا، ئەلیزیا، بانۆنیا)[١٧] وێرانی کردن و گرنگترین دوو ناوچە کە هێرشی بۆ سەرکردبوون بریتین لە:

أ- هێرش بۆ سەر وڵاتی(گال):

ئاتیلا ڕووباری ڕاینی بڕی و هێرشی کردە سەر وڵاتی (گال) لە ساڵی(٤٥١ز) بەخۆی و سوپاکەی کە بە نزیکەی (٦٠٠)هەزار کەس مەزەندە دەکران، و تاڵانیان کرد و دواتر ڕووباری(موزل) و(سین)ی بڕی و بەرەو شاری (ئۆرلیانز) ڕۆیشت و ترس و دڵەڕاوکێی لای دانیشتوانی ئەو ناوچانە دروستکرد تەنیا شاری(ترۆی) نەبێت کە ئەمەش بەهۆی هەوڵەکانی ئۆسقوف تەنیانۆس کە وەك پشتگیرو دڵدانەوەی دانیشتوان بوو[١٨] کاتێك ئاتیلا لە(ئۆرلیانز) بوو گەردەلوول و هەورێکی خۆڵاوی بینی، دانیشتوانیش وایانزانی کە خوداوەند بەدەم پاڕانەوەکەیانەوە هاتووە، و ئەمە یارمەتی خوداوەند[١٩] بەڵام لە ڕاستیدا ئەوەی کە هات سەرکردەی بیزەنتی(ئاتیۆس) بوو کە لەگەڵ سوپای بیزەنتی و هاوپەیمانەکانی لە قوتە ڕۆژئاواییەکان بە سەرکردایەتی(تیۆدریك)و سەکسۆنەکان و بەرجەندیەکان و فەرەنجەکان[٢٠].

لە سەرەتادا ئاتیلا کشایەوە بە هیوای ئەوەی کە گۆڕەپانێکی دیکە بۆ جەنگ بدۆزێتەوە کە زیاتر گونجاوبێت بۆ سوارچاکەکانی، ئەوەبوو لە نزیك ناوچەی(شالون) گیرسانەوە[21] ئەوەبوو سەرکردەی بیزەنتی(ئاتیۆس) ڕووبەڕوویان بووەوە[22] لە شەڕێکدا لە ساڵی (٤٥١ز) بەسەر هونەکان سەربکەون، و بە بڕوای مێژوونووسان ئەو شکستەی هونەکان ڕۆژئاوای ڕزگارکرد لە مەترسی هونەکان، و ئەو شەڕە کارەساتێکی گەورەبوو کە بە گوێرەی مەزەندەی هەندێ لە مێژوونووسان نزیکەی(١٦٥)هەزار پیاو لە هەر دوولادا کوژران[23].

ب- هێرش بۆ سەر ئیتاڵیا:

دوای شکست هێنانی لە شەڕی(شالون)، ئاتیلا کشایەوە بۆ سەربازگەکەی، دواتر ئاتیلا خۆی و هێزەکەی بەرەو ئەڵمانیا گەڕانەوە لە هەمان ساڵدا لە(٤٥١ز)[24].

سەرۆکی هونەکان خۆی بەدەستەوە نەدا و زۆر بە خێرایی سوپاکەی کۆکردەوەو هێرشی کردە سەر ئیتاڵیا[25] لە ساڵی(٤٥٢ز)[26] ئەوەبوو (ئەکویلیا)ی وێرانکردو و دانیشتوانی ئەو ناوچایەی ناچارکرد کە بەرەو نزیکی قەراغی ئاوە نزیکەکانیان بڕۆن و لەوێ شاری بوندوقیە دروست بکەن، هەروەها شاری(پادوا)ی کردە خۆڵەمێش و هەندێ شاریش ملکەچی ئاتیلا بوون لەوانە شارەکانی (ڤیرۆنا، باڤیا، میلانۆ). و لە کۆشکی میلانۆ، ئاتیلا وێنەی ئیمپراتۆری بینی کە لەسەر تەخت دانیشتووە و سەرۆکی هونەکان لە بەردەمیدا کڕنووشی بۆ بردووە، بۆیە ئاتیلا فەرمانی کرد بە وێنە کێشەکە کە سەرۆکی(هون)ەکان لەسەر تەخت دابنێت و ئیمپراتۆر لەژێر پێیدا کڕنووشی بۆ بردبێت، بۆ ئەوەی وێنەکە

زیاتر لەڕاستیەوە نزیك بێت[٢٧]، ئەوەندەی پێ نەچوو شاری(ڕۆما) مەترسی هێرشکردنە سەری لێدەکرا لە لایەن هونەکانەوە، ئەمەش وای کرد کە ئەسقوفەکەی پاپا لیۆی مەزن بەخۆی چووە پێشەوە بۆ دانوستان لەگەڵ ئاتیلا[٢٨]، و لە تالآن کردنی پایتەختی ئیمپراتۆری بیزەنتی ڕۆژئاوایی، ئاتیلای پاشگەزکردەوە[٢٩]، هەروەها ئەفسانەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە سێبەری قدیس پوتروس، ئاتیلای ترساندووە بۆیە پاشگەزبووەتەوە[٣٠].

لە ڕاستیدا قات و قوڕی و نەخۆشی تاعوون لە کاتی هێرشی ئاتیلادا هەموو ئیتاڵیای داگرتبوو، هونەکان لە ترسی نەخۆشی و دەست نەکەوتنی خواردەمەنی[٣١]و هەروەها ئاتیلا هەستی کرد کە سوپای بیزەنتی ڕۆژئاوایی نزیك بووەتەوە، ئەمانە هەمووی بەسەریەکەوە وایکرد کە ئاتیلا لە یۆلیۆی ساڵی ٤٥٢ز ئیتاڵیا چۆل بکات دوای ئەوەی بەڵێنی وەرگرتنی سەرانەی ساڵانەی لە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ڕۆژئاوایی، وەرگرت[٣٢] دوای چەند مانگێك ئاتیلا لە لادێ پاشاییەتیەکەی[٣٣] بانونیا[٣٤] لە نزیك دانوب لە ساڵی (٤٥٣ز) کۆچی دوایی کرد[٣٥] دوابەدوای ئەوە ئیمپراتۆریەتی هونەکان لە نێوان کوڕەکانی دابەشکرا کە ژمارەیان ئێجگار زۆربوو، و لەو نێوەندەشدا شەڕو پێکدادان لەسەر بەشە میراتی ئاتیلا لە زۆر شوێن و جێگە سەریهەڵدا. بەم جۆرە خەڵکانی ناوچە جۆربەجۆرەکانی بندەستیش هەلەکەیان قۆستەوە و لە دژی هونەکان ڕاپەڕین[٣٦]و لەشەڕی(ندیۆ) لە ساڵی (٤٥٤ز) توانیان بەسەر ئیمپراتۆریەتی هونەکان سەربکەون و بەم شێوەیە ئیمپراتۆریەتی هونەکان ڕووخا و کۆتایی پێهات[٣٧].

دەرئەنجام

* هونـەكان هـۆزێكی ئاسـیایی بیابانگـەڕیوون خـاوەنی كۆمـەڵێك داب و نـەریتی تایبەت بەخۆیان بوون.

* لە سەرەتای حوكمڕانی ئاتیلاوە هەر خەریكی پاوانكاری و هێرش بۆ سەر ئەم ناوچەو شارو وڵات بوون.

* دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتەكەیان گەیشتە ئەوپەڕی ئەوروپای ڕۆژئاوا تەنانەت مەترسی بۆ سەر ڕۆما پەیداكرد.

* ســـەرئەنجام دوای مردنـــی ئـــاتیلا بـــەهۆی نـــاكۆكی نـــاوخۆیی و بێـــزاری دانیشتوانەوە، ئیمپراتۆریەتەكە ڕووخا.

پەراوێزەکان و سەرچاوەکان:

١- جیمس ئا.کوریك: ئیمپراتۆرییەتی بیزەنتی، و: ڕەسول سولتانی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ب.س، ل٢٧.

٢- جیمس ئا.کوریك: سەدەکانی بەرایی ناوەڕاست، و: عەلی بوداغی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ی.س، ل٢٨.

٣- بەربەر: لە ڕاستیدا لێرە بە شێوەیەکی ڕەها مەبەست لە توندوتیژی ونەفامی ئەو هۆزانە نیە، بەڵکو جۆرێك لە دواکەوتوویان پێوەدیاربوو لە لایەنی دووربوون لە ژیانی شارستانیانەوە. سعید عبدالفتاح عاشور: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت، ٢٠٠٩م، ص٥٥.

٤- محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت، ٢٠٠٦م، ص٩٠.

٥- دان ناردۆ: لاوازبوون و هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆم، و: ئەسکەندەر مەحمود، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ب.س، ل١٢٣.

٦- جیمس ئا.کوریك: ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، ل٢٧.

٧- جیمس ئا.کوریك: سەدەکانی بەرایی ناوەڕاست، ل٢٨.

٨- سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٣.

٩- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٠.

١٠- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٠.

١١- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٠.

١٢- سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٣.

١٣- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩١.

١٤- السيد الباز العريني: الدولة البيزنطية(٣٢٣-١٠٨١هـ)، دار النهضة العربية، بيروت، ب.س، ص٤٩.

١٥- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩١.

١٦- جیمس ئا.کوریك: سەدەکانی بەرایی ناوەڕاست، ص٢٩.

١٧- سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٣.

١٨- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٢.

١٩- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٢.

٢٠- دان ناردۆ: س.پ، ل١٢٣؛ محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٢؛ سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٤.

٢١- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٢.

٢٢- دان ناردۆ: س.پ، ل١٢٣.

٢٣- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٢.

٢٤- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٢-٩٣.

٢٥- جیمس ئا.کوریك: سەدەکانی بەرایی ناوەڕاست، ل٣٠.

٢٦- سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٤.

٢٧- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٣.

٢٨- سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٤.

٢٩- جیمس ئا.کوریك: سەدەکانی بەرایی ناوەڕاست، ل٣٠.

٣٠- سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٤.

٣١- جیمس ئا.کوریك: سەدەکانی بەرایی ناوەڕاست، ل٣٠.

٣٢- سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٤.

٣٣- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٣.

٣٤- سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٤.

٣٥- محمود سعيد عمران: م.س، ص٩٣.

٣٦- جیمس ئا.کوریك: سەدەکانی بەرایی ناوەڕاست، ل٣٠.

٣٧- سعيد عبدالفتاح عاشور: م.س، ص٧٤.

داهاتووی دونیا لای مارکس

ئامادەکردنی قوتابی/ حسێن کریم حسن

پێشەکی

سەدەی نۆزدەهەم ئەوەندەی پەیوەندی بە پەرەسەندنی شارستانیەت و کۆمەڵگاوە هەیە بە گشتی و دەربارەی بەرەو پێشچوونی زانستەکان،بە تایبەتی زانستە مرۆڤایەتیەکان، دەکرێ ئەم سەدەیە بە چارەنووس سازترین سەدە ناو ببەین.

لە بواری زانستە مرۆڤایتیەکان و فەلسەفەدا تیۆری ئەوتۆ بەرچاو دەکەون کە وێنەی جیهانی زانستی و فەلسەفەی کلاسیکیان سەراپا گۆڕیووە،تیۆری (ماتریالیزمی دیالێکتیکی) کارل مارکسیش کە لە هەندی کۆڕ و کۆمەڵە بە (فەلسەفەی مارکسیزم) ناو دەبرێ،هەڵوێستی مرۆڤ و بەر چاو روونی بەرانبەر بە بۆچوونی باوی پەیدابوون و ڕەووتی بەرەو پێشچوونی مێژووی مرۆڤایەتی و تەنانەت پێشبینی کردنی بۆ داهاتووش هەڵگەڕاندۆتەوە.کە ئەمەش وای کرد جۆرێکی تری لێدانەوە بە رووداوە مێژوویەکان ببەخشێ.

کارل مارکس لە ڕێگەی دیراسە کردنی مێژووەوە توانی (ماددیەتی مێژووی) بە جۆرێك دابرێژێت کە لە خزمەت تیۆرەکەی دابێت. لێرەشدا هەر بە مێژوو وازی نەهێنا،بەڵکو کەوتە ملکەچ پێکردنی چەندین زانستی تر، وەکو زانستی کۆمەڵناسی و پشتگیری کردن لە تیۆری پەرەسەندنی داروین کە ئەمەش زیاتر لە

بەر ناوەرۆکە ئایدۆلۆژیەکەی بوو،نەوەك لە بەر زانستیەتی تیۆرەکەوە.لە دوای هەموو ئەمانەش مێژووش ئەو باریگایە بوو مارکس و تیۆرەکەی گۆلێکی مێژووییان تیادا تۆمارکرد.

کاتێکیش باس لە راڤەی مێژوو دەکرێ ناکرێ راڤەی ماددییەتی مێژوویی بە هەند لە بەر چاو نەگیرێ،چونکە تاکو ئیستا هیچ تیۆرێك وەك (ماتریالیزمی دیالێکتیك) جێگای مشتومڕو داکۆکی لێکردن و دژاتیەتی کردن نەبووە.

هەر بۆیەش بە پێویستمان زانی کە وا توێژینەوەکەمان تایبەت بکەین بە لێکدانەوەی مێژوو لە ڕێگەی ئابووریەوە لە روانگەی فەلسەفەی مارکسەوە،بە تایبەت پێشبینی کردن بۆ (داهاتووی دونیا)، کە بە (کۆمۆنیزمی زانستی) ناوی بردووە.کە ئەمەش جێگای باس و هەڵوەستە کردنە لە ئاستیدا، کە دەبێ بخرێتە روو و بزانین تا چەند لە تەرازووی لۆژیك و مەنتقەوە کێشی هەیە.

سەبارەت بە ناوەرۆکی توێژینەوەکەمان پێکهاتووە لە سێ بەشی سەرەکی، کە بەشێکیش بە سەر دوو تەوەرە دابەش کراوە، لە بەشی یەکەم و لە تەوەرەی یەکەم باسمان لە ژیان و بەرهەمەکانی کارل مارکس کردووە، هەروەها پەیوەندی مارکس بە ئەنگلسی هاورێیەوە خراوەتە روو ، لە تەوەرەی دووەمیشدا باسمان لە دیالکتیکی هیگل و و کاریگەری بەسەر مارکسەوە کردووە،وەك زەرورەتێکی لێکۆڵینەوەکەمان.

هەروە لە بەشی دووەم و لە تەوەرەی یەکەمی دا باسمان لەو یاسا بنچینەییانە کردووە کە فەلسەفەی مارکسی لە سەر بنیاد نراوە،کە(یاسای یەکە لێکدژی – یاسای چەندایەتی بۆ چۆنایەتی – نفی کردنی نفی)، وە باسمان لە (هێزەکانی بەرهەمهێنان و پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان) کردووە بۆ زیاتر زاڵبوون بەسەر لێکۆڵینەوەکەدا. وە هەردوو چەمکی (ژێرخان و سەرخان)ی

کۆمەڵگا خراوەتە روو،چونکە بەبێ شارەزابوون لەم یاسایا و چەمکانە زۆر ئەستەمە خوێندنەوەیەکی دروست بۆ فەلسەفەی مارکسی بکرێت بەگشتی و بەتایبەت (ماتریالیزمی مێژوویی).وە لە تەوەرەی دووەمیشدا باسمان لەو پۆلێن بەندییەی مێژوو کردووە کەوا بە بروای مارکس مێژووی مرۆڤایەتی بڕیویەتی لە ماوەی رابردوودا،کە ئەمانیش(کۆمۆنەی سەرەتایی –کۆیلایەتی – دەرەبەگایەتی–سەرمایەداری)وە خاسیەت و نیشانەی جیاکەرەوەی هەر قۆناغێك بە چڕو پڕی باس کراوەو خراوەتە روو.

لە بەشی سێیەم و کۆتایش بە هەمان شێوە بەسەر دوو تەوەرە دابەش کراوە کە تەواوی ناونیشانی توێژینەوەکەی لە خۆ گرتووە.لە تەوەرەی یەکەم باس لە شۆرشی پرۆلیتاریا و دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا کراوە وەك مەرجێکی گەیشتن بە قۆناغی کۆتایی مێژوو.لە تەوەرەی دووەم سەرەتا باس لەو قۆناغە ناوەندیە کراوە کەوا بە قۆناغی ئامادەکاری یاخود قۆناغی گواستنەوە بۆ کۆمۆنیزمی زانستی ناودەبرێ ئەویش (قۆناغی سۆسیالیست)یە.دواتر باس لەو شێوازەی کۆتایی مێژوو کراوە کە مارکس پێشبینی دروست بوونی دەکرد و پێی وابوو شتێکی ناچاریە و مێژوو بە خۆیەوە دەیبینێ ئەگەرچی ئەزموونکرا لە سۆڤیەت و ولاتانی ئاسیادا وەك چینی میللی بەلأم ئەزموونێکی هەڵەی بەخۆیەوەبینی بۆیەش بە هەڵە ناوی دەبەین ،چونکە هەموویان کۆتاییان بە داڕووخان هات.

لێکۆڵینەوەکەمان خستنە رووی تیۆرەکەی مارکس نیە بە تەنیا،بەڵکو هەوڵمان داوە بە شێوەیەکی زانستی ئەو رەخنانەش بخەینە روو کە لە تیۆرەکەی

کارل مارکس گیراوە.گرنگترین ئەو سەرچاوانەشی سوودمان لێیان بینیوە ئەمانەی خوارەوەن (مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست) لە نووسینی (کارل مارکس

و فردریك ئەنگلس)ە، باشترین سەرچاوەی توێژینەوەکەمانە کە توانیومانە سوودی زۆری لێوە دەستە بەر بکەین،چونکە ئەم سەرچاوەیە دەستنیشانی هەموو لایەنەکانی سەرمایەداری دەکات،وە راڤە و شیکردنەوەی ئەم قۆناغی سەرمایەداریەی کردووە، بەرای زۆریەی بیرمەندان گەورەترین بەردە لە سەرمایەداری گیراوە.

هەروەها (لمحة عن تطور المجتمع منذ بدء التاريخ) لە نووسینی (ل.سیغال)ە.ئەمەش یەکێکی ترە لە سەرچاوە گرنگەکان کە قۆناغ بەندی مێژووی مرۆڤایەتی بە شێوازێکی یەکجار جوان دەخاتە بەر دەست. وە پەرتووکی (تطور الفكر الماركسي) لە نووسینی (د.الياس فرح)ە،ئەمەش یەکێکی ترە لە سەرچاوە گرنگەکان بە شێوازێکی خستنە روو رەخنەیی دیراسەی فیکری مارکسی کردووە،

یەکێکتر لە سەرچاوە گرنگەکان (المفصل في فلسفة التاريخ) لە نووسینی (د.هاشم يحيى الملاح)ە.ئەمەش لێکۆلینەوەیەکی فەلسەفەی مێژووە، لە چوارچێوەی ئەو راڤە کردنەوە راڤەی مادییەتی مێژوویی دەخاتە روو.وە هەروەها پەرتووکی (المادية التاريخية) لە نووسینی هەردوو نووسەری سۆڤیەتی (کیللە ، کوفالسون)ە.یەکێکە لە سەرچاوە دەگمەنەکانی لە سەر کۆمەلگای مارکسی نووسراوە، وە پەرتوکێکی تریش لەوانەی زۆر سوود مەندی کردین (في فلسفة الحضارة) یە لە نووسینی هەردوو نووسەر (د.أحمد محمود صبحي و د. صفاءجعفر عبدالسلام)ە. وە کتێبی(سەرمایە)ش لە نووسینی (کارل مارکس)ە،ئەمەش یەکێکی ترە لە سەرچاوە گرنگەکان سوودی باشمان لێی بینیووە.

بێگومان بۆ هرکارێکیش دەبێ ماندوو بوونی لە پێناویدا بچەشی، سوپاس بۆ خوا لە پەیداکردنی سەرچاوە کێشەیەکی ئەو تۆمان نەهاتوتە ڕێ، بەڵام کاری وەرگێران زۆر ماندووی کردووین.بە تایبەت لە چەند سەرچاوەیەك بە زمانی فارسی،لە کۆتایشدا ئومێدیشمان وایە توێژینەوەکەمان ئاستی زانستیەکەی وای لێبکات خۆی بسەپێنێ. وە بەم توێژینەوەیە توانیبێتمان بەرچاو ڕوونیەکمان کردبێت بۆ هەر کەسێك کە ئەم توێژینەوەیە دەخوێنێتەوە، لە کۆتایشدا دەڵێین هیچ کارێك نیە لە دونیادا کامل و بێ و کەم و کورتی نەبێت،(فلادیمێر لینین) دەڵێ(من لم یعمل لا یخطأ) واتە:ئەوەی کارنەکات ئەو هەڵە ناکات.داوای بەخشینمان هەیە لە هەر هەڵەیەك.

تەوەرەی یەکەم: ژیان و بەرهەمەکانی کارل مارکس، پەیوەندی بە فریدریك ئەنگلس، کاریگەری هیگڵ لە سەر مارکس.

یەکەم: کورتەیەك لە ژیانی کارل مارکس

کارل مارکس لە٥ی ئایاری ١٨١٨ز لە دایك بووە، باوکی دادوەریکی یەهودی بووە.[١]. ئەو بە ئاین جولەکە بوو بنەچەی دەگەڕایەوە سەر بنەماڵەی باوەردارانی حاخامە بە ناوبانگەکان [٢].

مارکس لە شاری ترير لە ئەلمانیا لە دایك بووە و هەر لەم شارە دا خوێندنی سەرەتایی و ناوەندیشی لە ١٨٣٥ز تێپەڕاندوە، دواتر دەچێتە زانکۆکانی (بۆن - بەرلین)و پلەی دکتۆرای لە فەلسەفە بەدەست هێناوە[٣]. دوای وەرگرتنی دکتۆراکەی لە بەر ئەوەی بۆچوونەکانی پەرگیرانە بوو ڕێگەی پێنادرێ وانە بڵێتەوە لە زانکۆ، بۆیە ڕوو لە کاری ڕۆژنامە نووسی دەکات [٤].

لە سالّی ١٨٤٢از بووەتە سەر نووسەری (رۆژنامەی راین)بەلاّم رۆژنامەکە دادەخرێت لە لایەن حکومەتی ئەلمانی بە تۆمەتی هێرشکردنە سەر حکومەتی ئەلمانی،وەلە هەمان سالّ بۆتە سەر پەرشتیاری رۆژنامەی(بۆ پێشەوە) دواتر گواستراوەتەوە بۆ پاریس(٥)..هەروەها لە سالّی١٨٤٤از مارکس هەڵوێستی گۆرا لە دیموکراتی شۆرشگێری بۆ شیوعی شۆرشگێری(٦). دوای دەست بەکاربوونی لە کاری رۆژنامە نووسی رۆژنامەکەش دادەخرێ، بۆیە روو دەکاتە پاریس چونکە(بزووتنەوەی سۆشیالیستی) لەو شارەدا گەیشتبووە ترۆپك. لە وێدا چەندان بیرمەندیکی ناسی. دواتر هاورێیە گیانی بە گیانیەکەی دەناسێ کە (فریدریك ئەنگلس)ە، کەوا هاودەم و هاو خەباتی مارکس بووە، بەلاّم دواتر بالوێزی پروسیا (گیزۆ)ی وەزیری فرەنسا لەو ولاّتە دەریدەکات و پەنا دەباتە بەر وولاّتی بەلجیکاو لە برۆکسل ئۆقرە دەگرێ. بە هۆی بەژداری کردن لە (شۆرشەکانی ئەلمانیا و فرەنسا)ی سالّی ١٨٤٨از دەردەکرێت و روودەکاتەوە ئەلمانیاوە. بەلاّم لە سەر داوای ئەنگلسی هاورێی روو دەکاتە لەندەن تاکۆتایی تەمەنی(٧).

مارکس لە تەمەنی لاویەتیشیدا کچە سۆشیالیستێکی خۆشەویستووە بەناوی (جینی ڤۆن ویستڤالن) دواتر ئەلقەی دەستگیرانیشی لە سالّی ١٨٤٣از لەگەلّ دەگۆرێتەوە و زەماوەندیان سازکردووە(٨).

لە کانوونی یەکەمی سالّی ١٨٨١از (جینی ڤۆنی) خێزانی کۆچی دوایی دەکات و مارکسیش دوای دوو سالّ لە دوای هاوسەرەکەی لە سالّی١٨٨٣زدا ژیان جێدێلێت وئەویش کۆچی دوایی دەکات، لە (گۆرستانی هایگیت) لە لەندەن دەنێژرێن.لە دوای خۆی مارکس سێ کچی جێماون کچەکانی هاوسەرگیریان کردوە لەگەلّ سێ کوری اشتراکی ، کچەکانیش ئەمانەن (جینی لۆنگوە ،ئیلیانور أیفلنغ . لۆرا لافارغ) کورێکی لۆرا لافارغ ئەندامی حزبی اشتراکی فرەنسی بوو.(٩).

دووەم: بەرهەمەکانی کارل مارکس لەتەواوی مێژووی دونیادا ئەوەندەی بەرهەمی بیرمەندان و فەیلەسوفان کاریگەریان بەسەر جیهانەوە هەبووە، هیچ شتێکی تر بە قەد ئەمەوە کاریگەری دروست نەکردووە. بۆ لێکۆلینەوەش لە بارەی هەر بیریارێك دەبێ ئاماژە بە بەرهەمەکانی بکرێت، چونکە بەرهەمی بیرمەندان وەکو منداڵکانیان پێناسەیان کردووە.

ئەوەشی تایبەت بێ بە باسەکەی ئێمەوە تیشك بخەینە سەر ئەو دەست نووس و بەرهەمانەی (کارل مارکس)ە کەوا لە ماوەی ژیانی دا نووسیویەتی و کاریگەریان بەسەر جیهان درووست کردووە، وە بیر و فەلسەفەی مارکسی تێدا چر کراوەتەوە.یەکەمین شتێك کەوا کارل مارکس نووسیبێتی (دەست نووسە ئابووری و فەلسەفیەکان)یەتی کەوا لە ساڵی ١٨٤٤ز بڵاوی کردۆتەوە ،دواتریش کتێبی (خێزانی پیرۆزی) نووسی و لە ساڵی١٨٤٥زبلاوکرایەوە[١٠].

دواتر بە هاوبەشی لەگەل (فریدریك ئەنگلس)ی هاوڕێی (ئایدۆلۆژیای ئەلمانیا)یان نووسی لە ساڵی ١٨٤٥ز–١٨٤٦ز[١١]. یەکەم کتێب لە ماوەی بە یەك گەیشتنی مارکسایەتی (بێ نەوایی فەلسەفە) بوو لە ساڵی١٨٤٧ز، دواتر مارکس لە بەلجیکا چووە نێو کۆمەلەی بانگدێری کۆمۆنیستان، دوای ناچارکردنی و دەرکردنی لە ئەلمانیاوە مارکس چووە بەلجیکا و لە ساڵی١٨٤٨زدا لەگەڵ ئەنگلس (بیان الشیوعی)، (مانیفیستی حزبی کۆمۆنیست)یان نووسی[١٢].

وە کتێبی (ململانێی چینایەتی لە فەرەنسا)لە ساڵی١٨٥٠ز وکتێبی (لویس پۆنابرد و١٨برومێر)لە سالی ١٨٥١–١٨٥٢ز نووسیووە[١٣].

هەروەها ئەونامانەشی کەوا مارکس لەگەڵ هاورێیەکانی ئالوگۆری کردووە لە شێوەی نامیلکەیەك بەناوی (بەشێك لە نامەکانی مارکس) لە ساڵی١٨٧٥ز لە لەندەن بلاو کراوەتەوە، وە لە ساڵی ١٨٦٧زدا یەکەم بەرگی کتێبە بەناو

بانگەکەی (رأس المال) سەرمایەی بڵاوکردۆتەوە[١٤]. دواتر لە دوای خۆی بەرگی دووەمی (رأس المال) سەرمایە لە لایەن ئەنگلسی هاوڕێی لە ساڵی١٨٨٥زدا وە بەرگی سێیەمیشی لە سالی ١٨٩٤زدا بلاوكردەوە[١٥].

هەروەها چەندین نووسین و بەرهەمی تری هەیە، بەلاَم هەوڵمداوە ئەوەی باسیان لێوە دەکەم بە بەڵگەوە بیان خەمە روو چ لە ساڵی نووسین و بلاو کردنەوەیان چ لە ناوەکانیان بە ئەمانەتەوە باسیان بکەم ئەگینا شتی تریشی هەیە وەکو ئەو کتێبەی (بؤس الفلسفە) کەوا ساڵێ نووسین وبلاوکردنەی دیارنەبوو.

سێ یەم: پەیوەندی (کارل مارکس – فریدریك ئەنگلس)

لە دوای ئەوەی کارل مارکس بواری وانە ووتنەوەی پێنەدرا لە زانکۆ،وە داخستنی رۆژنامەی (رانیش چایتۆنگ) یش بواری بیرکردنەوە و ژیانی لە بەردەم تەسك كردەوە. بۆیە مارکس ناچار بوو ئەلمانیا جێبێڵێت. لە سالی ١٨٤٣ز رووده‌کاتە پاریس و لەوێ ئاشنایەتی لەگەڵ (فریدریك ئەنگلس ١٨٢٠-١٨٩٥ز) پەیدا دەکات و چەندین کاریان بە یەکەوەئەنجام داوە[١٦].بۆیە دەتوانین بڵێین یەکەم بەیەك گەیشتنی کارل مارکس بە فریدریك ئەنگلس لە پاریس بووە.بەلاَم وەك ناسین پێشتریش ناوبانگی یەکتریان بیستبوو.

لە سالی ١٨٤٤ دۆستایەتی مارکس و ئەنگلس دەستی پێکرد.فریدریك ئەنگلس (ئەوکوری پیاوێکی دەولەمەندی المانییە و خاوەنی کارگەی رستن و چنینە بەلاَم ئەنگلس لە بەر ئەوەی هەڵسوکەوتی لەگەڵ کۆر و کۆمەلە روناکبیریەئەلمانییەکان هەبوو). دوای ئەوە مارکس پەیوەست بوو بەوانەوە ئەنگلس سۆشیالیستێکی شۆرشگێری لێ سازبوو،ئەنگلس نامیلکەیەکی نووسیبوو

کە بۆ سالنامە بوو.ئەمە کاریگەرتی لە سەر کارل ماکس دانا لە رووی ئابوورییەوە[17].

کاتێکیش ئەنگلس دەچێتە پاریس چاوی بە مارکس دەکەوێت.دەستیان بە کارێکی هاوبەش کرد کە نامیلکەیەك بوو لە ١٥ لاپەرە پێك هاتبووئەنگلس بە مارکس دا کە بە ناونیشانی (خێزانی پیرۆز)بوو پێی وابوو ئەمە دەبێتە نامیلکەیەك ئەمە لە سالی ١٨٤٥ بلاو کرایەوە لە شێوەی کتێبێکی ٣٠٠لاپەرەیی.ئەمە یەکەم کتێبی مارکس بوو وەك کتێب[18]. هەروەها لە سالی ١٨٤٦ز دا مارکس و ئەنگلس کۆمیتەی ئالوگۆری بابەتە کۆمۆ نیستیەکانیان پێك هێنا [19]. هەر چەندە مارکس و ئەنگلس بۆچوون و ئایدیا لیستی یەکسانیان هەبوو.بەلام ئەم بابەتە بەو مانایە نایە کە هزرەکانی ئەوان بە تەواوی یەکسان بوون[20].

- چەندین نووسراو و و کاری زانستیان بە یەکەوە ئەنجام داوە ئەمانە چەند نموونەیەکە لە کارەکانیان:

١-العائلە المقدسە (خێزانی پیرۆز)لە سالی (١٨٤٤-١٨٤٥ن).

٢-الایدولوجیة الالمانیة لەنێوان سالانی(١٨٤٥-١٨٤٦ن).

٣-البیان الشیوعی لە سالی(١٨٤٨ (ز) [21].

ئەنگلس وەفاداربووە بۆ مارکس تەنانەت لە دوای مردنی مارکس لە سالی ١٨٨٣ز ئەنگلس بەرگی دووەم و سێیەمی پەرتووکی (رأس المال)ی کارل چاپ کردووە[22].لە دوای مارکس ئەنگلس درێژەی بە کارەکانی خۆی داوە ،ئەویش خاوەنی چەندین پەرتووکی سەربەخۆیە کە بە تەنیانووسیویەتی.

تەوەرەی دووەم: دیالێکتیکی هیگڵ و کاریگەری لە سەر کارل مارکس

یەکەم:دیالێکتیکی هیگڵ

چەمکی دیالێکتیك سەرچاوەکەی (یۆنانی) یە و بە مانای (دیالۆگ یاخود گفتوگۆ یان مشتومر)دێت، دیالێکتیك بە مانا گشتیەکەی مەبەست لێی بەڵگە هێنانەوەش ناسراوە [٢٣]. تیۆری دیالیکتیك یەکێکە لە تیۆرە بەناوبانگەکانی بواری فەلسەفەی مێژوو،کە فەیلەسوفان ویستوویانە لە رێگەی دیالێکتیکەوە سەرلەبەری راڤەی مێژوو بکەن و لەوێوە بتوانن شرۆڤەی راستی مێژوو بە خوێنەرانی بگەیێنن.ئەم تیورەش دەگەرێتەوە بۆ هەر یەکە لە فریدریك هیگل کە خاوەنی دیالێکتیکی نموونەیی یە و کارل مارکس خاوەنی دیالێکتیکی ماددییە.

دوو چەمك ناواخنی فەلسەفەی(فریدریك هیگل)[٢٤] (١٧٧٠–١٨٣١ن)پێك دەهێنن،ئەوانیش (دیلێکتیك=ئایدیالیزم)ن سە بارەت بە دیالیکتیی هیگل بەم جۆرەیە:هیگل دەڵێ(هەموو شتێك لە سروشت بەتایبەت هزری مرۆڤ (بەو پێیەی فەلسەفەکەی جەخت لە سەر هزر دەکاتەوە)،کە هزر لە ئاستەکەی دا کامل دەبێت و ئەویش لەرێگەی گۆشەی دیالێکتیکەوە)یە، کە بەم شێوەیە (تێز=ئانتیتێز=سەنتێز) [٢٥]. لە لای هیگل قۆناغی یەکەم بە گەرد دەست پێدەکات،وە قۆناغی دووەمی دروست بوونی گەردی نوێیە و دژی گەردی پێشوو دەوەستێ و دژایەتی نێوانیان بەردەوام دەبێت،ئینجا قۆناغی سێیەم دەست پێدەکات کە پێی دەڵێن هاوبنیاد[٢٦]، پرسی دیالێکتیك پرسێکە بەردەوام برەو بە هێزی ململانێ دەدات.ئەم ململانێیەش لە نێوان دوو هێزی دژکاری یەکتردایە،هێزی فەلسەفی و نوستالێژخواز و هێزی نوێکار و ئایندە خواز،ململانێ ی نێوان ئەم دوو هێزە لە نێو گەردوون و کۆمەڵگا و واقیعی کۆمەڵایەتی دا هێزی پاڵنەری ئەنجامدانی گۆرانە لە سەرجەم ئاست ولایەنەکانەوە[٢٧].

لە بەر ئەوەی لۆژیکی لێکدژی وەك چۆن لە نێو بیرو هزدا هەیە لە نێو جیهانی سروشتیشدا ئاشکرایە ،بەڵگەش بۆ ئەوە ئەمەیە:جوولەی تەنە ئاسمانیەکان و گۆرانکارییە دیاردە سروشتیەکان و ئالوگۆرەکانی کەش و هەوا هیچی لە جوولە و گۆرانی خواست و ئارەزووە مرۆییەکان و گۆرانی دیاردە دەروونیەکان و ئالو گۆری مەزاجە کەسییەکان کەم لێکدژتر نیە[٢٨]

بەڵام دواتر بۆچوونی زانستیانەی دیالێکتنیك دەیسەلمێنێت کەوا ماددە بنەچەی بوونە و بیریش رەنگدانەوەی ماددەیە مێژووش بزوێنەری بیرە،بەم چەشنە بیری زانستیانەی دیالێکتیك لە باوەشی ئایدیالیزم رزگاری دەبێت و هەر ئەم رزگاربوونەش رێی لە بەر دەم توێژینەوەی زانستیانەی کۆمەڵ خۆش کرد،کە لە هەموو کەم و کوری و بۆچوونێکی ئایدیالیانە دەرباز بێت و جۆرە بیردۆزێکی نوێش دەربارەی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی بهێنێتە ژیانی لە دایك بوونەوە کە ئەویش ماتریالیزمی مێژووییە[٢٩].

دووەم: کاریگەری دیالیکتیکی هیگڵ لە سەر کارل مارکس

لە زۆربەی سەرچاوەکان دا جەخت لە سەر ئەوە دەکرێتەوە کەوا مارکس لە ژێر کاریگەری هیگل دابووە، بەتایبەت لە دیالێکتیکدا،وە خۆشی ئەوە بە ئاشکرا رادەگەیێنێ کە ئەو خۆی بە قوتابی هیگل دەزانێت. ئەوەتا هەر خۆی دەڵێ(کاتێ خەریکی نووسینی بەشی یەکەمی سەرمایە بووم،ئەوەی نوێ ئەو بانگەشە کارە ملهورو هیچ وپوچانە ، شانازیان بەوە دەکرد گوایە ئەوان وەکو(سەگێکی تۆپیوو دەروانە هیگڵ)،بۆیە دەستپێشخەریم کرد و بە ئاشکرا رامگەیاند،من هیچ نیم تەنیا قوتابیکی ئەو بیریارە مەزنە نەبێت[٣٠].

ئەمە ئەو قسەیە کە مارکس بە ئاشکرا رایدەگەێنێ،کە خۆی بە قوتابی هیگڵ دەزانێ، ئایا لە کرداریە فەلسەفیەکەشی وایە.بەڵێ لە بارەی دیالێتیکی هیگل لە پێشووتر باسمان کرد کە دیالێکتیک لای هیگڵ لە(جەوهەر=دژایەتی=هاوبنیاد)پێك دێت.دیالێکتیکی مارکس هەمان دیالێکتیکی هیگڵە، بەلام بە شێوەی پێچەوانە،ئەمەش وتەکەی خۆی ئەمە پشت راست دەکاتەوە کە ئاماژە بەوە دەکات و دەڵێ (هیگڵ مرۆڤایەتی بە رێگا رۆیشتن لە سەر سەر ئاگادارکردەوە، دەبێ مرۆڤایەتی سەر لە نوێ بێتەوە سەر پێ)[31].مانای وایە هیگڵ مرۆڤایەتی بە فکر ئاگادار کردەوە کە لە کاسەی سەردایە،بەلام کاتێ مارکس دەڵێ خستمەوە سەر قاچ واتە قاچەکان ئەندامی ماددین.

سەبارەت بە فەلسەفەی هیگل زیاتر بە گەشەی ئەقل و ئایداکانەوە سەرقاڵ بوو، کە ئەمەش فەلسەفەیکی ئایدیالیستیانە بوو. گەشەی سروشت و مرۆڤ و پەیوەندییە

کۆمەلایەتی یە سەرکەوتووەکانی مرۆڤی لە بەرەو پێشچوونی ئەقڵدا دەبینی[32]. گەرچی دواتر مارکس بە شێوازێکی تر لە هیگڵ وفەلسەفەکەی دەروانێت . ئەوەتا لە کتێبی سەرمایەدا مارکس جەخت لە سەر ئەوە دەکاتەوە دەڵێ (باوەری من وایە کە پێچەوانەیە لەگەڵ هیگڵ، جوولەی هزر شتێك نیە لە رەنگدانەوەی ماددە زیاتر لەسەر زهنی مرۆڤ کە تەنیا نیشاندەری بیرە،واتە مارکس باوەری بە ماددە و سروشت و بوونی راستی بابەتیانە هەیە کە لە دەرەوەی هۆشی مرۆڤدا سەربەخۆیە. پێی وایە ماددە لە پلەی یەکەمە،چونکە سەرچاوەی هەست و بیرە، وەئیلهام بەخشی هۆشە، وە لە پلەی دووەم بیرە کە بەرهەمی ماددەیە پێکەوە گرێدراون پێکەوە گرێدرانێکی پتەو[33].

بێجگە لەمانە مارکس چەند چەمکێکی دیکەی وەك (لە خۆ بێئاگابوون) و (یەکێتی لۆژیك و دیالێکتیك و مەعریفە) و(چەمکی ئازادی وەك پێویستێکی دەرك پێکراو) و(پێناسەی یاساو یاسامەندی مرۆڤایەتی) و(چەمکی لە بەریەك راوەستانی نێوان سامان وهەژاری لە سەرمایەداری) (نامەکانی و پێویستی خەباتی رزگاری خوازانەی نەتەوەکانی کۆلۆنی)،وە (پێناسەی هونەر ودابەشبوونی) لە فەلسەفەی هیگل وەرگرتووە[٢٤]

کەواتە بە گشتی هیگل کاریگەری زۆریشی بە سەر مارکسەوە هەبووە، بەلآم سوود وەرگرتنی مارکس لە هیگل زیاتر لە دیالێکتیکەکەیدا بە دیدەکرێت .هەرچەندە مارکس دوای ئەوەی بوو بە خاوەنی بنچینەیەك و فەلسەفەیەکی جێگیری خۆی ئەوا دەبینین هەر خۆیەتی دەڵێ(رێچکەیەکم بەتەنیا جیاواز نیە لە رێچکەی هیگل، بەڵکو پێچەوانەشیەتی)[٢٥]. تەنانەت لینینیش باس لەوە دەکات کە وا پەرتووکی سەرمایە بریتی یە لە مەزهەبی هیگلێ لە پێشوەچوونی دژایەتی و دووانەیی[٢٦]. واتە مارکس سوودی لەو دژایتییەوە وەرگرتووە کە هیگلێ پەی پێبردووە لە بواری هزری، بەلآم مارکس لە بواری مادی دا بە کاری هێناوە.

بەشی دووەم

تەوەرەی یەکەم: یاسا بنچینەییەکانی دیالێکتیک، هێزەکانی بەرهەمهێنان و پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان، ژێرخان و سەرخان

یەکەم: یاسای یەکە لێکدژەکان وململانێی نیوانیان

ئەم یاسایە لە سەر ئەوە بنیاد نراوە کەوا هەموو شتێك وەستاوە لە بەرامبەر دژەکەیدا،وەکو (سالیب و موجەب،رەق و شل، گەرم و سارد....هتد) ئەم ململانیەش بەردەوام دەبێ لەگەڵ دژەکەی وە بە هۆیانەوە پێشکەوتن درووست دەبێت.

مارکس دەڵێ(دژایەتی و ململانێ لە نێوان هەموو یەکەکانی سروشت و بیر ورێکخستنی کۆمەلأیەتی و سیاسی و کلتوری ....هتد دا هەیە ،ئەم رکابەریەش نیشانەی پێشوەچوونە وەکو ئەوەی نوێ دژایەتی کۆن دەکات، بەمجۆرە بەردەوام دەبێ دەرەنجامەکەی هەر پێشوەچوونە جا لە هەربواریکدا کە لە نێوان هەر دوو دژێك رووبدات [٢٧]هەروەها لە لایەنی کۆمەلأیەتیش دا بە روونی دیارە کەوا سەرمایەدار و کریکار ئەمانەش دژی یەکتر دەوەستن لە سەرەتای رژێمەکەوە بەردەوام ئەمانە لە ململانێ دان، ئەنجامەکەشی بەرەو پێشکەوتن ئاراستەیان دەکات، لە کۆتایدا مێژوو لە بەردەم ناچاری دا خۆی دەبینێتەوە کە دواتر لە دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریادا ئەنجامەکەی دەستگیردەبێ و دواتریش دەچێتە قۆناغی هاوبەشی (شیوعی) [٢٨].

ئەگەرچی مارکس وای دەبینێ کەوا هەموو شتێك لە سروشتدا دژی هەیە و لە نێو خۆیدا دژایەتی دروست دەبێ و لە ململانێ دادەبن تاکوئەنجام یەکێکیان ئەویتر لە نێو خۆیدا وون دەکات: بەلأم ئەگەر بێت و سەیری سروشت بکەین ئەوا

وەکو یەکەیەکی پێکەوە بەستراو دێتە پێش چاو و لێکنەپچراون وە لە کاتی دژایەتی دا شتەکان لێك دوور دەکەونەوە نەك بە گژ یەکتر دابچن، وەئەگەر سەیری پێکهاتەی جەستەی مرۆڤیش بکەین بە هەمان شێوە ئەندامەکانی پێکەوەگرێدراون و لێك جیا نین بە دژایەتیشیان لیکترازان و لێك دوور کەوتنەوە روو دەدات و لە کورتی دەدات.

دووەم: یاسای گواستنەوە لە چەندایەتییەوە بۆ گۆڕانی چۆنایەتی

ئەم یاسایە بریتی یە لەوەی کەوا هەر شتێك لە سروشتدا چەندایەتییەکەی زیاد یاخود کەم بکرێتەوە ئەوا چۆنایەتییەکەکەی گۆڕانی بەسەر دادێت،وەکو ئەوەی گۆڕانکاری لە پلەی گەرمی ئاودا بکرێت،چەند پلە گەرمی زیاد یاخود کەم بکرێتەوە بەم ئەندازەیە گۆڕان لە چۆنایەتییەکەی روودەدات.

مارکس پێی وایە ئەم گۆڕانە بەم شێوە روودەدات گۆڕانکاریە چەندایەتیەکان کەلەکەدەبن وە ئینجا گۆڕانکاری لە چۆنایەتی روودەدات(٣٩). وە نموونە دەهێنێتەوە بەوەی لە ژیانی کۆمەڵایەتیشدا کۆمەڵگا لە گۆڕان و گواستنەوە دایە لە قۆناغێك بۆ قۆناغێکی تر، ئەمەش بەم شێوەیە روو دەدات، یەکەم جار گۆڕانە لە چەندایەتیەوە دواتر کاریگەری دروست دەکات، بۆ ئەوەی لەم قۆناغە بیگوازێتەوە و چۆنایەتیەکەی بگۆڕێ(٤٠)

بۆ نموونە کاتێك بمانەوێ بەرلە رووبارێك بگرین و ئاوەکەی گلبدەینەوە ئەوا هەڵدەستین سەرەتا چەند بەردێکی تێدەخەین دەبینین گۆڕانکارییەك روودەدات،بەڵام گۆڕانێکی کەمە بەسەر چۆنایەتی رووبارەکە داهاتووە،دواتر ژمارەی بەردەکان زیاد دەکەین دەبینین چەند ژماردی بەردەکان زیادبکەین ئەوا

چۆنایەتیەکەی گۆرانی بە سەر دادێت.تاکو لە کۆتایی دادەتوانین گۆرانکاری تەواو لە چۆنیەتیەکەی بکەین و بەری پێبگرین.

سێ یەم: یاسای نەرێکردنی نەرێ.

ئەم یاسایە ئاراستەی گشتی بەرەو پێش چوون لە جیهانی ماددیدا ئاشکرا دەکات، مێژووی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لە زنجیرەیەك نەرێکردن پێکدێت،بە جۆرێك سیستەمە نوێیەکان سیستەمە کۆنەکان وەلاوە دەنێن،نموونە کۆمەڵگای کۆیلایەتی شوێنی رژێمی کۆمۆنەی سەرەتایی گرتۆتەوە،وە دەرەبەگایتی کۆیلایەتی رامالّی و کۆمەگەی سەرمایەداریش شوێنی بە دەرەبەگایەتی لەق کرد،بۆیە لە دوایشدا کۆمەڵگای سۆسیالیستی شوێنی کۆمەڵگای سەرمایەداری دەگرێتەوە[٤١].

بەلاّم هەروەکو مارکس ئاماژەی بۆدەکات ئەم نەفیکردنە بە شێوەی نەفیکردنێکی تەواو نییە،بەڵکو نەفیکردنێکە لە سەر بنچینەی پێشوو بنیادێکی تر دروست دەکاتەوە [٤٢]، نەرێکردن بەو مانایە نایەت کە نوێ بەتەواوی کۆن رابمالێت، بەڵکو واقیع چاکترین شتەکانی سیستەمی کۆن دەپارێزێت و تێکەڵ بە شتە نوێیەکانی دەکات و بەرەو سەرێی دەبات.بەرەو پێشچوونیش بریتی یە لە بەردەوام زالبوونی نوێ بە سەر کۆندا و نوێش هەمیشە بوار دەدات کە رێژەی پەرەسەندن و پێشوەچوون بەردەوام زیاد بکات،ئەمەیش لە هەڵکشان و بەرەو پێشچوونی کۆمەڵگەدا بەرجەستە دەبێ[٤٣].

بۆ نموونە ئەگەر سەیربکەین دەنکە گەنمێك کاتێك دەچێنرێت ئەوا نەفی دەبێت، بەلاّم چەندین دەنکە گەنمی نوێ بەرهەم دێنێت.لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کەوا نوێ کۆن نەفی دەکات، بەلاّم نوێ لە سەر بنچینەی کۆنەکە بناغەی خۆی دادەمەزرێنێت، واتە تەواوی یاساکە لە سەر ئەم نموونەیە جێ بەجێدەبێت.

چوارەم: هێزەکانی بەرهەمهێنان

هێزەکانی بەرهەمهێنان بریتین لەو هێزانەی کەوا لە پێکهاتنی بەرهەمهێناندا نەخش و رۆڵی کاریگەر و بنەرەتیان هەیە و نیشاندەری پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ سروشت نیشاندەدات[44].

هۆیەکانی بەرهەمهێنانیش چەند بەشێکن وەکو:

١-ئەو شتانە دەگرێتەوە کەوا ماددیین و کاری لە سەر دەکرێ وەکو (زەوی-سامانەکانی ناو سروشت-دار و درەخت -رووبار.....هتد).

٢-ئەو شتانەی مرۆڤ بە نیازی کارتێکردن و سەر لە نوێ دروستکردنەوەی سروشت بۆ قازانجی مرۆڤ و کۆمەڵگا دایان دەهێنێ،پێیان دەوترێ «ئامێرەکانی کارکرد ن).

٣-مرۆڤیش هێزێکە لە رێگەی هێزی بیر و هێزی جەستەی دا رۆڵی خۆی هەیە، چونکە بەبێ مرۆڤ هۆیەکانی بەرهەمهێنان بە مردوویی و بێ جوولە دەمێنێتەوە،مرۆڤ و رەنجی مرۆڤیش بە نرخترین سامانی سەر زەوین[45]

هەر لە سەرەتای مرۆڤایەتییەوە مرۆڤ نەیتوانیوە دەستبەرداری سادەترین ئامێر ببێ،پێ بە پێ بە هۆی عەقلیەتی مرۆڤەوە، وە بە هۆی زیادبوونی پێداویستی ئامێریش پێشکەوتنی بە خۆوە بینیووە، کە ئێستا کرداری بەرهەمهێنان بە بێ ئامێر هەر ناچێ بە رێووە.

پێنجەم: پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان

پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان نیشاندەری ئەو پەیوەندییانەیە کە مرۆڤ لە رەوتی بەرهەمهێناندا لەگەڵ یەکتر هەیەتی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان چۆنیەتی چین و لایەنەکانی کۆمەڵ و چوارچێوەی خاوەنداریەتی،واتە ئەوەی کە کێ خاوەن ئامرازی بەرهەمهێنانە دیاری دەکات[46].

ئـەو پەیوەندیانـەش زۆر ئـاڵۆزن و جـۆراو جـۆر و تێکـەڵ و پێکـەڵن، هـەم ئابوورین،هەم سیاسین،هەم مەعنوین،بۆیە لێکۆڵینەوە لـە سـەر پەیوەندییـەکانی بەرهەمهێنان پێویستی بە سـەرنجێکی وورد و تایبـەتی هەیـە[٤٧].لـە بـەر ئـەوەی پەیوەندییـــەکانی بەرهـــەمهێنان یەکێکـــە لـــە پایـــە هـــەرە گرنگـــەکانی بەرهەمهێنان،هۆیـەکانی بەرهـەمهێنان و پەیوەندییـەکانی بەرهـەمهێنان ئـەم دوو لایەنە پێکەوە لکاون و لێك جـودا نـابن و هـەر ئـەم یەکێتیەشـیان ئـەوەمان بـۆ دەردەخات کە چۆن خەڵکی خێر و بێری ماددی بەرهەم دێنن[٤٨].

کورتە و ناوەرۆکی باسی بەرهەم هێنان بریتی یە لەو کارتێکردنـەی لـە لایـەن هێزەکانی بەرهەمهێنان لە هۆیەکانی بەرهەمهێنان،کاتێکیش ئەو پەیوەندییەی لە نێوانیان دروستدەبێت پێی دەوترێت پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان.

شـەشـەم: ژێــر خان

لـە تـەواوی رژێمـی پەیوەندییـە کۆمەڵایەتیـەکانی خەڵکیـدا پەیوەندییـەکانی بەرهــەمهێنان رۆڵێکــی ســەرەکیان هەیــە کــە ژێرخــانی ئــابووری و کۆمەڵایــەتی پێکدەهێنن، ئـەم ژێرخانـە بنـچینەیەکە کـەوا بـرواى کۆمەڵایـەتی و دامـەزراوە سیاسی و مافپەروەری و رۆشنبیری و دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانی کـەی لـە سـەر دامەزراوە[٤٩].

ژێر خان بە واتایەکی تر هەموو ئەو شتانە دەگرێتـەوە کـەوا مـاددین، وە ئەو شتە ماددییانەش کاریگەرییان هەیە لە سەر لایـەنی مـەعنوی، کـە دواتـر بـە سەر خان ناوی دەبەین، چونکە ژێرخان و سەرخان دوو شتی پێکەوە بەستراون، بە نەبوونی یەکێکیان ئەویتریان نابێت، واتـە ژێرخـان سـەرخان درووسـتدەکات کاتێك ژێرخان نەبێت ئەوا سەرخانیش بوونی نابێت.

حەوتەم: سەرخـان

ئەمەشیان بریتی یە لە وەی کە هەر پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی – ئابووری ژێرخانی تایبەتی خۆی هەیە، سەرخان لە سەر بنچینەی ئەم کۆمەڵە پەیوەندییە ئابووریانە دامەزراوە[50]. واتە هەرچی هزرە کۆمەڵایەتی و دامەزراوە سیاسی و یاسایی و رۆشنبیری و تێکرای دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانی دیکەی لە سەر دامەزراوە[51]. کاتێك ژێرخانی هەر کۆمەڵگایەك گۆرانی بە سەر دابێت ئەوا سەرخانیش گۆرانی بە سەر دادێت، وە لەگەڵ هەڵوەشانەوەی ژێرخانە کۆنەکاندا سەرخانی پێشووش وك سیستەمێکی باڵادەستی بیر و راو دامەزراوەکانی کۆمەڵگای کۆن نامێنێ، بەڵام هەندێك لە رەگەزەکانی سەرخان تەمەنیان زۆر لەو ژێرخانە درێژتر دەبێ کە بەرهەمیان هێناوە و هاتوونە سەر سەرخانی کۆمەڵگای نوێ. ئەمەش لە هونەر و فەلسەفە و رەوشتدا دەنوێنێ[52]. ئەو گۆرانەی بە سەریان دادێت زیاتر کار لە ژێرخان دەکات، چونکە گۆران لە بواری ماددیدا ئاسانترە وەك لە لایەنی مەعنەوی.

هەشتەم: ئەو رەخنانەی لە بارەی دیالێکتیکی مارکس گیراوە

مارکس دەبێ بەر لە هەموو شتێك ئەو رەخنەیەی ئاراستە بکرێ کە تاکە هۆکاری بەرەو پێشچوونی مێژوو تەنیا و تەنیا لە ئابووری دەبینێت، ئەمە هەڵەیەکی گەورەیە کە وا بۆ روودانی هەر شتێك تاکە هۆکاریك بکەی بە بەڵگە، چونکە هیچ شتێك نییە لە دونیادا بە تەنیا هۆکارێك ئاراستەی بکات[53].

هەروەها سەرەرای ئەوەی ئابووری بە هۆکاری سەرەکی دەزانێت.هۆکارە کۆمەڵایەتیەکان و دەروونیەکان و سیاسیەکان و جوگرافی و ئاینی بە هۆکاری پاشکۆش نازانێ.کەچی لە هەندێ کاتدا ئابووری هەر رۆڵی نیە، ئەمەش لەوە سەرچاوەی گرتووە کە مارکس دەڵێ (هەلو مەرجی کۆمەڵایەتی خەڵك

هۆشیارییان دیاری دەكات)، بەلام ئەمە ڕاست نییە ،بەلكو فیكر سەرچاوەی ڕابوون و ڕێنیسانسە نەك ئەو واقیعەی كۆمەلگای تێدا دەژی تیۆریاكان و و ئایدۆلۆژیەكان و سیستەمە سیاسیەكان جگە لە كۆمەلە بیرو بۆچونێك كە ڕەنگە لە بیرۆكەیەكی گشتگیرەوە سەرچاوەیان گرتبێت شتێكی تر نییە[٥٤].

سەبارەت بە ململانێی چینایەتیش ماركس دۆزەرەوەی ئەم فكرەیە نییە، بلكو ئەمە لە لایەن هەندێ مێژوو نووسی فەرەنسی بە كارهاتووە بۆ لێكدانەوەی شۆرشی فەرەنسی.بۆیە ماركسیش هاتووە ئەو فكرەیەی بەكار هێناوە لەگەل مادییەتی دیالێكتیك گونجاندوویەتی، بۆیە بیرمەندان پێیان وایە دیالێكتیك بە بێ زانستی سوسیۆلۆژیا ماتریالیزمی مێژوویی درۆیەكی گەورە دەبوو[٥٥].چونكە ماركس كەوتە ملكەچ پێكردنی چەندین زانستی وەكو كۆمەلناسی و پشتگیری كردن لە تیۆری پەرەسەندنی داروین كە ئەمەش لە بەر ناوەرۆكە ئایدۆلۆژیەكەی بوو نەك لە بەر ناوەرۆكە زانستیەكەی. شتێكی تریش ئەو ئامرازی بەرهەم هێنانەی لە ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا بەكار دەهێنرێت، هەمان ئەو ئامێر و ئامرازانە بوون كە لە یەكێتی سۆڤیەتی سۆسیالیستی دا كاریان پێدەكرا. سەرەرای ئەوەش بەكارهێنانی لە یەكێتی سۆڤیەتدا ناچاری نەكرد بەوەی دەبێت سەرمایەداری بێت،كەواتە شێوازی بەرهەم هێنان بە هۆی ئامرازەكانەوە بەو شێوە جەبریە نیە كە مرۆڤ ئیفلیج بكات و ملكەچی دەسەلاتی خۆی بكات[٥٦].

تــەوەرەی دووەم: قــۆناغــەكــانی مێژوو و خاسیەتەكــانــیان:

یــەكــەم: كۆمۆنەی ســەرەتــایــی

تەواوی مێژوونووس و شوێنەوارناسان كۆكن لە سەر ئەوەی كەوا یەكەم قۆناغی ژیانی مرۆڤ كۆمۆنەی سەرەتایی بووە، چونكە بەر لەم قۆناغە تا ئێستا شتێكی وا لە بەردەست دا نییە ئەمە بە هەڵە بخاتەوە، وە یەكەم پێكهاتەی كۆمەڵایەتی و ئابووری یە كە لە رژێمەكانی دوای خۆی جیاوازترە و بە چەندین سیفات و نیشانەوە دەناسرێتەوە.

لەم قۆناغەدا مرۆڤ بیرو بۆچوونەكانی زۆر سادە و ساكار بووە، تەنانەت وەكو ماركس دەڵێ(لە سەرەتای مێژووی مرۆڤایەتی دا مرۆڤەكان بیریان لە خواردن و خواردنەوە و نیشتە جێبوون كردۆتەوە بەر لەوەی بیر لە زانست و زانیاری و فەلسەفە و ئایین بكەنەوە،واتە مرۆڤ سەرەتا بیری لە شتە ماددییەكان كردۆتەوە) [٥٧].

هەروەها ئەمە قۆناغێكە تیایدا ئامرازەكانی كاركردن زۆر سادەن وەك(تەپشوو،چەقۆی بەردی ،كێرد،كەوان،تیر،پاچ ....هتد)وە پەیوەندییەكانی بەرهەمهێنان بە شێوەیەكی سەرەتایی لاواز بووە، بە هۆی سادەیی لە هێزەكانی بەرهەمهێنان [٥٨]. دژایەتی وململانێی چینایتی لەم قۆناغە بوونی نەبووە، چونكە گۆرانكاری لە بەرهەمهێناندا نەبووە، ئەم بیرۆكەیەكە هەروەكو ماركس لە مانیفێستدا دەڵێ(دژایەتی لەئەنجامی بەرەو پێشچوونی بەرهەمهێنان سەرهەڵدەدات)[٥٩].كۆمۆنەی سەرەتایی سیستەمی كۆمەلایەتی دایك سالاری بووە،چونكە ئافرەت هەڵسورێنەری كۆمەڵگا بووە ، خێزان بە شێوەیەكی

دیاریکراو وجێگیر نەبووە، بۆیە منداڵەکان دوای گەورە بوونیان باوکەکانیان نەدەناسییەوە[٦٠]

لە کۆتاییەکانی ئەم قۆناغەدا هێزەکانی بەرهەمهێنان گۆرانیان بە سەر داهات بە شێوەیەکی پلەبەندی،بە مانایکی تر گۆران لە ئامرازەکانی لە بەرد دروستکراو بوو بۆ ئامرازەکانی لە کانزا درووست کراو،لێرەدا بە هۆی بەرەو پێشچوون لە ئامرازەکانی بەرهەم هێنان بەرهەمیش پێشکەوت بۆیە ئاڵوگۆری لە نێو هۆزە سەرەتاییەکان سەریهەڵدا.

لەم قۆناغەدا لە کۆتاییەکانی دا خێزان درووست بوو بە شێوەیەکی ئابووری جێگیر، راوکردن گۆرا بۆ کشتوکاڵکردن و پیاویش بووە هەڵسورێنەری کۆمەڵگا و دایك سالاری گۆرا بۆ باوك سالاری.وە لەکۆتاییدا بیرۆکەی خاوەنداری پەیدابوو بۆیە لەسەر خاوەنداری شەر و ئاشووب درووست بوو،بۆیە جا لێرەدا لە شەرەکان هەندێکیان کاتێ شکستیان هێنا لە لایەن بە هێزەکانەوە بە دیل گیران و کران بە کۆیلە، بۆیە سیستەمی ئابووری بازی هاوێشت بۆ قۆناغێکی تر کە قۆناغی کۆیلایەتی یە[٦١]

دووەم: کۆیلایەتی

ئەم رژێمە لە دوای پێشەوە چوونی رژێمی کۆمۆنەی سەرەتایی سەری هەڵداوە،کۆیلایەتیش بە مانای ئەوە دێت کە کەسی کۆیلە خاوەنی ئیرادە و جەستەی خۆی نییە و ناتوانێت بریار لە سەر شێوەی ژیان و ئایندەی خۆی بدات، هاوکات خاوەنی هیچ کەلو پەل و سەرمایەکیش نی یە.[٦٢]

ئەم قۆناغەش چەند نیشانەیەکی جیاکەرەوەی هەیە لە قۆناغی پێش خۆی کە هێزەکانی بەرهەمهێنان ئامرازەکانی کە لە دار و بەرد درووستکرابوون

بوونیان نەماوە، بەڵکو ئامرازەکان لە کانزا درووستدەکران وەك (گاسن ،داس) کە بەهۆیانەوە بەرهەمی کشتوکاڵی زیادی کردووە، وە کار دابەشکردن و تایبەتمەندی لە بەرهەمهێنان بە دیار کەوت.[٦٣] ، مارکس ئاماژەی بەوە کردووە لەم قۆناغەدا دووچینی سەرەکی بوونیان هەبووە،کەوا چینی یەکەم چینی دەسەلأتدار و ئازادە، و چینی دووەم چینی کۆیلە و ژێر دەستەن،بەمەش کۆیلەکان لەم قۆناغەدا وەکو کەلو پەل مامەلەیان پێ دەکرا و ژیانیان تەنیا لە خزمەتی خاوەنەکانیان دابووە،بەمەش کەمترین مافیان هەبووە لە کۆمەڵگا [٦٤] ،ململانێ لە کۆمەڵگاکانی کۆندا بە پلەی یەکەم لە نێوان قەرزار و خاوەن قەرز بوو، لە رۆمادا کۆتایی هات بە هۆی کەوتنە ژێر باری قەرزەوە گۆران بۆ کۆیلە.[٦٥]

بە هۆی ئەم رژێمەوە کۆمەڵگا رووی لە پاشەکشێ کرد،چونکە ئەم رژێمە کارەساتی بە سەر پێشکەوتنی کۆمەلأیەتی دا هێنا،لە بەر ئەوەی دەسەلأتداران بە مشە خۆری لە سەر کاری کۆیلە کان دەژیان[٦٦] . لێرەشدا کاتێ کەوا کۆیلە هیچی پێنەدرا ئەوا بایەخیان بە کارەکانیان نەدەدا،هەر لە بەر ئەوە لایەنی ئابووری کۆمەڵگا لە کورتی داو دواکەوت و توشی دارمان بوو.

بۆ رزگاربوونیش لەم بارە نالەبارە و پێشخستنی لایەنی ئابووری وهۆیەکانی بەرهەمهێنان تەنیا لەرێگەی شۆرشی کۆیلەکان دەهاتە دی،ئەو ئیستغلال کردنەی کۆیلەکان هەلگەرانەوەی سەرسەختی لێکەوتەوە بە سەرکردایەتی سبارتاکۆس لە ساڵی ٧٣-٧١پ.ز[٦٧] .لە کۆتاییەکانی ئەم رژێمەشدا کۆمەڵگا پێشوازی لە رژێمێکی تر کرد کە دەرەبەگایەتیە.

سێ یەم: دەرەبەگایەتی

لە ڕێگەی داگیرکردنی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمان لە لایەن بەربەریەکانەوە سەریهەڵداوە،وە یاسا سەربازییەکانی هۆزە جەرمەنیکان بووە هۆی گەشەکردنی فیودالی ئەم هێزە لە سەر بنەمای کۆمەڵ بوون وەستاوەبەڵام چینی بەرهەم هێن کۆیلە نین ، بەڵکو جوتیارن[٦٨]. واتە کۆمەڵگا بەسەردووچین دابەش بووە جووتیار و دەرەبەگ، جوتیارەکان موڵکی خاوەن زەوی بوون بۆیە کاتێك کەوا زەویەکە لە لایەن خاوەن زەوییەکە دەفرۆشرا ئەوا کۆیلەکانیشی لەگەل دەفرۆشت[٦٩].

بەرهەمی جوتیارە بچووکەکان و پیشەوەرەئازادەکان بنچینەی بەرهەمی ڕژێمی ئابووری دەرەبەگی بوو،وە بەرهەمهێنان بە پلە یەك بەرهەمی سروشتی بووە،جوتیاران بە دوو شێوە بە دەربەگ دەبەسترانەوە،یەکەم جوتیار ناچاردەکرا چەند ڕۆژێك لە هەفتەدا بۆ دەرەبەگ کاربکات بکات،دووەم دەبوایە جوتیار بەشێك لە بەرهەمی زەویەکەی واز لێبهێنێ بۆ گەورەکان واتە دەرەبەگەکان[٧٠].مارکس ئاماژەی تەواوی بەوە کردووە کە ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەراست کەوتبووە ژێر کاریگەری ئەم سیستەمە،وە لەگەڵ دۆزینەوەی جوگرافیەکانیش ئەم قۆناغە زیاتر لە کۆتاییەکانی نزیك دەبووەوە، بەمەش فیودالەکان هەموو توانایەکیان خستە گەر بۆ قۆرخکردنی بەرهەمی کشتوکاڵی و ئەو بازرگانیانەی کە بە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی تێدەپەری.[٧١]

بۆیە جوتیارەکان دەیانناڵاند بە هۆی ئەو استغلالکردنەی لە لایەن دەرەبەگەکان لە دژیان دەکرا،بەڵام کەمتر بوو لە ڕژێمی کۆیلایەتی بۆیە بە شێوەی بزووتنەوە و ڕاپەرین و هەڵگەرانەوە لە چەندین شوێن ڕوویدا نموونەش وەکو انگلترا و فەرەنسا لە سەدەی ١٤ز ،وە لە ئەلمانیا لە سەدەی

١٦ز،هەروەها لە رووسیا لە هەردوو سەدەی ١٧،١٨ز،وەلە چین لە سەدەی ١٩زدا. [٧٢]

ئەم ململانێیەش بووە هۆی ئەوەی سیستەمی کۆمەلایەتی و ئابووری بازێکی تر بهاوێ وبچێتە قۆناغێکی تر،چونکە هەموو رژێمەکان هۆکار گەلێك هەن کەوا دەکەن قۆناغەکە جێبهێلێت و بچێتە قۆناغێکی تری پێشکەوتوو یان لە خۆی خوارتر،لە بەر ئەوەی هەر قۆناغەی چەند نیشانەو سیفەتی دیاریکراوی هەیە کاتێك ئەم سیفەتانەی تیا نەما بەرەو قۆناغێکی تر تۆغر دەکات.

بۆیە لە هەناوی رژێمی دەرەبەگایەتی شێوازێی نوێتر لە بەرهەمهێنان هاتە نێو ململانێ لەگەڵ پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی کۆن،کە ئەویش سەرمایداری و بازاری ئازادبوو، کە ئەمەش بووە هۆی پێکدادان لە نێوانیان لە ئەنجامدا بوورجوازیەت توانی سەرکەوتن بە دەست بهێنێ[٧٣] لێرەشدا ژیان پێشوازی لە رژێمێکی تر کرد کە رژێمی سەرمایەدارییە.

چوارەم: سەرمایەداری

سەرمایەداری پێشکەوتووترین قۆناغە کە مێژووی مرۆڤایەتی بە خۆی بینیووە،لە رووی بە کارخستنی هۆیەکانی بەرهەمهێنان و هێزەکانی بەرهەمهێنان، بەلام لەگەڵ هەموو ئەو لایەنە باشانەشی ئاسەواری خراپیشی ناوەتەوە، وە هێزی بزوێنەری ئەم قۆناغە بریتی یە لە(زێدە بەها) [٧٤]، مارکس دەڵێ (بورجوازیەت لە ناخی کۆمەڵی فەوتاوی فیودالی سەریهەڵداوە، بەلام ناکۆکی چینایتی لە ناو نەبردووە،بەڵکو چەند چینی تازەی کۆمەلایەتی و هەلومەرجی نوێ ی چەوسانەوەی زەق و زۆر شێوەی نوێ ی ناوەتە جێگای ئەوانی کۆن) [٧٥].

وە کۆمەڵگا لەم قۆناغەدا بە سەر دووچینی سەرەکی دابەش دەبێت،ئەو دوو چینەش کە وەکو ئەنجامێکی ئەو گۆرانانەی بە سەر کۆمەڵگا داهاتوون ،پەیدابوون بریتی بوون لە چینی سەرمایەداران و چینی کرێکاران[٧٦]. مارکس بە چاوی رەخنەیی سەیری ئەم رژێمە دەکات و رەخنەی زۆری ئاراستە کردووە، ئەوەتا لە مانیفێستی حزبی کۆمۆنیسدا دەڵێ (بورجوازی کەرامەتی ئینسانی کردووە بە شتێکی قابیلی کرین وفرۆشتن، وە لە جیاتی ئازادی و مافی بە دەست هاتووی حاشا هەڵنەگر مافی ئازادی بازرگانی داناوە)، وە دیسان دەڵێ (بورجوازی رێز و شکۆمەندی لە ئینسان داماڵیووە،چونکە ئەوانەی وەکو(دکتۆر و قازی و پیاوانی ئایینی)کە بە پیرۆز سەیر دەکران لەم سیستەمە دا بوون بە کرێکاری کرێگرتەی بورجوازی) [٧٧].

پێنجەم: ئەو رەخنانەی لە پۆلێن بەندی مێژوویی گیراون

مارکس هۆشداری داوە سیستەمی سەرمایەداری کەوا ئەم رژێمە لە سەر دەستی چینی کرێکارەوە لە ناو دەچێ، چونکە مارکس پێی وایە ئەم سیستەمە هەر لە ناو خۆیدا هۆکارەکانی رووخان بۆ خۆی درووست دەکات، بەوەی دژی بەرژەوەندی چینی کرێکار کاردەکات کاتێکیش ئەم دژایەتییە لە سیستەمی سەرمایەداری گەیشتە لوتکە ئەوا کۆمەڵگا بە هۆی ئەو یاسا سروشتیەوە ناچار دەبێ پێبنێتە قۆناغێکی تر کە بە هۆی شۆرشی چینی کرێکارەوە سەردەمێکی تر دەست پێدەکات کە قۆناغی کۆتایی ژیانە ئەویش سۆسیالیزمە وەك قۆناغێکی گواستنەوە بۆ کۆمۆنیستی[٧٨].

سەبارەت بە پۆلێنکردنی قۆناغەکانی مێژووش ئەمە تایبەت نییە بە مارکسەوە، بەڵکو لە پێش مارکسیش باس لەم پۆلێن بەندییەی مێژوو

کراوە،بـەلآم بەشـێوەیەکی وا نـەبووە کـەوا مـارکس هـاتووە ئـەو هێزانـەی دیـاریکردووە کـە وا ئـەم قۆناغانـە ئاراسـتەدەکەن.وە هۆکـاری گۆڕانیـان لـە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر بە ئابوورییەوە گرێدەدات.

ئەم پۆلێن بەندیەی مارکس تووشی چەندین رەخنە بۆتـەوە ،چـونکە مـارکس هاتووە سەراپای مێژووی مرۆڤایەتی بە چەند بەلگەیـەکی مێـژوویی بەلگـە دار و سەراپا گیر دەکات، کـە ئەمـەش جێگـای هەلوەسـتەکردنە لـە ئاسـتیدا.مـارکس نموونە لە شێوازی کۆیلایەتی بە یۆنان و رۆمان دەهێنێتەوە دەلێ لـە وێ سـەری هەلداوە، بەلآم لە شوێنەکانی تر ئەم رژێمە سەری هەلنـەدابوو، دەرەبەگایـەتیش لـە یۆنـان و رۆمـان سـەری هەلنبـەدا، بـەلکو لـە نێـو هـۆزە جەرمەنیـەکان سـەریهەلداوە، سـەرمایەداریش لـە بریتانیـا سـەریهەلدا نـەك لـە یۆنـان و رۆمـان.کەواتـە ئـەوەی مـارکس کـە بـە گـشتگیری بـە سـەر مێـژووی دونیـای سەپاندووە شایانی رەخنە لێگرتنە[79] .

ئاخر هەر لە نێو بەلگەکانی مارکسەوە بۆمان دەردەکەوێت کـەوا هەنـدێ شوێن هەیە تاکو ئێستا رژێمی کۆیلایەتی بە خۆی نـەدیووە، هەیانـە هـەر نـازانێ دەرەبەگایەتی چییە و هەشیانە هەر لە قۆناغی کۆمۆنەی سەرەتاییدایە[80].

بەشی سێ یەم

تـەوەرەی یەکەم: شـۆڕشی پرۆلیتاریا و دیکتاتۆریەتیپرۆلیتاریا

یەکەم: شۆڕشـی پـرۆلیـتاریا

پرۆلیتاریـا وشـەیەکی وەرگـیراوە لـە زمـانی لاتینـی، وە لـە یاسـاکانی ڕۆمانیکۆنیش بە نزمترین چینی کۆمەڵگا دەوترا، کە ئەمانە هیچ سوودێکیان بۆ دەوڵەت نەبوو تەنیا لە وەچە خستنەوە نەبێت.بەڵام پرۆلیتاریای نوێ بریتـی یـە لەو چینە زەحمەتکێشەی لە کۆمەڵگای سەرمایەداری هاوچەرخدا بـوونی هەیـە، کە لە پرۆلیتاریای کۆن ناچێ تـەنیا لـە وە نـەبێ کـە هـەردووکیان خـاوەنی هـیچ شتێك نین[٨١].

مارکس دەیـووت کـە کۆمـەڵگای سـەرمایەداری بـە تونـدی دەبێتـە شـتێکی جەمسەری و دابەش دەبێت بۆ دوو جەمسەر، یەکەم جەمسەرێك کـە پێکهـاتووە لـە خـەڵکانێکی چەوسـاوە(بـەهرەبراو) و جەمـسەرەکەی تـر پێـك هـاتووە لـە خـەڵکانێکی کـەم و چەوسـێنەر(بـەهرەکێش).پرۆلیتاریـا بـە وەدەسـتهێنانی هۆشیاری و سوود وەرگرتن لەو هەلو مەرجەی کە هەلی ڕێکخستن و یـەکگرتنی ئەوی فەراهەم کردووە، سەرنجام دێتە ناو مەیدانەکەوە و بە گـۆڕینی سیـستەمی سـەرمایەداری، کۆتـایی بـە تەمـەنی سیـستەمی سـەرمایەداری دەهێنـێ[٨٢]. گەشەسـەندنی پرۆلیتاریـا و خزانـی بـۆ نـاو سیاسـەتیش لـەوە گـرد دەبێتەوە،بورژوازی هەمیشە لـە شـەڕێکی بـەردەوام دایـە لەگـەڵ ئەشرافەکان و دووەم لەگـەڵ بورژوازەکـانی کـە قازانجیـان لەگـەڵ بورجـوازی نایەتـەوە، وە پرۆلیتاریاش لە لایەن دەوڵەتانی هاو شێوە داوای یارمەتیان لێدەکرێ بەم جـۆرە یەکەم قالب گرتنی سیاسی پرۆلیتاریا دەست پێـدەکات[٨٣].بـەڵام مـارکس لـەوە

نـەبینێکاوە کـەوا پێـشبینی کـردووە، شۆرشـی پرۆلیتاریـا لـە دوای قۆنـاغی سەرمایداری روودەدات، ئەگەربوونی شۆرش حەتمیە بەڵام بە پێی پێویستی جا لـە هـەر سـەردەمێك دابێت،نموونـە لـە یـەكێتی سـۆڤیەت و چـینی میللـی بـە پێچەوانەی بیرۆكەی ماركس شۆرش روویدا[84]. شۆرشـی پرۆلیتاریـا بـۆ ئەوەیـە كـەوا دەسـەڵات لـە دەسـتی سـەرمایەداری دەربهێنـێ و بیداتـە دەسـتی چـینی زۆرینە، ماركس لە مانیفێستی حزبی كۆمۆنیستدا دەڵێ(كرێكـاران نیـشتمانیان نیە،ئێمە ناتوانین شتێكیان لێبسەنین كە هەر نەیان بووە، بۆیە دەبێ پرۆلیتاریا بـە سـەركردەیی سیاسـی بگـات،دەبێ خـۆی بگەێنێتـە جێگـای چـینی رێبـەری میللەت،دەبێ خۆی بكاتە دەستیاری میللەت،چونكە هێشتا بە شێوەیەكی میللی یـە)[85]. چـەندین فاكتـەریش هەیـە كـەوا دەبێتـە هـۆی روودانـی ئـەم شۆرشـە و رووخانی رژێمی سەرمایەداری كە ئەمانە چەند نموونەیەكن:

١–یەكێك لەو هۆیانە (یاسای زێدەبایی)یـە كـە دەبێتـە مایـەی چەوسانەوەی زیاتری كرێكاران، لەگەڵ یاسای كەڵەكەبوونی سەرمایە و كۆبوونەوەی لەدەستی چەند كەسێكدا، وا دەكات بەرە بەرە چینی ناوەراسـت و بەرهـەمهێن و بازرگانـە بچووكەكان ببن بە كرێكار، بـەم جـۆرە زۆربـەی زۆری خـەڵك دەبـن بـە كرێكـار و ئەمەش دەبێتە مایەی زۆربوونی خستنە رووی هێـزی كـار لـە بازارەكـانی كـاردا، سەرەنجام دەبێتە مایەی قوڵبوونەوەی كێشەی بێكـاری و دابـەزینی هەقدەسـتی كاركردن.

٢– شۆرشـی پیـشە سـازی كـە لـە پرۆسـەی بەرهەمهێنانـدا ئـامێری هێنایـە شوێنی كرێكاران و سەرمایەشی لە دەستی كۆمەڵە سـەرمایەدارێكدا كـۆكردەوەو پرۆژە بچووكەكانی لە ناو برد كێشەی بێكـاری زیـاتر كـرد.بەمـەش بـازاری كـار

لەشکرێك بێكار بە خۆوە دەبینێت، كە بە دەربڕینی ماركس ئەوانە دەبنە سوپای یەدەگی پیشەسازی[86].

٣-زۆربەی بیرمەندانی فەلسەفەی ماددی پێیان وایە مانیفێستی حزبی كۆمۆنیست گەورەترین بەردە لە سەرمایەداری گیراوە.بۆیە ماركس دەڵێ(تاكە شتێك كەوا بورجوازیەتی لە سەر لۆمە دەكرێ ئەوە نییە پرۆلیتاریای بەرهەم هێناوە،بەڵكو ئەوەیە پرۆلیتاریای شۆرشگێری بەرهەم هێناوە)[87].لە بەر ئەوەی سەرمایەداری شێوازێكی نێو دەوڵەتیە،بۆیە دەبێ كرێكارانیش شێوازێكی نێو دەوڵەتی وەربگرێت. ،بۆیە ماركس هەوڵی دەدا زووبە زوو رێكخراوی كرێكاران بكاتە یەكەمین رێكخراوی كرێكاری نێو دەوڵەتی. هەروەها ماركس بڕوای بە توندوو تیژی هەبوو بۆچارەسەر كردنی ململانێی چینایەتی[88].

ئەوەتا ماركس دەڵێ(لە ناوبردنی سیستەمی سەرمایەداری تەنیا لە رێگەی توند و تیژی دەبێ،چونكە رێگەی ئاشتی رێگەیەكی دوور و درێژە بۆ گەیشتن بە سەركەوتن)[89]. هەر لە بەر ئەوەبوو ماركس پێی وابوو سەرمایەداری هەر وا بە ئاسانی لە بەرامبەر هەڵمەتی رێكخراوی كرێكاران چۆك دانادات و پەنا بۆ هەموو چەكێك دەبات بۆ ئەوەی بەر بە هێزی كار بگرێت، بە تایبەتی چەكی نەتەوایەتی كە بورجوازیەت وەك ئامرازێك بە كاریدەهێنێت بۆ ئەوەی نەهێڵێت كرێكارانی جیهان خۆیان لە رێكخراوێكی جیهانی رێكبخەن[90].بەلآم ماركس لە مانیفێست دا دەڵێ (كرێكارانی جیهان لەم نێوەندەدا لە زنجیرەكانیان زیاتر هیچی تر لە دەست نادەن، بەلآم جیهانێك بە دەست دەهێنن،(كرێكارانی جیهان یەكگرن)[91].

ئـــەم جـــۆرە یەکگرتنـــە لەکۆتاییـــدا دەبێتـــە جەوهـــەری شـــۆرش دژی سەرمایەداری، بۆیە بەر لە هەموو شتێك دەبێ پرۆلیتاریا ریزەکانی رێك بخات تاکو بتوانێ سەرکەوتن مسۆگەر بکات.ئەمەش ئامادەسازیەکە بۆ چوونە نێو سیستەمی سۆسیالیستی یەوە.کەوا قۆناغێکی گواستنەوە دەبێ لە نێوان سەرمایەداری و (کۆمۆنیزم) شیوعی.

دووەم: دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا

بیرۆکەی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا سەرچاوەکەی لە فەلسەفەی مارکسییەوەیە کە گەورەترین باوەری کۆمۆنیستی زانستییە.ئەمەش کاتێك درووست دەبێت کەوا لە کۆمەڵگای سەرمایەداری دژایەتی بوونی هەبێ،کە وا دەکات شۆرشی پرۆلیتاریا روویدات،مارکس و ئەنگلس لە مانیفێستی حزبی کۆمۆنیستدا نووسیویانە(هەنگاوی یەکەم لە شۆرشی پرۆلیتاریا ئەوەیە کەوا چینی کرێکار بگۆرێ بە چینێکی ئاسایی و بتوانێ بەرامبەر دیموکراتی بوەستێ)[٩٢].

مارکس پێی وایە ئەو دژایەتیە وا لە کۆمەڵگا دەکات بە ناچاری لایەنگری لایەنێك بن و بەژداری کۆدەتای کرێکاری بکەن، دەشڵێ گومانی تێدا نی یە قۆناغی کۆتایش قۆناغێکی گۆرانە بە هۆی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریاوە،وە پێویستە ئەو چینەی کرێکاران بە شێوەیەکی بەرنامە رێژ و ریکخراو بن،وە لەو کرێکارانەی لە ناوچە پیشەسازیکان نیشتە جێن[٩٣].

لینین لێکۆڵینەوەی لە سەر پێکهاتەی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا کردوە و بە شێوەیەکی تایبەتی دەڵێ (هاوپەیمانیەتیەکە لە نێوان چینی کرێکارو جوتیاران و دەستەیەك لە وانەی سەرکردایەتیان دەکەن کە سەر بە چینی کرێکارانن)[٩٤].

ئەم بیرۆکەیە لە مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست وەرگیراوە بە گشتی،دواتر شوێنی خۆی وەرگرت و جێبەجێکراو گەشەی سەند، وە مارکس سودی لە ئەزموونی شۆرشی چینی گەورەی سەدەی ١٩ز لە ١٨٤٨ ز و کۆمۆنەی پاریس لە ١٨٧١ز وەرگرت، بنچینەی بیردۆزەکەی لە شۆرشی ١٨٤٨ز وەرگرتووە،وە دەڵێ(پرۆلیتاریا ناتوانێ دەست بە سەر دەسەلاتی دەوڵەتی بورجوازی دابگرێ بەم شێوازە،بەڵکو دەبێ پەنا بباتە بەر دیکتاتۆریەت بۆ لە ناو بردنی دام و دەزگای دەوڵەتی بورجوازی)[٩٥]. پرۆلیتاریا پاش وەلانانی دەسەلاتی سەرمایەداران وەکو حکومەتێکی کاتی چینایەتی خۆی سەقامگیر دەکات ئەم حکومەتە ناودەبرێت بە (دیکتاتۆریەتی پرۆلیتایا)بەلام نابێ سەبارەت بە زاراوەی دیکتاتۆری تووشی هەڵەبین، مەبەستی مارکس لە دیکتاتۆریەتی ئەوەیە حکومەت لە قۆناغێکی کاتییدا بە هەموو شێوەیەك لە دەستی پرۆلیتاریا دایە وە مارکس هەموو جۆرە حکومەتێکی چینایەتی بە جۆرێك لە حکومەتی دیکتاتۆری دەبینێت[٩٦].

هەر بۆیەش ئایدۆلۆژیستە بورجوازییەکان شیوعیەکان بەوە تۆمەت بار دەکەن کەوا دەڵێن باوەریان بە توند وتیژییە،وشۆرشی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریاش بە شتێکی پێویست دەزانن و لایەنگری توند وتیژین، ئەم تۆمەتبارکردنە ئەگەرچی لە ناوەرۆکدا هەڵە نیە .

بەلام شیوعیەکان لە بنچینەدا لەگەڵ توند وتیژی دانین وە پێیان وایە ئەمە شتێکی بێ بەها وبێ مانایە، بەلام ئەوەی گرنگ بێت لێرەوەیە کە دەلێن مادام چینایەتی و دەوڵەتی چینایەتی لە سەر توند و تیژی دامەزراوە،کە دەوڵەت خۆی پێکهاتەیەکی توند و تیژییە.وە ئەم بابەتە لەوە چر دەبێتەوە کام توند و تیژی بە سەر ئەو دەولەتی چینایەتیانە سەر دەکەوێت، کام توندوو تیژی ئەمە جێبەجێ دەکات،توند و تیژی کۆنەپەرست یا توندو تیژی شۆرشگێری[٩٧].

تــەوەرەی دووەم: سۆسـیالیزم،کـۆمۆنیزم،رەخـنەکـان

یـەکـەم: سـۆسـیالیزم

بۆ گەیشتن بە کۆمەڵگای کۆمۆنیستی پێویستە قۆناغێکی ناوەنجی و راگوزار لە نێوان (سیستەمی سەرمایەداری و کۆمەڵگای کۆمۆنیستی) تێپەڕێنین. ئەم قۆناغە بە قۆناغی سۆسیالیز لە ناو دەبرێت.سۆسیالیزم بە لابردنی کۆمەڵگای سەرمایەداری لە شۆرشێکداو بە رابەری پرۆلیتایا سەقامگیر دەبێت [٩٨].

بە گوتەی لینین سۆسیالیزم نەوەی رژێمی سەرمایەدارییە و قۆناغی کۆمۆنیزمیش رۆڵەی نەوەی سەرمایەدارییە[٩٩].لەم رژێمەدا خاوەنداریەتی گشتی ئامرازی بەرهەم هێنان وەك (زەوی- سەرمایە- تەکنەلۆژیا)و زۆر شتی تر بنەمای ئەم رژێمەیە،لەم رژێمەدا بەرژەوەندی کۆمەڵ لە سەرووی هەموو بەرژەوەندیەکانی دیکەیە،چەوسانەوەی مرۆڤ بە دەستی مرۆڤ لەم رژێمەدا کۆتایی پێدێت.دەوڵەت نوێنەری چینی پرۆلیتاریا،جوتیار و رووناکبیرانە[١٠٠].مارکس کرداری بەشکردنی داهاتی بەرهەمی لەو درووشمەوە هەڵێنجاوە کە دەڵێ (هەموو مرۆڤێك پێویستە کاربکات بە پێی تواناکەی، وە هەموو مرۆڤێك بە پێی کارەکەی پاداشت وەردەگرێت) [١٠١].سەرکەوتنی کۆمەڵگای ئیشتراکی لە بە جێهێنانی ئەو ئامانجانە، واتە سەرکەوتن لە وەرگرتنی کۆمەڵگای شیوعی لە ئەنجامی نەمانی ململانێ ی چینایەتی درووست بوو لە سەر یاسای دژایەتی ، وە بەوە دەگەینە کۆتایی مێژوو بە پێی بیردۆزی مارکسی[١٠٢]. لە خاسیەتە دیارەکانی ئەم رژێمە ئەوەیە کەوا هەموو پرۆژەکانی وەبەرهێنان ،پیشەسازی ،کشتوکاڵ ،پێویستە سەر بە دامو دەزگای کۆمەڵ بێت، لە بەرهەمهێناندا ریکخراوی کرێکاری و هاوکاری یەکتربن. وە خاسیەتێکی

تـریش ئەوەیـە هـەموو جـۆرە چـینایەتیەك رەت دەكرێتـەوە لـە كۆمـەڵگای سۆسیالیزمدا، وەدەبێ كۆمـەڵگای سۆسـیالیزم كۆمەڵگایـەكی بـێ چـین بێـت.وە هەموو پاساوێكی بوونی دەوڵەت رەت دەكرێتەوە[١٠٣].

لـە بـەر ئـەوەی قۆنـاغی سۆسـیالیزم قۆنـاغێكی ئامادەكارییـە لـە نێـوان سـەرمایەداری و كۆمـۆنیزم بۆیـە دەتـوانین مەبەسـتمان دیـاری بكـەین لـە گواسـتنەوەی سۆسـیالیزم بـۆ كۆمـۆنیزم لـە تێروانینـی ئایـدۆلۆژیای ماركـسی هاوچەرخ كە لە چوارچێوەی ئابووری و كۆمەڵایەتی و سیاسی دایە بـەم شـێوەی خوارەوە:

١- لـە چوارچـێوەی ئـابووری/ واتـە گواسـتنەوە بـۆ كۆمـۆنیزم دروسـت كردنـی پاسای ماددی وتەكنەلۆژیایە بۆ كۆمـۆنیزم ،تـا بگاتـە بـەرزترین پلـەی ژیـان كـە سەرەتای دابەشكردنی بەرهەمە بە پێی پێویستی.

٢- لە چوارچێوەی كۆمەڵایەتی/ واتە جیاوازی لە نێوان شـارو لادێ نـەكرێ و لـە نێـوان كـاری هـزری و جەسـتەیی،وە نەهێـشتنی شـوێنەواری ئـەو جیاوازییـە چینایەتیە و دروست كردنی كۆمەڵگایەكی بێ چین.

٣- لـە چوارچـێوەی سیاسـی/ بەرزكردنـەوەی بەرپرسـیاریەتی دەوڵـەت بـە شێوەیەكی پلـە بـە پلـە بـۆ رێكخـراوی كۆمەڵایـەتی وە رەچـاوكردنی قـەرزی دەوڵەت بۆ گواستنەوەی كاركێری شیوعی تـاكو بكەوێتـە سـەر پـێ[١٠٤] بیـانووی قۆناغی دیكتاتۆریەتیپرۆلیتاریا

دوای ئەوەش قۆنـاغی سۆسـیالیزم لـە بـەر ئـەوەی قۆنـاغێكی گواسـتنەوەیە لـە نێوان سەرمایەداری و كۆمۆنیستی ماوەی كاتی خۆی تەواو دەكات. وە پێدەنێتە قۆناغێكی تری پێشكەوتوو تركـە قۆنـاغی كۆتـایی مێـژووە كـە بـە كۆمۆنیـستی ناسراوە. ئەوەیە كەوا

بۆ ئەنجامدانی دوو مەبەستە ئەوانیش ئەمانەیخوارەوەن:-

١- بۆ ئەوەی چینی پرۆلیتاریا سەرپەرشتی بکات و بیخاتە سەر پێ.

٢- رێگە بە رژێمی سەرمایەداری نەدات کە وا راست بێتەوە و خۆی نوێبکاتەوە.

دووەم: کۆمۆنیـزم

مـارکس زاراوەی (کۆمـۆن)ی لـە(مانیفێـستی حزبـی کۆمۆنیـستی) بـە کارهێناوە، کە ئەویش سوودی وەرگرت لە کۆمۆنی پاریس، کۆمۆن لە فەرەنسا بەو شارانە دەوترا کە تازە درووست دەکران،پێش ئەوەش مافی حوکمداری و مافی سیاسیان لە ئەربابان و مالیکانی فیودالی وەرگرتبوو کە بە چینی سێیەم دەژمێردران. ولاّتی ئینگلترا نموونەی پێشکەوتنی ئابووری و فرەنساش نموونەی پێشوەچوونی سیاسی بوون(١٠٥). بەلاّم سەبارەت بە زاراوەی (کۆمۆنیزم) وەکو تیـۆرێکی سیاسـی و کۆمەلاّیـەتی هاوچـەرخ لـە چلەکانی سـەدەی بیـستەم بـە دیارکەوت(١٠٦).

کاتێکیش کەوا کۆمەلگا پێدەنێتە نێو کۆمەلگای کۆمۆنیستی ئەوا سەرەتای دەسـت پێکردنـی قۆناغێکـە کـە بـە کۆتـایی مێـژوو ناسـراوە لـە لایـەن مارکسەوە،لێـشدا لـە کۆمـەلگای کۆمۆنیـستی چـینەکان و جیـاوازی و نـاکۆکی نێوانیان دەسرێتەوە،وە گـەل هـەر هـەمووی هاریکـاری یـەکتر دەکـەن لـە پێنـاو ئـەوەدا کـە حـەزو ئارەزووەکـانی کۆمـەلگا بێننـە دی وپێداویـستیەکانی بـۆ پـر بکەنەوە. لێرەدا دەولەت بە هانەی مانەوەی نامێنێت،وەك ئامرازێك بـە دەست چـینێکەوەیە بـۆ سـەرکوت کردنـی چـینێکی دی(١٠٧) .وە بنـەمای کۆمـۆنیزمیش لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە دەلێ(هەموو مرۆڤێك بە شێوەیەك کاردەکات کـە لەگەل تواناکەی بگونجێ،وە کۆمەلگا پاداشـتی هـەموو کەسـێك دەکـات بـە پێـی

پێویستی کەسەکە)[108]. بەڵام بیرۆکەی کۆمۆنیزم لە لایەن بیرمەندانی دژ بە تیۆری ماددی دەیخەنە نێو بازنەی ژیانی خەون و شارە بەرێزەکان(المدینة الفاضلة)نەك ژیانی راستی و مێژوو،کە پێیان وایە لە ژیانی دونیا جێبەجێ ناکرێت، مارکس بەرهەمی بیردۆزەکەی نەبینی تاکو خۆی لە ژیاندا مابوو،بەڵام شوێن کەوتوانی سەرکەوتوو بوون لە جێبەجێکردنی دیکتاتۆریەت[109].

سێیەم: ئەو رەخنانەی لە پێشبینیەکانی مارکس گیراون

ئەگەر چی مارکس بروای وابوو کەوا سەرمایەداری بەرەو چارەنووسێکی دیاریکراو دەروات، کە ئەویش بە ئاراستەیەکی مێژوویی دیاریکراو تووشی هەڵدێر دەبێت.و لە سەر دار و پەردووی ئەم قۆناغەشدا کۆمۆنیزم دادەمەزرێت.بۆیە دەمانەوێ هەڵەی ئەم بۆچوونانە بخەینە روو بە چەند بەڵگەیەکی مێژوویی و لۆژیکی.

مارکس پێی وابوو کەوا کەرتی کشتوکاڵی بە دەست چەند کەسێکەوە دەبێت و چەوسانەوە لەم رێگەیەوە سەرهەڵدەدات و زیاد دەبێت، بەڵام پێچەوانەی پێشبینیەکەی مارکس ئەمرۆ دەبینین لە وڵاتانی سەرمایەداری خۆرئاوا هەوڵی بەردەوام لە ئارا دایە بۆ لە بەر یەك هەڵوەشاندن و بەش بەشکردنی موڵکایەتی کەرتی کشتوکاڵی. وە موڵکایەتی پیشەسازیش وا دەرنەچوو کە مارکس باسی دەکرد، بەڵکو پێچەوانە بوو کە موڵکداری پیشەسازی بەرفراوان بووە ژمارەی زیاتر و زۆر تر لە خەڵکی دەگرێتە خۆی ، بە تایبەت لەگەڵ هاتنە ئارای کۆمپانیا هاوبەشەکان و کۆمپانیاکانی تری هاوشێوەی ئەوان[110].

دیسان مارکس لەمەشدا نەیپێکاوە کە پێی وایە چەند هۆکارێك بە هۆی کەڵکەبوونیان سەرمایەداری لە ناو دەبات، چونکە سەرمایەداری رژێمێکە

بەردەوام لە نوێ بوونەوە دایە، کەواتە بە هۆی ئەم نوێ بوونەوەیە بوار بە تەشەنە کردنی ئەو هۆکار و کێشانە نادات کە ببنە هۆی لە ناوبردنی ، ئەم رژێمە تاکە هۆکاری مانەوەی ئەوەیە بەردەوام چارەسەری بۆ کێشەکان دەدۆزێتەوە و بەرنامەی نوێ تر دەخاتە روو.

رەخنەیەکی تریش ئەوەیە کەوا مارکس پێی وابوو سەرهەڵدانی شیوعیەت لە ولاتە سەرمایەدارە گەورەکان نموونەی بریتانیا روو دەدات،بەڵام لێرەشدا نەپێکاوە ،چونکە شۆرشی کرێکاری لە یەکێتی سۆڤیەت و چینی میللی سەری هەڵدا.بە هۆی روودانی ئەم شۆرشانەش تیۆرەکەی مارکس بە درۆ خراوە(١١١).

مرۆڤیش لای مارکس بەردەوام کرێکارە، بەرهەمهێنەرە بە قەد کۆششەکانیشی دەتوانێت پێش بکەوێ، بەڵام مرۆڤی خاوەن رەمەك ، ویست ، لایەنگیری بۆ خۆشەویستی هیچ شوێنێکی لە هزری مارکس دا نیە ، بە گشتی مرۆڤ لە لای مارکس رۆلی پاشکۆی ئابووریە ، ئابووری بوونی ئەو دیاری دەکات، بەڵام ئەمە راست نییە ، چونکە هەر لە نێو تیۆرەکەی خۆیدا رۆڵی سەرەکی بەر مرۆڤ دەکەوێت کە ئەو بە کرێکاری دەزانێت، بروام وایە گەورەترین کەم و کورتی تیۆرەکەی مارکس بێت کەوا تیۆرەکە وەڵامی بۆچوونەکەی خۆی دەداتەوە.ئەوەتا (هێربەرت مارکیۆز) رەخنە لەم بۆچوونەی مارکس دەگرێت و پێی وایە هێزی بەرهەمهێنان لە کۆمەڵگای هاوچەرخدا ، بە هۆی ئەو پێشکەوتنە گەورەیە لە بواری تەکنەلۆژیا، پراکتیزەکردنی ئۆتۆماتیکی لە بوارێکی فراوان دا بە دەستهێناتووە(١١٢).

مارکس هەموو جۆرە دەوڵەتێك رەت دەکاتەوە ، کەچی شیوعیەتیش هەر خۆی لە خۆیدا جۆرە سیستەمێکی ترە بۆ بوونی دەوڵەت بەلگەش ئەو دیکتاتۆریەتە رەهایە بوو لە سۆڤیەت.

مرۆڤ هەر لە خودی خۆیدا خاوەن فیترەیەکی وایە هەستی خاوەندارێتی و دەست بە سەرداگرتنی لە مێشك دا چەکەرە بووە، بۆیە ئەوەی مارکس داوای دەکرد لە ئەرزی واقیع جێبەجێ نەکراو ناشکرێ،بیرمەندانی دژی تیۆری مارکس دەیخەنە نێو بازنەی شارە بەرێزەکان و بە خەون ناوی دەبەن[113]. مارکسیەت لە کۆتاییدا دەتوانین بە (یۆتۆپیا)[114]. ناوی ببەین.تەنانەت لە ئایینە ئاسمانیەکانیش ئەم جۆرە ژیانە دەخرێتە ژیانی دوای مردن کە بە (بەهەشت) ناوی دەبەن.

- **دەرەنجام**

١- یەکێك لە دەرەنجامەکان ئەوەیە کەوا تیروانینەکانی کارل مارکس هەڵقوڵاوی ئەو ژینگەیە کەوا خۆی تێیدا پەروەردە بووە، بۆیە لێرەوەشەوە دەگەینە ئەو باوەرەی کەوا ژینگە رۆڵێکی سەرەکی و کاریگەری هەیە لە سەر بیر و بۆچوونی بیرمەندان و تەنانەت هەر تاکێکی کۆمەڵگاش، واتە تەواوی بیر و بۆچوونی مرۆڤ رەنگدانەوەی ئەو ژینگەیە کەوا تێیدا ژیاوە. لە بەر ئەوەی مارکس لە نێو هەناوی رژێمی سەرمایەداری ژیاوە، بیرو بۆچوونەکانی دەگەرێتەوە بۆ ژینگە سەرمایەداریەکەی لە ئەوروپا لە لە سەدەی ١٩ز لە ئارادابوو.

٢- دەرەنجامێکی تر ئەوەیە کارل مارکس درێژە پێدەری ماتریالیستەکانی نموونەی وەکو (سان سیمۆن و فیۆرباخ)بوو، بەلام بە شێوازێکی جیاوازتر لە متریالیستی ئەوان، کە بە خەیاڵی ناویان دەبات، مارکس بە پشت بەستن بە چەندین زانستی تری وەکو (زانستی کۆمەڵناسی و مێژوو و تیۆری پەرەسەندن)ی (چارلس داروین) ١٨٠٩ز- ١٨٨٢ز.و دواتر بە پشت بەستن بە

دیالێکتیکی هیگڵ(١٧٧٠-١٨٣١ز) توانی تیۆرەکەی بە زانستی بکات و بە ناوی (کۆمۆنیزمی زانستی) ناوی ببات.

٣- تەواوی پێشبینیەکانی کارل مارکس دەگەڕێتەوە بۆ پشت بەستن بە مێژوو، واتە لە ڕێگەی دیراسەکردنی مێژووەوە پێشبینیەکانی لە چوارچێوەی ماتریالیستی مێژوویی خستە روو، بەڵام مارکس مێژووی کردە ئامرازێك تەنیا بۆ سەلماندنی تیۆرەکەی ئەو بەڵگانی دەخستە روو کە لەگەڵ فەلسەفەکەی ئەو دەهاتەوە.

٤- لەم توێژینەوەیە بۆمان روون دەبێتەوە کەوا ئابووری رۆڵێکی کاریگەر و دیاری هەیە لە ئاراستە کردنی مێژووی مرۆڤایەتی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئابووری ناشبێتە تاکە هۆکاری ئاراستە کەری مێژووی مرۆڤایەتی، وەکو ئەوەی مارکس بە تاکە هۆکاری لێکدانەوەی سەر لە بەری مێژووی دەزانێت.

پەراوێزەکان:

(١) ڤلادیمیر أ.لینین،کارل مارکس، ب.م، ب.م.ط، ب.س.ط، ص٥.

(٢) شۆرش ئەحمد گەرمیانی،مارکس ژیان و کارە زانستیەکانی، چوارچرا،(سلیمانی،٢٠١٠ن)،ل١٥.

(٣) کریس هارمان،مارکسیزم چۆن کار دەکات، و. محمد وەسمان ،(هەولێر،٢٠٠٥ن)،ل٩.

(٤) د.موسا ئیبراهیم،فکری سیاسی خۆرئاوا لە ماکیاڤیلیەوە تا مارکس، و.شوان ئەحمد، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم،(سلیمانی،٢٠٠٥ن)،ل٢٩٧.

(٥) د.خلف جراد، معجم الفلاسفة المختصر،(بیروت،٢٠٠٧م)،ص٢٢٢.

(٦) د. موسا ئیبراهیم، س.پ،ل٢٩٧.

(٧) د.موسا ئیبراهیم: س.پ،ل٢٧٩.

(٨) شۆرش ئەحمد گەرمیانی،س.پ ،ل١٨.

(٩) ڤلادیمیر أ.لینین، م.س، ص١١.

(١٠) کریس هارمان ، س.پ،ل١١.

(١١) بابەك ئەحمدی، فەلسەفەی مێژوو، و.حوسێن ئەدهەم، گ.هەزان، ژ٢٣، (سلێمانی ،٢٠١٠ز)، ل٢٩٤.

(١٢) د.رأفت غنیمي الشیخ، فلسفة التاریخ، دار الثقافة والنشر والتوزیع، (القاهرة،١٩٨٧م– ١٩٨٨م)، ص١٦١

(١٣) د.الیاس فرح، تطور الفکر المارکسي، ط٥، دار الطلیعة ، (بیروت،١٩٧٩م)، ص٩٤.

(١٤) م.ن، ص٩٤.

(١٥) ستیڤن ئەریك لیدمان، مێژووی فەلسەفەی سیاسی لە ئەفلاتونەوە تا هابرماس، و.عبدالله رسول،چاپخانەی چوارچرا،(سلێمانی،٢٠٠٩ن)،ل٢٤١.

(١٦) د.موسا ئیبراهیم، س.پ،ل٢٩٦.

(١٧) پیتێر سینگێر، ناشنابوون بە مارکس، و.شۆرش محەمەدی ،گ.ئایدیا ، ژ ١٩– ٢٠،(سلێمانی،٢٠٠٩ن)،ل٧.

(١٨) هـ.س،ل٧.

(١٩) شۆرش ئەحمد گەرمیانی، س.پ،ل٧١.

(٢٠) ستیڤن ئەریك لیدمان. س.پ،ل٢٣٩.

(٢١) د.الیاس فرح. م.س، ص٩٤.

(٢٢) ستیڤن ئەریك لیدمان، س.پ.ل٢٤١.

(٢٣) د.موسا ئیبراهیم ، س.پ،ل٣٥٤.

(٢٤) هیگل: ناوی تەواوی (گیورگ ولیهلم فریدریك هیگل)ە لە ساڵی ١٧٧٠زدا لە شاری شتوتگاردی ئەلمانی لە دایك بووە، خاوەنی فەلسەفەی میسالییە ، لە بارەی فەلسەفەی مێژوودا بیرو راکانی بە هەند لە قەڵەم دەدرێن،گرنگترین نووسراوەکانی فینۆمینۆلۆژیای رۆح وزانستی لۆژیك وپرەنسیپەکانی فەلسەفەی ماف. لەساڵی ١٨٣١زدا کۆچی دوایی کردووە.بۆ زیاتر زانیاری بگەرێوە بۆ د.کەمال پوولادی،مێژووی هزری سیاسی لە رۆژئاوا،ل١٥٧.

(٢٥) داود عزیز،کورتەیەك لە سەر هزری کۆمەڵایەتی مارکس ،گ.کۆمەڵناسی،ژ٢،(هەولێر،٢٠٠٨ز) ،ل٦٩.

(٢٦) ج.بليخانوف، تطورالنظرة الواحدية الى التاريخ، ت.محمد مستجير مصطفى،دار الكاتب العربي للطباعة والنشر،(القاهرة،١٩٦٩م)،ص٨٤.

(٢٧) رێبین رسول اسماعیل ، هیگل فەلسەفە ومۆدێرنیزم،چ٢،چاپخانەی رەنج،(هەولێر،٢٠٠٤ز)،ل١٤٩.

(٢٨) د. زەکەریا ئیبراهیم،دیالیکتیکی فەلسەفەیٚ مێژوو وسیاسەت لای هیگل، و.سامان علی حامید، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم،(سلێمان،٢٠٠٦ز)،ل٢١-٢٢.

(٢٩) بەیاد عەبدولقادر ئەحمەد ،دەروازەی گۆرانی کۆمەڵ، ضاثخانةى الحوادث،(بەغداد،١٩٨٧ز)،ل٤٤.

(٣٠) رێبین رەسوڵ ئیسماعیل، س.پ،ل٤٩.

(٣١) امیرنیك أیین، ماتریالیسم دیاکتیك، ماتر یالیسم فلسفي،(تهران،١٣٥٨)،ص١١٣.

(٣٢) د.موسا ئیبراهیم، س.پ،ل٣٠٠.

(٣٣) د.احمد محمود صبحي، د.صفاْ عبدالسلام جعفر، فی فلسفة الحضارة،دار النهضة العربیة،(بیروت،١٩٩٩م)،ص٢٣٨-٢٣٩.

(٣٤) محمد پور هرمزان،مارکسیسم و سیّ جزءان،دنیا نشرحزب توده،ش١٤،(ایران،١٣٥٩ه)،ص٣٢.

(٣٥) سەلمان نادر،داهاتوو لە روانگەی فەلسەفەی مێژووەوە، گ.هەژان، ژ٢٣،(سلێمانی،٢٠١٠ز)،ل٣٢.

(٣٦) د.محمد رشاد عبدالعزیز، الفكر الماركسي في میزان الاسلام، المطبعة الفجر الجدید،(القاهرة،١٩٨٢م)،ص٤٠.

(٣٧) د.محمد رشاد عبدالعزیز، م.س، ص٥٣.

(٣٨)د.أحمد محمود صبحي ، د.صفاْ عبدالسلام جعفر، م.س ، ص٢٣٩.

(٣٩) د.موسا ئیبراهیم، س.پ،ل٣٠٢.

(٤٠) د.احمد محمود صبحي، د.صفاء عبد السلام جعفر، م.س، ص٢٣٩.

(٤١) د.موسا ئیبراهیم،س.پ.ل٣٠٢-٣٠٣.

(٤٢) د. رأفت غنيمي الشيخ، م.س، ص١٦٤.

(٤٣) د.موسا ئیبراهیم، س.پ،ل٣٠٣.

(٤٤) محمود پارسانى،انسان در گزرگاه تاريخ،چ٢،(تهران،١٣٥٧ه)،ص٦٦.

(٤٥) ڤ.پۆدۆسیتینیك و یاخوت،فەلسەفەی مارکسیزم، و.جەلال دەباغ، چ٢،چاپخانەی شڤان،(سلێمانی،٢٠٠٧ز)،ل١٩٦-١٩٧.

(٤٦) محمد تقى فرامرزى،تكامل جامعة،(تهران،١٣٧٠ه)، ص٥٥.

(٤٧) م.ن، ص٥٦.

(٤٨) ڤ.پۆدۆسیتینیك و یاخوت، س.پ،ل٢٠١-٢٠٢.

(٤٩) ڤ.پۆدۆسیتینیك و یاخوت، س.پ،ل٢٠٦.

(٥٠) کامران محەمەد، لێکدانەوەی مارکسی بۆ مێژوو،گ.کۆچ، ژ١١-١٢،(دهۆك، ٢٠٠٩ز)،ل٥٢٣.

(٥١) هـ.س، ل،٥٢٢.

(٥٢) ڤ.پۆدۆسیتینیك و یاخوت،س.پ،ل٢٠٧.

(٥٣) د.هاشم يحيى الملاح، م.س، ص٣٥٠.

(٥٤) د.موسا ئیبراهیم، س.ث،ص٣١٧-٣١٨.

(٥٥) د.هاشم يحيى الملاح، م.س، ص٣٥٣.

(٥٦) د. موسا ئیبراهیم، س.ث، ل٣١٩.

(٥٧) د. مصطفى النشار، فلاسفة أيقظوا العالم،دار الثقافة والنشرو التوزيع،(القاهرة، ١٩٨٨م)، ص٣٠٠.

(٥٨) د.الياس فرح، م.س، ص٥٠.

(٥٩) کارل مارکس، فردیك أنگلس،مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست، و.رێبواری شاعیر،ب.ش.چ،١٩٨٨ز،ل٧٠.

(٦٠) د.الياس فرح، م.س، ص٥٠.

(٦١) م.ن، ص٥١.

(٦٢) گۆران هەڵەبجەیی،کۆیلایەتی تاوانی مێژوو،گ.کاروان ،ژ٢٤٩،(هەولێر،٢٠١٠ز)،ل٢٤٩.

(٦٣) د. الياس فرح، م.س، ص٥١.

(٦٤) د.حسن الكحلاني ، الفردية في فكر الفلسفي المعاصر، مكتبة مدبولي،(القاهرة،٢٠٠٤م)، ص١٣.

(٦٥) ل . سيغال،لمحة عن تطور المجتمع منذ بدء التاريخ،ط٣، دار دمشق الطباعة والنشر،(دمشق،١٩٧١م)، ص١٩.

(٦٦) د.الياس فرح، م.س، ص٥١.

(٦٧) ل. سيغال، م.س،ص٢١.

(٦٨) كارل ماركس فريدريك ئەنگلس، ئایدۆلۆژیای ئەلمانی،و.سەلام مارف ،ب.ش.چ،٢٠٠١ز،ل٢٥.

(٦٩) سەلمان نادر، س.پ،ل٣٤.

(٧٠) ل.سيغال، م.س،ص،٢٨.

(٧١) کارل مارکس ، سەرمایە،و.سەلام عبدالله،کەژال شێلیر،لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری(ی.ن.ك)،(سلێمانی،٢٠٠٦ز)،ل٩٧.

(٧٢) د.الياس فرح، م.س، ص٥٢.

(٧٣) م.ن ، ص٥٣.

(٧٤) زێدە بەها: بریتی یە لەو پارە زیادەیەی کەوا خاوەن کار نایداتە کرێکارەکان،کەپێی دەگوترێت کاری کەڵەکە بوونی سەرمایە،لەگەڵ زیادبوونی سەرمایەش رووتی و رەجاڵی و خراپی و جیاوازی بەرامبەر بە کرێکاران دێتە ئاراوە.کرێکاران تەنیا هێزی بازووی خۆیان هەیە کە کاری پێبکەن، کە لە کۆتاییشدا کرێکار وەکو ئامێری لێدێت.بۆ زیاتر زانیاری بگەرێوە بۆ د.کەمال پوولادی،مێژووی هزری سیاسی لە رۆژئاوا،ل٢٠٤.

(٧٥) مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست،ل٣٤.

(٧٦) د.حەمید عزیز،دارندوروف:تیۆری کۆمەڵگای دوای سەرمایەداری،گ.رامان، ژ١٢٤،(هەولێر،٢٠٠٧ز)،ل١٢٧.

(٧٧) مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست،س.پ،ل٣٦.

(٧٨) د. هاشم يحيى الملاح، المفصل في فلسفة التاريخ، دار الكتب العلمية،(بيروت،٢٠٠٧م)،ص٣٤٨.

(٧٩) عزیز لفسیش ،چەمکی مێژوو لای مارکس، و.رەووف بێگەرد،گ.سەردەم ، ژ٦١،(سلێمانی،٢٠٠٩ز)،ل٢١٩.

(٨٠) هـ.س،ل٢٢٠.

(٨١) ل. سيغال،م.س،ص١٩.

(٨٢) د.کەمال پوولادی،مێژووی هزری سیاسی لە رۆژئاوا، و.ئازاد وەلەد بەگی،سیروان جەبار زەندی،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،(هەولێر،٢٠٠٥ز)،ل٢١٦،ب٢.

(٨٣) مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست،س.پ،ل٤٥.

(٨٤) د.احمد محمود صبحي، د.صفاء عبد السلام جعفر، م.س، ص٢٣٥.

(٨٥) مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست،س.پ،ل٥٥.

(٨٦) د.موسی ئیبراهیم،س.پ،ل٣١٢.

(٨٧) مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست،س.پ،ل٦٠.

(٨٨) د.موسی ئیبراهیم، س.پ،ل٣١٤.

(٨٩) عبالجبار عبد مصطفى، الفكر السياسي الوسيط و الحديث، دار الكتب للطباعة والنشر جامعة موصل،(الموصل،١٩٨٢م)،ص١٤٦.

(٩٠) د.موسی ئیبراهیم، س.پ،ل٣١٤.

(٩١) مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست،س.پ،ل٤٦.

(٩٢) كيللة ، كۆفالسون ، المادية التاريخية دراسة في نظرية المجتمع الماركسية ، ت. الياس شاهين، دار التقدم ،(موسكو)، ب.س.ط، ص ٢٥٩.

(٩٣) د .محمد البهي، الفكر الاسلامي الحديث وصلته بالأستعمار الغربي،ط١٤، مكتبة وهبة،(القاهرة،٢٠٠٥م)، ص ٢٨٣.

(٩٤) كيلله ، كوفالسون، م.س ،ص٢٦١.

(٩٥) م.ن، ص٢٥٩.

(٩٦) کەمال پوولادی ،س.پ،ل٢١٤.

(٩٧) كيلله،كوفالسون ،م.س، ص٢٤٥.

(٩٨) کەمال پۆلادی، س.پ،ل٢١٤.

(٩٩) د.الياس فرح، م.س ، ص٢٠٥.

(١٠٠) محمد تقي فرامرزی، م.س،ص٨٨.

(١٠١) د. الياس فرح، م.س، ص٥٤.

(١٠٢) د.هاشم يحيى الملاح، م.س،ص٣٤٩.

(١٠٣) د.الياس فرح، م.س. ص١٩٠.

(١٠٤) م.ن، ص٢٠٦–٢٠٧.

(١٠٥) مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست ،ل٣٥.

(١٠٦) بەهادین نووری کۆمۆنیزمی کرێکاری یان سەر لێشێوانی وردە بورژوا،دەزگای دیموکراسی،(کوردستانی عێراق،١٩٩٣ز)،ل٥.

(١٠٧) د.موسا ئیبراهیم، س.پ،ل٣١٤.

(١٠٨) د.هاشم یحیی الملاح، م.س، ص٣٤٩.

(١٠٩) د.الیاس فرح،م. س،ص٥٤.

(١١٠) د. موسا ئیبراهیم ، م.س،ل٣٢٨-٣٢٩.

(١١١) د. هاشم یحیی الملاح ، م.س،ص٣٥٦.

(١١٢) د.فوئاد زەکەریا، هێربێرت مارکیۆز، و.دیدار ئەبوزێد، چاپخانەی موکریانی،(هەولێر،٢٠١٠ز)، ل٥٩.

(١١٣) د.هاشم یحیی الملاح ، م.س، ل٣٤٩.

(١١٤) یۆتۆپیا: زاراوەیەکی یۆنانی کۆنە بە مانای(لە هیچ شوێنێك نیە)، واتە بوونێکی خەیاڵیە لە واقیعدا نیە، ئێستاش هەر ئەو مانایەی هەیە،یاخود بە هەموو ئەو تیۆرە سیاسی و مەدرەسە فەلسەفیانە وتراوە یۆتۆپیا کە نەشیابێت پیادە بکرێت و بوونی نەبێ، یان ئەزموونێکی سەرکەوتووی نەدابێ،لەوانە (دورگەی یۆتۆپیا)، (مدینة فاضیلة)، (دولة العلماء) کۆمەڵگەو سیستەمی شیوعیش چووە ریزی ئەو خانەیە کە پێشتر زۆربەی سیستەمەکانی بە میسالی و یۆتۆپی وەسف دەکرد.بۆ زیاتر زانیاری بگەرێوە بۆ

مسعود عبدالخالق،موسوعە جودی،نووسینگەی تەفسیر بۆ بڵاوکردنەوە و راگەیاندن،(هەولێر،٢٠٠٨ز)،ل٧٤٨.

لیستی سەرچاوەکان

١- سەرچاوە کوردیەکان:

١- بەهادین نوری،کۆمۆنیزمی کرێکاری یان سەر لێشێوانی وردە بورژوا،دەزگای دیموکراسی،(کوردستانی عێراق،١٩٩٣ز).

٢- بەیاد عبدالقادر ئەحمەد، دەروازەی گۆرانی کۆمەڵ،چاپخانەی الحوادث،(بەغدا،١٩٨٧ز).

٣- ڕێبین رسول اسماعیل،هیگل فەلسەفە ومۆدێرنیزم،چاپی دووەم،چاپخانەی رەنج،(هەولێر،٢٠٠٤ز).

٤- د.زەکەریا ئیبراهیم،دیالیکتیکی فەلسەفەی مێژوو وسیاسەت لای هیگل،و.سامان علی حامید،چاپی یەکەم،دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم،(سلێمان،٢٠٠٦ز).

٥- ستیڤن ئەریك لیدمان،مێژووی فەلسەفەی سیاسی لە ئەفلاتونەوە تا هابرماس،و.عبدالله رسولی،چاپی یەکەم،چاپخانەی چوارچرا،(سلێمانی،٢٠٠٩ز).

٦-شۆرش ئەحمەد گەرمیانی،مارکس ژیان و کارە زانستیەکانی،چاپی یەکەم،چاپخانەی چوارچرا،(سلیمانی،٢٠١٠ز).

٧- فوئاد زەکەریا،هێربێرت مارکیوز،و.دیدار ئەبوزێد،چاپی یەکەم،چاپخانەی موکریانی،(هەولێر،٢٠١٠ز).

٨- ڤ.پۆدۆسیتینیك و یاخوت،فەلسەفەی مارکسیزم،و.جەلال دەباغ،چاپی دووەم،چاپخانەی شڤان،(سلێمانی،٢٠٠٧ز)،ل١٩٦-١٩٧.

٩- کارل مارکس،سەرمایە،و.سەلام عبدالله،کەژال شلێر،چاپی یەکەم،لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری(ی.ن.ك)،(سلیمانی،٢٠٠٦ز).

١٠- کارل مارکس،فریدریك ئەنگلس، ئایدۆلۆژیای ئەلمانی،و.سەلام مارف،چاپی یەکەم،ب.ش.چ،٢٠٠١ز.

١١- کارل مارکس،فریدریك ئەنگلس،مانیفیستی حزبی کۆمۆنیست،و.ڕێبواری شاعیر،چاپی یەکەم،ب.ش.چ،١٩٨٨ز.

١٢- کەمال پوولادی،مێژووی هزری سیاسی لە رۆژئاوا،و.ئازاد وەلەد بەگی،سیروان جەبار زەندی،چاپی یەکەم،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،(هەولێر،٢٠٠٥ز).

١٣- کریس هارمان،مارکسیزم چۆن کار دەکات،و.محمد وەسمان،چاپخانەی رۆشنگەری،(هەولێر،٢٠٠٥ز).

١٤–مسعود عبدالخالق،موسوعە جودی،چاپی یەکەم،نووسینگەی تەفسیر بۆ بلاْوکردنەوە و راگەیاندن،(هەولێر،٢٠٠٨ز).

١٥– د.موسائیبراهیم،فکری سیاسی خۆرئاوا لە ماکیافیلیەوە تا مارکس،و.شوان ئەحمد،چاپی یەکەم،دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم،(سلیمانی،٢٠٠٥ز).

٢– سەرچاوە عەرەبیەکان:

١– د.أحمد محمود صبحي،د.صفا عبدالسلام جعفر، فی فلسفة الحضارة،الطبعة الأول،دار النهضة العربية،(بيروت،١٩٩٩م).

٢– د.ألياس فرح، تطور الفكر الماركسي،الطبعةالخامسة،دار الطليعة،(بيروت،١٩٧٩م).

٣– ج.بليخانوف،،تطورالنظرة الواحدية الى التاريخ،ت.محمد مستجير مصطفى،دار الكاتب العربي للطباعة والنشر،(القاهرة،١٩٦٩م).

٤–) د.رأفت غنيمي الشيخ، فلسفة التاريخ، دار الثقافة والنشر والتوزيع،(القاهرة،١٩٨٧م–١٩٨٨م)، ص١٦١

٥– د.حسن الكحلاني،الفردية فی فكر الفلسفي المعاصر،الطبعة الأول،مكتبة مدبولي،(القاهرة،٢٠٠٤م).

٦– د. خلف جراد، معجم الفلاسفة المختصر،الطبعة الأول،(بيروت،٢٠٠٧م).

٨– عبدالجبار عبد مصطفى،الفكر السياسي الوسيط و الحديث، دار الكتب للطباعة والنشر جامعة موصل،(الموصل،١٩٨٢م).

٩– فلاديمير أ.لينين، كارل ماركس،مترجم مجهول،مكتبة الأشتراكية،بدون مكان طبع،بدون سنة طبع.

١٠– كيللة،كوفالون،المادية التاريخية دراسة في نظرية المجتمع الماركسية،ت.الياس شاهين، دار التقدم ،(موسكو)، بدون سنة طبع.

١١–ل.سيفال،لمحة عن تطور المجتمع منذ بدء التاريخ،الطبعة الثالثة،دار دمشق الطباعة والنشر،(دمشق،١٩٧١م).

١٢– د.محمد البهي،الفكر الاسلامي الحديث وصلته بالأستعمار الغربي،الطبعةالرابعة عشر،مكتبة وهبة،(القاهرة،٢٠٠٥م).

١٣– د.محمد رشاد عبدالعزيز،الفكر الماركسي في ميزان الاسلام،المطبعة الفجر الجديد،(القاهرة،١٩٨٢م).

١٤– د.مصطفى النشار،، فلاسفة أيقظوا العالم،دار الثقافة والنشرو التوزيع،(القاهرة، ١٩٨٨م).

١٥– د.هاشم يحيى الملاح،المفصل في فلسفة التاريخ،الطبعةالأول،دار الكتب العلمية،(بيروت،٢٠٠٧م).

٣- سەرچاوە فارسیەکان:

١- آمیرنیك آیین،ماتریالیسم دیاکتیك،ماتر یالیسم فلسفی،چاپ أول،(تهران،١٣٥٨هـ).

٢- محمد پور هرمزان،مارکسیسم و سیّ جزء آن،دنیا نشرحزب توده،شماره ١٤،(ایران،١٣٥٩هـ).

٣- محمد تقی فرامرزی،تکامل جامعة،چاپ أول،(تهران،١٢٧٠هـ).

٤- محمود پارسائی،انسان در گزرگاه تاریخ،چاپ دوم،(تهران،١٣٥٧هـ).

٤- گۆڤارەکان:

١- بابەك ئەحمەدی،فەلسەفەی مێژوو،و.حوسێن ئەدهەم،گۆڤاری هەژان،ژمارە ٢٣، (سلێمانی،٢٠١٠ز).

٢-پیتێر سینگێر،ئاشنابوون بە مارکس،و.شۆرش محەمەدی،گۆڤاری ئایدیا،ژمارە ١٩-٢٠،(سلێمانی،٢٠٠٩ز).

٣- د.حەمید عزیز، دارندوروف:تیۆری کۆمەڵگای دوای سەرمایەداری،گۆڤاری رامان، ژمارە ١٢٤،(هەولێر،٢٠٠٧ز).

٤- داود عزیز، کورتەیەك لە سەر هزری کۆمەڵایەتی مارکس ،گۆڤاری کۆمەڵناسی،ژمارە٢،(هەولێر،٢٠٠٨ز).

٥- سەلمان نادر،داهاتوو لە روانگەی فەلسەفەی مێژووەوە،گۆڤاری هەژان، ژمارە٢٢،(سلێمانی،٢٠١٠ز).

٦- عزیز لغمیش،چەمکی مێژوو لای مارکس،و.رەووف بێگەرد،گۆڤاری سەردەم ، ژمارە٦١،(سلێمانی،٢٠٠٩ز).

٧- کامران محەمەد، لێکدانەوەی مارکسی بۆ مێژوو،گۆڤاری کۆچ،ژمارە١١-١٢، (دهۆك، ٢٠٠٩ز).

٨- گۆران هەڵەبجەیی،کۆیلایەتی تاوانی مێژوو،گۆڤاری کاروان ،ژمارە٢٤٩،(هەولێر،٢٠١٠ز).

پاشکۆ

کارل مارکس لە تەمەنی لاویدا

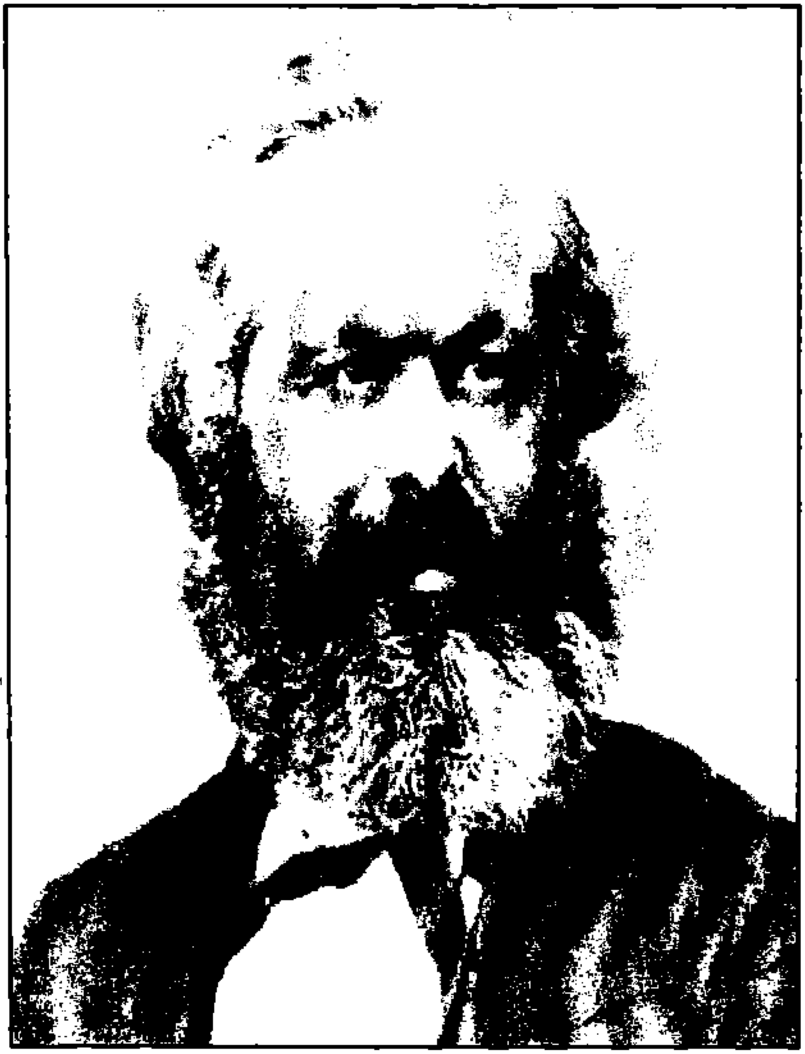

القسم العربي

آراء أخوان الصفا الإجتماعية تحليل ونقد وتقييم

الدكتور أحمد عبدالعزيز محمود
جامعة صلاح الدين - كلية الآداب

كنت منكباً على التنقيب على مايتصل بأخوان الصفا في طيات صفحات التاريخ المفعمة بالمعارف المتعلقة بالشخصيات من الآراء والأفكار ذات الصبغة العلمية التي لاتقل أهمية عن آراء علماء الاجتماع الفرنسيين في القرن الثامن عشر. وكان رائدي هو العثور على ماهو جديد في هذا الحقل، يستحق البحث عن جدارة وكفاءة، وبينما كنت على هذا الحال، قادني الانهماك إلى مايتسم بالجدة من المعلومات تستحق الاضافة إلى كنوز المعارف المتداولة، لتكون ذخيرة جديدة تعين الباحثين على البحث وجمع التفاصيل عما له صلة بالموضوع. فيهب هذا الجديد للنجدة عند الضرورة. ولما كان استثمار الحال ليس من المحال، رغبت في توسيع آفاق البال بإغنائه بكل مادة ذات بال لها اتصال بالموضوع الذي عزمت على الخوض فيه، متسلحاً بكبير الرجاء ووطيد الأمل، في مصاحبة التوفيق إلى ما أصبو إليه، وعلى هذا فإني كواحد من هؤلاء الباحثين أرى من واجبي أن الزم الذات بالبحث المستمر عن كل ماهو جديد وجدير بتسخير الجهد من أجل إماطة اللثام واسقاط النقاب عن خفاياه، إظهاراً للحقيقة لكل ناظر يجول ببصره في ثنايا المصادر باحثاً عن مبتغاه من هذا النمط، طالما لم يظفر بكشف دقيق من قبل مريدي الكشف، ولم تتناول يد الفحص والمتحيص كل جوانبه لسبب أو لآخر. ولما كان الأمر كذلك والتنقيب

مستمر على أشده، أثار انتباهي موضوع ذو بال، كان لآراء أخوان الصفا الاجتماعية مادة تصلح أن تكون مداراً لهذا البحث، وبعد إعمال النظر، رأيت انها تستحق الدراسة والبحث طبقاً لمنهج البحث العلمي، وعرض الحصيلة الناجمة عنه على من يعنيه الأمر، وآثرت ان يكون عنوان الموضوع(آراء اخوان الصفا الاجتماعية نقد وتقييم).

ومن المسلمات المألوفة إن الضغط من شأنه توليد الإنفجار، وهذا ماحصل في وجهات نظر ورؤى اخوان الصفا الاجتماعية والتربوية، كثير من الآراء والأفكار وتطلعات ذات الصبغة العلمية التي لاتقل أهمية ومكانة عن آراء علماء الاجتماع الغربيين لاسيما الفرنسيين خلال القرن العشرين الماضي.

بيد ان عل الرغم من تلك الاتجاهات الصائبة التي لايمكن اغفالها أو القفز عليها، لأنها كانت تعكس في الواقع إلى حدما نجد نواقص بارزة وآراء وأفكار متناقضة الأبعاد ومتنافرة الأقطاب في هذا المجال، وعلى وجه الخصوص في تحليلاتهم وطريقة عرضهم وطرحهم للحلول التي كان يضعونها لمعالجة المواقف الاجتماعية والتربوية أيامئذ.

لاريب في ان الحق يعلو ولايعلى عليه أبداً، واقراراً بهذا الحق واعترافاً بجلاله ينبغي أن نقول، ان سبب هذا التخبط والتردد الفكري عند الاخوان، وفوق ذلك كله، فقد كانت دائرة طموحاتهم واسعة تكفي لاحتضان أية فكرة يتم تحويلها إلى آراء وأفكار، يرمون في مرماها ومبتغاها إلى تحقيق السعادة والرخاء، لأبناء الأمة الاسلامية وبناتها على السواء، معولين بالأساس إلى منطلقاتهم النظرية في الوجود والمعرفة، حين ان لهذين المبحثين انعكاسات قوية على مجمل آرائهم وأفكارهم الفلسفية والاجتماعية بما فيها الجانب التعليمي والتربوي.

ومما لاريب فيه ولاسبيل إلى جهله أو تجاهلـه، هـو أن الأخـوان الـصفا عدّوا في المجال الاجتماعي، ان المجتمع عبارة عن ظاهرة طبيعيـة لاتختلـف عـن أيـة ظـاهرة أخرى تحدث على مسرح الطبيعة بعد أن تتهيأ الظروف الموضوعية والذاتية لها.

ومـن المعـروف لـدى أولي الحذاقـة ومـن دونهـم، فـأن الـصفا يـرون أن جميـع الكائنات بما فيها الانسان، حينما تظهر للوجود يكافح لأجل البقـاء، محبـة للحيـاة وكراهية للموت، باعتبار أن هذا أصل وناموس للناس جميعاً(١).

وهنا لابد من الإشارة إلى أن الأخوان الصفا، كما يبدو من معظم اجزاء رسـائلهم وبوجه خاص(رسالة الحيوان) يؤكدون بلا أدنى شك ولاتردد، ان مايدفع النـاس إلى التقـارب والاتـصال والاجتمـاع، لأجـل تكـوين واقامـة المجتمعـات، هـو الحاجـات الاقتصادية بأنواعها المختلفة، والمحافظة على الحياة والابتعاد كل الابتعاد ما أمكن عن الاخطار، ودفع الضر والشر جانباً. لقد تناولوا الأمر. بحنكة متـسمة بالامتيـاز، تجسمت فان الفرد بمفرده كما يقولون: ((ليس باستطاعته تحقيق جميـع رغباتـه، ولا المحافظة على حياته، لأنـه محتـاج إلى طيـب العيش في أحكـام صـنائع شـتى، فلايمكن للانسان الواحد أن يبلغها كلها، لأن العمر قصير وعين بـصير ويـد قـصير والصنائع كثيرة، فلاغرابة والحالة هذه اجتمـع في كـل قريـة وفي كـل مدينـة كـثيرون لمعاونة بعضهم بعضاً، فجماعة تـشتغل بالزراعـة، وجماعـة بالـصنائع، وجماعـة في التجارات، وجماعة بأحكام البنيان، وجماعـة بتـدبير الـسياسات، وجماعـة بأحكـام العلوم وتعلمها، وجماعة بالخدمة للجميـع والـسعي في حـوائجهم. لأن مثلـهم في ذلـك كمثل أخوة من أب واحد في منزل واحد، متعاونين في أمر معاشهم، كل منهم في وجه منها، ما أصلحوا عليه في الثمن والأجرة، فان ذلك حكمة وسياسة ليكـون حثـاً لهـم على الاجتهاد في أعمالهم وصنائعهم حتـى يـستحق كـل انـسان بحـسب اجتهـاده في العمل ونشاطه في الصنائع(٢).

لذلك لم يكن مستغرباً إذ أبرز الاخوان أولاً دور العامل الاقتصادي وأهميته في بناء واقامة المجتمع الانساني، يملك مقومات البقاء، لآماد لاتنتفي أبعادها وآجال لاتنصاع أطوالها للقياس، وبالتالي تكون العلاقات الاجتماعية بين الأفراد والجماعات، وعلى أهمية تقسيم العمل كمحور لتكون العلاقات الانتاجية بين هذه الفئات والمراتب، وثانياً، اعتبار المجتمع وحدة مترابطة متكاملة ذات كيان كلي موحد، وان مظاهر النشاط الانتاجي فيها، متصلة الأبعاد والحلقات بعضها ببعض، بصورة تخدم الواحدة منها الأخرى هنا وهناك بل هنالك، بقصد حاجات الناس ومتطلباتهم.

لم يعجز اخوان الصفا من رمي شباكهم ونشرها عند العامل الاقتصادي وحده، ولايتوقفون عند هذا الحد، بل يتعدون ذلك العامل، فيضيفون عاملاً آخر، لتكوين المجتمع هو عامل البيئة الطبيعية والجغرافية.

والأدلة تتوالى على مواقف اخوان الصفا، ويقول بهذا الشأن، ان طبائع الناس تختلف تبعاً للمكان الذي يعيشون فيه، في الشمال أو الجنوب أو الشرق أو الغرب على الجبال أو في السهول والفيافي(الصحاري) كل هذه بدورها تؤدي إلى اختلاف أمزجة الاختلاط، واختلاف أمزجة الاخلاط بدوره يؤدي إلى اختلاف أخلاق وبشرة أهلها وطبائعهم وعاداتهم واعمالهم وصناعاتهم واختصاصاتهم العلمية[٣].

ومن الجدير بالملاحظة يقول الاخوان بهذا الشأن، ان طبائع الناس تختلف تبعاً للمكان الذي يعيشون فيه، ان الذي يولد في بلاد حارة ويترعرع فيها، وينشأ على هوائها، تغلب على باطن أمرجة بدنه البرودة، ذلك ان مزاج من يسكن البلاد الجنوبية والغالب على أهوية بلاد الحرارة بمرور الشمس على سمت بلاده في السنة مرتين، تكون فيها الأهوية ساخنة ويحمي الجو. كذا، فيؤدي إلى ان تحترق ظواهر بدنه فيتجعد شعره ويسود جلده، وتبيض أسنانه وتتسع عيناه وفمه وأنفه،

والذي يولد في بلاد باردة ويتربى هناك، فان الغالب على باطن أمزجة بدنه الحرارة، وذلك ان الشمس تبتعد عن سمت بلاده ولاتمر عليها لاصيفاً ولاشتاء، فيؤدي ذلك إلى برودة الجو، فيبيض لذلك جلده ويترطب بدنه وتحمر عظامه وتضيق عيناه، ويمتاز بالشجاعة والفروسية(٤).

والنتيجة المسترعية للانتباه، هي ان هذه المعطيات الفكرية، ان الاخوان ينسبون للعامل الجغراقي والبيئة الطبيعية، أهمية كبيرة في تطور المجتمعات الانسانية، فهي تؤثر في طبائع وأخلاق الشعوب والأجناس تأثيرها على الأسس الاقتصادي للانسان، ثم على مصيره التأريخي.

ويستدل مماسلف ذكره، ان مجموعة الظروف الطبيعية كالمناخ والمياه والتربة، باعتبارها شروط ضرورية لحياة المجتمع تؤثر على تكونه التاريخي وتطوره الاجتماعي. وهنا يمكن القول بلامواربة وتردد أن هذا النهج يعرف في تاريخ الفكر الحديث بمذهب الجبر الجغرافي.

وهنا يتبين مدى فاعلية هذا العمل المثمر، وتأثيره القوي في طبائع وأمزجة الناس، لذا نرى ان الاخوان يرجعون الاختلاف بين الشعوب إلى الاختلاف في الظروف الجغرافية التي يعيشون في كنفها. يتضح بجلاء لامزيد عليه، ان رأيهم هذا لايختلف عن آراء كل من ش.ل، مونتسكيو–الفرنسي سنة (١٦٨٩–١٧٥٥م)، وهـ.ن بوكل الانجليزي–الفرنسي(١٨٢١–١٨٦٢م)، ول.ى ميجنكوف الروسي سنة (١٨٣٨–١٨٨٨م).

وأيسر شيء متوافر في متناول اليد، هو استرسال في حشد الأدلة، على عدم غض طرفه عن أية صغيرة أو كبيرة تتصل باختلاف الشعوب، فمونتسكيو، كان يعتقد اعتقاداً حاسماً وجازماً، بان اختلاف الملل والنحل وأنظمة حكمها تتنوع أو تتعدد تبعاً لاختلاف مناخ وتربة الأقطار التي تقطنها هذه الشعوب. لقد تناول

الأمر بحنكه متسمة بالامتياز، ولهذا السبب اعتبر(عدّ) الاستبداد والدكتاتورية، صفة ملازمة لنظام الحكم في الأقطار ذات المناخ الحار.

وظل الشأن على هذا الحال بعض الوقت، بيد أن الواقع والوقائع بين خطأ هذه الفكرة، التي تحاول تحديد التطور التاريخي وتقدمه بالظروف الطبيعية سواء أكانت بالنسبة لاخوان الصفاء في القرن العاشر الميلادي أو مونتسكيو وأضرابه وأصحابه. فكل ظرف أو حال مرشح للمس على يدي التبدل والتغيير، وهذا منطق تعمل بموجبه النواميس الكونية آجالاً وأجيالاً غير المنتهية الابعاد والاطوال، ضاربة في المقبل من الدهر، لاتنصاع لأية قوة مهما كانت عاتية أو طاغية ولايحدعتوها وطغيانها حد ولايشدها بالثبات على قاعدة واحدة، أي عامل من عوامل الشد، أياً كان هذا العامل، لأن مايحدد التطور التأريخي لدى الشعوب. كما نعتقد يعود إلى تغير اسلوب انتاج الخيرات المادية.

انه لغني عن البيان وشاخص للعيان، إذا قلنا أن الوسط الجغرافي مهما كان له من تأثير، فانه لايمكنه أبداً ان يكون سبباً أو عاملاً مؤثراً حاسماً في تطور المجتمع وتكوينه. فقد يبقى الوسط الجغرافي ثابتاً نسبياً في مجرى مرحلة زمنية طويلة الأمد، في حين تتطور الحياة الاجتماعية بسرعة كبيرة.

وفي مجال سياق الحديث، لو أخذنا واقع العراق المناخي، مثلاً، لوجدنا ان المناخ لم يتغير فيه الآن عما كان عليه في زمن الحكم العثماني، في حين تغيرت وتطورت الحياة الاجتماعية ومعالمها بمالايقاس مع تلك الفترة.

وليس عجباً إذا قلنا فوق ذلك كله، فاخوان الصفا بتفسيراتهم هذه وقفوا على النقيض من رجال الدين المتزمتين الذين كانوا يعتبرون الاختلاف بين الأجناس والشعوب المختلفة يرجع إلى انتمائهم لأبناء نوح.

هـذا ويمكننـا أن نتوصـل بمنطقيـة وبطـرق أقـرب إلى الـصواب إلى أن الحيـاة الاجتماعية، كما يرى اخوان الصفا، تقررها:

أولاً: الضرورات المادية–الاقتصادية.

ثانياً: البيئة الطبيعية والعوامل الجغرافية، مع ابراز دور العامل الاقتصادي بهـذا الشأن.

فضلاً عما تقدم، ومايستحق الوقوف عنده، هو ان الاخوان استطاع ادراك حقيقة، ان المجتمع لايتكون من طبقة واحدة أو فئة أو مرتبة واحدة، بل من طبقات وفئات ومراتب مختلفة، تنقسم بانقسام الاعمال التي تزاولها لكسب معاشها ورزقها، وتبعاً لذلك تختلف الحياة الاجتماعية فيما بينها

ومن الجليّ، أن جوهر القضية في هـذا الموضـوع الـذي يقـوم امـام الاخـوان كمشكلة هو: على أي اسس يجري هذا الانقسام الطبقي؟ ولايلبثـون بعـد تفكـير وتحميص أن يحدده بنوعية الحرفة أو المهنـة أو الـصنعة الـتي يزاولهـا الأفـراد المنتمون إلى الفئة أو المرتبـة الاجتماعيـة مـن جهـة وإلى الاخـتلاف بـين النـاس بعلاقاتهم التملكية من جهة أخرى.

ومما لاينبغي الاستغناء عن ذكره، يقول الاخوان: ان النـاس يختلفـون في طـراز معيشتهم، منهم أرباب التجارات والمعـاملات والبنايـات، ومـنهم الملـوك والـسلاطين وأرباب السياسات، ومنهم الخدامون والمتعيشون يوماً بيوم ومنهم الزمنـى والعطـل وأهل البطالة والفراغ، ومنم أهـل العلـم والـدين والمـستخدمون ولكـل هـؤلاء طبـائع وسجايا ومآرب أكسبتهم اياها اعمالهم وأوجبتها لهم متصرفاتهم(٥).

وعليه أن هذه المراتب في نظر اخوان الـصفا، تكـون أسـاس المجتمـع المـدني، وان تقسيم المجتمع بحسب الوظيفـة الانتاجيـة كمـا يبـدو، يتـصل بـسكان المـدن، حيـث ان فئـة الـصناع والتجـار والمتنـورين تـشغل مركـز الـصدارة في نظـراتهم

الاجتماعية، التي لها أهمية استثنائية في تحديد سمه هذه العصبة الفلسفية اجتماعياً.

إنه لايعد باعثاً من بواعث إثارة الغرابة، عدم اهتمام الاخوان الصفا بالريف، فلم يتحدثوا عن الفلاحين الذين كانوا يؤلفون الأكثرية الساحقة في المجتمع العراقي أيامئذ، لذا فمن الخطأ ان يعتقد بعض المستشرقين والمؤرخين والباحثين: أمثال: ج.ت.ديبور ونيكسون وغيرهما ان جماعة اخوان الصفا فرع من الاسماعيلية أو القرامطة، لأن هاتين الحركتين في جوهرهما من الحركات الفلاحية وعبرتا عن مطامح ورغبات ومتطلبات تلك الطبقة، بينما الاخوان يعكسون حاجات ومتطلبات أهل المدن.

تبين بما لايحتمل الالباس والالتباس، بان الاخوان الصفا لم يتوقف في حدود دراسة تكوين المجتمع وتفسير العلاقات الاجتماعية وعوامل نشوئها، وانما ذهبوا أبعد من ذلك، حين أكدوا على ضرورة وجود دولة أو سلطة تقيم العدل بين الناس وتدفع الظلم والشر عنهم، انطلاقاً من ان الناس لايستقرون ولايطمئنون في أمورهم المعاشية فيه ويتنازعون عليه، ويمنع الظالم القوى من التعدي على الضعيف المظلوم، ويأخذ الناس بلزوم سنة الناموس وتأدية موجبات فرائضه التي في اقامتها وحفظها صلاح الجميع.

ولاننسى الاشارة إلى ان اخوان الصفا تبنى بعد الفارابي فكرة دولة يحكمها العلماء والحكماء والأخيار من الناس، ووقفوا إلى جانب وحدة السلطتين الدينية والدنيوية، على أساس أن الدين والملك توأمان لايفترقان والاقوام لأحدهما الا بأخيه.

ومع كل ماسلف ذكره في ضوء هذه المعطيات، نستطيع القول بأن الدولة في رأي اخوان الصفا، بوصفها جهازاً خاصاً لقسر الناس، تظهر حيث يظهر انقسام

المجتمع إلى طبقات، عندما يظهر المستثمرون بسبب الحاجة إليها لكبت النزاع بين فئات ومراتب المجتمع وحصر ذلك كله ضمن اطار الناموس، القانون.

ومما تقدم يتبين بوضوح لامزيد عليه، لمن يحسن الاستماع إلى نبض التاريخ، ان الاخوان الصفا فيما بعد يقرون ان لكل دولة اعمارها ومددها لاتتخطاها، فتتعرض للانهيار كما يبدو في قولهم: اعلم بان لكل دولة وقت منه، تبتدي وغاية إليها ترتقى، وحدا إليه تنتهي فإذا بلغت أقصى غاياتهم ومدى نهاياتها تسارع إليها الانحطاط والنقصان وبدأ في أهلها الشؤوم والخذلان واستأنف في الآخرين من القوة والنشاط والظهور والانبساط. والمثال في ذلك تداول الليل والنهار كلما ذهب هذا، رجع هذا... فلايزالان هكذا إلى ان يتساويا في مقداريهما، ثم يتجاوزان على حالتيهما إلى ان يتناهيا في غايتيها في الزيادة والنقصان، وكلما تناهي احدهما في الزيادة ظهرت قوته وكثرت أفعاله في العالم وخفيت قوة ضده وقلت أفعاله، فهكذا حكم الزمان في دولة أهل الخير، ودولة أهل الشر، تارة تكون الغلبة والقوة في العالم لأهل الخير، وتارة الدولة والقوة لأهل الشر[٦].

يعني ذلك ان الدولة لم تكن موجودة منذ الأزل، ولاهي من خلق قوة خارقة خارجية، وانما وجدت في مرحلة معينة من مراحل تطور المجتمع اقتصادياً وانقسامه إلى طبقات وفئات ومراتب بحيث يصبح وجودها ضرورة يقتضيها منطق هذا التطور الاقتصادي والانقسام الاجتماعي.

ومما لايحتمل الاختلاف، هو ان ما للاخوان من فكر فلسفي في نشوء الدولة، الا انهم لم يبلغوا معرفة الاسباب الدافعة لتكوينها، ولا إلى ادراك حركتها التطورية، وبذلك ظل تفكيرهم في إطار الغائية، وهذه الغائية هي القيام باصلاحات في الحكم أو السلطة كما يستشف من قولهم: ((فهلم بنا أيها الأخ ان كنت عازماً على اصلاح الدين والدنيا، ان تقتدي بسنة الشريعة وتجتمع مع اخوان لك، فضلاء وأصدقاء

كرام ونتعاون على ذلك بمحض النصيحة في الضمير وصدق المعاملة في الاعلان والف المحبة في القلوب))(٧).

ومن الشواهد المثبتة التي لايرقى إليها الشك، يرى الاخوان ان من مهام الدولة تشريع القوانين، لكي تتمكن من تسير أمورها، وقد شرحوا أسباب سن القوانين وأغراضها يقولون: ان أحد الاسباب التي دعت الحكام إلى وضع النواميس واستعمال سننها خوفاً من تغيرات الزمان وحوادث الأيام. فلما تبين لهم ذلك طلبوا حيلة تنجيهم منها ان كانت شراً وتوفر حظهم فيها، ان كانت خيراً، يجدوا حيلة انجي ولا ولاشيئاً انفع من استعمال سنن النواميس الألهية(٨).

لامناص من التيقن من ان اخوان الصفا قد اعتبروا ان السلطة، أي سلطة كانت، حين تشرع القوانين، تراعي أولاً وقبل كل شيء مصلحتها ومصلحة الطبقة التي تمثلها بالابقاء على العلاقات الاجتماعية السائدة والمحافظة عليها، حتى ولو استوجب ذلك استعمال القسر والعنف كما أوضحنا ذلك.

وفي سياق ذاته نرى ان الاخوان يعيرون أهمية للناحية التربوية والتعليمية باعتبارهما عمليتين اجتماعيتين تتمان ضمن نطاق المجتمع. ومما يسترعي الانتباه في هذا المجال نفيهم نفياً قاطعاً لفطرية التربية، استناداً إلى ان الطفل بعد الولادة يظل ينمو، وفي السنة الرابعة من عمره، وهي مهمة في حياته يتأثر بالوسط المحيط به، ويدرك مايجري حوله، ففي هذه الفترة بالذاب كما يقولون: ((يكون دور ادراك المحسوسات بالحواس وحصول الفهم والتمييز والتفكير والروية)).

ولهذا السبب نفسه أعاروا الأسرة اهتماماً بالغاً لكونها أول مدرسة يحبو في أجوائها الطفل، ومايناله من التربية الصالحة فيها، يكون عاملاً قوياً في رسوخ المجتمع وتقويمه. فمن هذا المنطلق أوجبوا تهذيب الطفل منذ صغره، لئلا تثبت في نفسه الأخلاق الذميمة فيصعب بعد ذلك نزعها منه.

وهذا يدل دلالة واضحة ان الاخوان اعطوا للبيئة الاجتماعية دوراً حاسماً في تكون الطفل ونشأته، لأن العادات الجارية في البيئة الاجتماعية والمدوامة عليها، تقوى الاخلاق السجايا عنده، فهم يؤمنون بأن ((كثيراً من الصبيان إذا نشأوا مع الشجان والفرسان وأصحاب السلاح وتربوا معهم وتطبعوا بأخلاقهم صاروا مثلهم، ان لم يكن في كل الخلق ففي بعضه وعلى هذا القياس يجري حكم سائر الاخلاق والسجايا التي يتطبع عليها الصبيان منذ الصغر، لأن الناس الذين يعيشون معاً يحاولون محاكاة بعضهم بعضاً ويتجه هذا الميل نحو اقتداء الأدنى بالأعلى[٩].

ويذكرون أيضاً: ((أن الانسان مطبوع على استعمال القياس منذ الصبا كما هو مجبول على استعمال الحواس بلافكر ولاروية، ومن ذلك ان الصبيان يجعلون من قوانين القياسات مختلفة كما يجعلون قياساتهم أحوال أنفسهم وآبائهم واخوانهم وتصرفهم في الأمور، ومايجدون في منازلهم من الأشياء اصولاً على سائر أحوال الصبيان وتصرف آبائهم ومايكون في منازلهم، وان لم يشاهدوا أحوالهم قياساً على ماعرفوا من أحوالهم أنفسهم))[١٠].

وفي سياق الحديث، يرى الاخوان كذلك ان الأخذ برغبة الطفل في العلوم والصنائع ضروري، ويزعمون ان للاطفال استعداداً أكثر لاتقان الصنائع التي يزاولها آباؤهم، فكما يقولون: ((بأن صناعة الآباء أنجح في كذا، الأولاد من صناعة الغرباء، ويكون كذا، فيها احدق وأنجب[١١].

انما ينبغي ان يستوقفنا هنا بشأن العلم والتعليم، فالاخوان يعتبرون ذلك خاصاً بالبشر، والعلم في رأيهم لايحدد مجالاته، لذا نجدهم في أكثر رسائلهم يمجدون العلم والمعرفة الانسانية، ويذكرون باستمرار انه فوق كل ذي علم عليم. يعتبر الاخوان العلم من جملة الصنائع التي لايكفي ان يعرفها الأنسان نظرياً بل عليه ان يطبقها في مجال التجربة والحياة، فالعلم كما يرون يتوقف على استعداد الفرد مدى تقبله

له، على شرط ان يتم ذلك بالتدرج لأن الانسان لايستطيع قبول العلم دفعة واحدة، وربما كان بعض الناس أسرع في نيله من بعض ورسوخ العلم في عقل المتعلم يعتمد على التكرار في أوقات ليست متباعدة.

انه لمن القول الصائب والصحيح والإنصاف البالغ، مبلغه الجدير به، ان نقول ان التعليم كما يعرفون: ((انتقال المعلومات والمعارف ونقلها إلى الآخرين والعلم صورة المعلوم في نفس العالم))[١٢].

وليس غريباً انهم يبينون ان الناس يختلفون في تقلبهم اللوم بسبب اختلاف طبائعهم واخلاقهم والبيئة التي تحيط بهم وحتى تركيب جهازهم العصبي، لذلك يجب ان يعامل كل انسان بما يتفق وميوله ورغباته واستعداده.

جلية الوضوح، أوقل واضحة الجلاء، ان الاخوان الصفا يجلون العلم وطالبيه، ويعتبرون العلم حياة الانسان، لأنه ينير الطريق لمعرفة الخير من الشر والعدل من الظلم، وعن هذا الطريق يصل العبد، كذا منازل ومجالس الملوك ودرجات العلى، كذا.

في الوقت الذي يقولون: ((اعلم ان العلم امام العمل)). ويؤكدون ان العالم هو الشخص الذي يضع علمه لخدمة المجتمع ولخير الناس، وأن عمل نقيض ذلك، فهو فرد فاسد لاقيمة له.

مما يلفت الانتباه، نجد ان الاخوان في آرائهم التربوية يؤكدون على ان التربية ظاهرة اجتماعية وليست عملاً فردياً، تؤثر فيها مجموعة من العوامل، كما ينبغي الاشارة إلى أمر هام بشأن العلاقة بين الصنائع والعلوم، فهم يزعمون انه كلما ارتفعت العلوم وتقدمت ارتفعت الصناعة وازدهرت، وبذلك يؤكدون على الصلة القوية بين المهارة العقلية المبثوثة اليد.

واسترشاداً بما نجم عن الأحداث وتمحيصاً للوقائع، يظهر لنا على ضوء النصوص الكثيرة المبثوثة هنا وهناك في رسائلهم انهم:

١- إلى جانب سلطة يحكمها العلماء والحكماء والأخيار من الناس، وبذلك ظلوا تحت تأثير آراء أفلاطون ووجهات نظره المثالية.

٢- فضلاً ان تفسيرهم لنشوء الدولة وزوالها، ومن ثم تحديد فترة مئة وسبع وأربعين سنة، لها سواء أكانت بالنسبة لدولة أهل الخير أو لدولة أهل الشر، دون أن يكشفوا عن الأشياء التي تحدث خلال هذه الفترة، وعن أسباب تحديدها بمئة وسبع وأربعين سنة، لاتزيد ولاتنقص، جميع هذه المعطيات تركها الاخوان بدون توضيح. لذا فإن موضوع الدولة يعتبر كما نظن اضعف حلقة في آرائهم الاجتماعية التي تحمل أفكاراً غريبة مليئة بالتشاؤم، ولعل سبب ذلك يرجع إلى الفترة العصبية التي عاشتها الخلافة العباسية، ابان القرن الرابع الهجري.

هذا وقد شجعني إلى بحث هذا الموضوع الشيق والكتابة عنه أمران:

١- الموقف الخاطيء لمعظم المستشرقين والباحثين الغربيين في دراساتهم وبحوثهم للحضارة والثقافة الشرقية بشكل عام، والاسلامية بوجه خاص، حيث يحاولون بهذه الصورة أو تلك تشويهها والتقليل من شأنها.

٢- النهج الذي يسلكه بعض المفكرين والمثقفين العرب المعاصرين وعلى وجه التحديد أولئك الذين يعملون في ميدان العلوم الاجتماعية والفلسفية، إذ يعالجون أكثر هذه القضايا باسلوب سطحي بعيد عن الروح العلمية مرددين في أغلب الاحيان آراء المستشرقين والباحثين الغربيين ووجهات نظرهم.

الهوامش:

١– رسائل اخوان الصفا، الطبعة المصرية، القاهرة، ١٩٢٨م، ج١، ص٢٤٥، ٢٤٦.

٢– نفس المصدر، ج١، ص٦٢.

٣– المصدر نفسه، ص٢٢٣–٢٢٤، وج٢، ص٣٧٣.

٤– المصدر نفسه، ص٢٢٣–٢٢٤؛ وج٢، ص٣٧٣؛ ينظر: رسائل اخوان الصفا، تصحيح خيرالدين الزركلي، القاهرة، ١٩٢٨م.

٥– رسائل اخوان الصفا، ج٣، ص٢٩٥؛ يراجع: محمد ناصر: الفكر التربوي العربي الاسلامي، الكويت، ١٩٧٧م، ص٢٧–٢٨.

٦– رابوبرت: مبادىء الفلسفة، ترجمة: احمدأمين، القاهرة، ١٩٦٤م، ص٦.

٧– ج.ت. ديبور: الترجمة العربية: د.هادي أبوريدة، ويراجع كتاب دراسات في العصور العباسية المتأخرة للدكتور عبدالعزيز الدوري؛

Nicholson: Lituary History of the Arab, p.٣٧١.

٨– الرسائل، ج٣، ص١٣٠–١٣١؛ د.خليل ابراهيم السامرائي: دراسات في تاريخ الفكر العربي، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل، الموصل، ١٩٨٣م، ص٢٥٣مابعدها.

٩– الرسائل، ج٣، ص١٣١ و ج٤، ص١٨٧.

١٠– المصدر نفسه، ج١، ص٣٦.

١١– المصدر نفسه، ج١، ص٢٢٣؛ د.خليل ابراهيم السامرائي: دراسات في تاريخ الفكر العربي، ص٢٥٤–٢٥٥.

١٢– الرسائل، ج١، ص٣١٨.

عبدالرحمن عارف الرئيس المنفي

د.علي عادل حسين

تمثل فترة حكم الرئيس عبدالرحمن عارف ١٩٦٦- ١٩٦٨ ظاهرة سياسية مميزة بل تكاد تكون فريدة في تاريخ العراق السياسي المعاصر، حيث عرفت فترة حكمه القصيرة نسبيا بسمات معينة تلائمت وشخصيته القيادية السلمية الوطنية للبلاد، ويشد انتباه المرء امران غاية في الاهمية: اولهما صفة التسامح ونكران الذات الذين عرفا بهما الرئيس عارف وحرصه الشديد على المحافظة علىالسلم الاهلي واضحى بهم مثار الاعجاب القاصي والداني، والثاني انه اول رئيس في تاريخ العراق منذ تاسيس الدولة العراقية لا يقتل بعد الاطاحة بحكمه بل يبعد وعائلته الى خارج البلاد منفيا لسنوات طوال دون ان يطاله الأذى. ولاستيعاب مزايا فترة عبدالرحمن عارف وكيفية الاطاحة بحكمه و نفيه الى خارج العراق وما اعقبها، لا بد ان نسلط الضوء على مراحل هامة من حياة هذا الرجل ولو بشكل مقتضب يتناسب مع فحوى الموضوع ،وكالاتي:

١-ولادته ونشاته وا نخراطه في السلك العسكري:

ولد عبدالرحمن محمد عارف ببغداد سنة ١٩١٦ في اسرة متوسطة الحال غلب عليها الطابع الديني ثم العسكري بالتحاق اثنين من ابناء الاسرة بالكلية العسكرية،وكان والده محمد العارف يعمل بزازا في سوق حمادة بجانب الكرخ،

ودرس عبدالرحمن الابتدائية والثانوية ببغداد وكان ترتيبه الثاني ضمن اربعة أخوة بعد اخيه الاكبرعبدالسميع ويليه عبدالسلام ثم شقيقه الاصغر صباح، وعرف منذ صباه بالذكاء والنباهة والهدوء والاتزان ثم التحق بالكلية العسكرية التي تخرج منها سنة ١٩٣٦–١٩٣٧برتبة ملازم ثاني والتحق بالخدمة في الفرقة الرابعة التابعة للواء المدرع السادس في الجيش العراقي.

وابدى حرصا ملحوظا على عمله وتنفيذ واجباته العسكرية حتى ترقى الى رتبة عقيد إبان العهد الملكي وكان امر كتيبة المدرعات الفرقة الثانية بمعسكر الوشاش سنة ١٩٥٨ حين قامت ثورة ١٤ تموز في ذلك العام واطاحت بنظام الحكم الملكي، ويبدوا ان عبدالرحمن عارف انجر الى الانخراط في الثورة والانضمام الى تنظيم الضباط الاحرار سنة ١٩٥٧ بتاثير من اخيه الاصغر عبدالسلام عارف الذي كان احد قادتها الرئيسين،فهو وفق ما عرف عن شخصيته وعمله العسكري لم يكن يحبذ الانخراط كثيرا في امور السياسة كاخيه عبدالسلام ،ومع ذلك فقد نفذ المهمة الملقاة على عاتقه في التحرك بكتيبته وتطويق القصر الملكي(رحاب)صبيحة قيام الثورة وكانت الواجبات المكلف بها كقوة مساندة تامين محيط القصر الملكي ومعالجة اية مقاومة تصدر منه او من محيطه،ومع ذلك فعبدالرحمن عارف فشل في تامين حياة الملك فيصل الثاني الذي اثر عدم المقاومة والتسليم بالامر الواقع وعائلته ومن كانوا برفقتهم ومنحوا امان الخروج من القصر مقابل ذلك ولكن يدأ غادرة وأثمة اطلقت عليهم النار فور خروجهم من القصر واردتهم قتلى،ورغم ان حكومة الثورة تبرئت من ذلك العمل الغدار والجبان مدعية ان جنديا اطلق النار عليهم من تلقاء نفسه،إلا ان هذا امر غير مقبول وغير منطقي في السلك العسكري. ورغم ان عبدالرحمن ليس له يد في الموضوع البتة وتفاجأ بحدوثه، فان اخاه

واخرين من قيادي الثورة من امثال عبدالطيف الدراجي لا يستبعد ان يكونوا قد امروا بذلك سراً.

وفي عهد حكومة ١٤ تموز حكومة الزعيم عبدالكريم قاسم احيل عبدالرحمن عارف الذي كان برتبة عقيد الى التقاعد سنة ١٩٦٢على خلفية الخلاف الذي ثار بين الزعيم القاسم وعبدالسلام عارف في وقت مبكر من عمر الثورة حول امور كثيرة تتعلق بكيفية ادارة الدولة وتوزيع السلطات وغيرهما من الامور التي يبدوا انها اضحت شائكة وصعبة الحل بين الطرفين الى ان ادى الامر بسجن عبدالسلام عارف الذي كان يشعر بانه يجب ان يكون الشخص الاول في قيادة البلاد وفق ما قام به من دور رئيسي في الثورة و وفق المعطيات الخارجية المشجعة خاصة من طرف جمال عبدالناصر على الصعيد العربي ومن جهة الانكليز ودول اخرى على الصعيد الدولي،ورغم ان عبدالكريم قاسم بوطنيته وعفويته المعهودتين عفا عن عبدالسلام وكرمه الا ان الاخير كان يضمر الكثير من الحقد والشر لشريكه في الثورة وزعيمه زعيم البلاد.

و وفق ذلك تمكن عبدالسلام عارف في مؤامرة ٨ شباط المشؤمة وبدعم وتحريض من الجناح البعثي من الاطاحة بحكومة القاسم الذي قتل او اعدم على حين غرة بمبنى الاذاعة والتلفزيون في ذلك اليوم،وتسلم عبدالسلام عارف زمام السلطة في العراق كرئيس للجمهورية وكانت تلك فرصة لعودة اخيه عبدالرحمن الى مهامه الوظيفية في الجيش العراقي وبمناصب اعلى حيث رقي الى رتبة لواء،و عين بمنصب رئيس اركان الجيش العراقي بالوكالة.ورغم انه تسنم هذا المنصب بامر من اخيه رئيس البلاد إلا ان ذلك لا يعني انه لم يكن مؤهلاً لتوليها،حيث اثبت مقدرته في اعادة ترتيب وضع الجيش العراقي بشتى صنوفه.

٢-توليه منصب رئيس الجمهورية :

كان عبدالرحمن عارف رئيسا لاركان الجيش العراقي وخارج البلاد في زيارة رسمية على راس وفد عسكري الى الاتحاد السوفيتي ،حينما لقي شقيقه رئيس الجمهورية عبدالسلام عارف مصرعه في ١٣ نيسان ١٩٦٦،بحادثة احتراق وسقوط الطائرة المروحية التي كان يستقلها في جنوب العراق عائدا من من منطقة القرنة الى البصرة اثناء حضوره مراسيم وضع حجر الاساس لمعمل الورق هناك،وكان الحدث مفاجأ وصاعقا للجميع حيث اودى بحياة رئيس الجمهورية وعدد من الشخصيات البارززة مثل عبداللطيف الدراجي وزير الداخلية والسيد محمد الحياني متصرف البصرة وضباط مرافقين للرئيس،برزت مع الحادثة ثلاثة اتجاهات حول من يتولى رئاسة البلاد خلفا له، اتجاه يفضل ان يكون الرئيس القادم من خارج المؤسسة الحاكمة وكان الاضعف، واتجاهان قويان في ان يتولى شخص من داخل المؤسسة الحاكمة(مجلس الدفاع الوطني)قيادة البلاد خلفا للرئيس عبدالسلام عارف اتجاه مع تولى عبدالرحمن عارف كونه شخصية عسكرية متزنة وكفوءة وشقيق الرئيس السابق يمكنه من ان يقود البلاد في تلك الفترة العصيبة،وطرف اخر كان مع تولي رئيس الوزراء عبدالرحمن البزاز رئاسة البلاد بحكم منصبه كرئيس للوزراء ملم بشؤون الحكم ومصاعبها ومقبول من اطراف سياسية محلية واخرى عربية،ويشاع ان الرئيس المصري جمال عبدالناصر كان يؤيد تولي عبدالعزيز العقيلي وزير الدفاع انذاك منصب الرئاسة في العراق واخرون قليلون ايضا ولكنه حصد صوتا واحدا فقط من قبل مجلس الدفاع الوطني المؤلف من ٢٨ عضوا.

وحسمت مسالة الرئاسة في فترة قصيرة نسبيا لصالح عبدالرحمن عارف بانه الاقدر على تولي المسؤلية في تلك الفترة الحرجة وبمباركة من الرجل المحنك عبدالرحمن البزاز الذي اثر الانسحاب من المنافسة في الجولة الثانية من ترشيحه

امام اعضاء مجلس الدفاع الوطني وبدعم من الاعضاء العسكريين في المجلس،وبذلك انتخب عبدالرحمن عارف لمنصب رئيس الجمهورية في ١٦ نيسان ١٩٦٦م ،واعلن ببيان رسمي الى الشعب العراقي صبيحة ١٧ نيسان.

٢- اهم الاحداث في عهده:

لقد اولى الرئيس عبدالرحمن عارف اهتماما كبيرا باصلاح احوال البلاد وتحسين الحالة المعاشية للعراقيين عموما،وبذلك اهتم بالجانب الاقتصادي وكيفية استثمار ثروات العراق من النفط والغاز الى اخره،و واجه تنافسا كبيرة وضغوطا شديدة من الشركات الاحتكارية الكبرى التي تدعمها دول عظمى مثل بريطانيا وامريكا وحاول ان ينأى باقتصاد البلاد عن اطماع تلك الشركات قدر الامكان،ونجح في ذلك الى حد ما،حيث منح اكبر حق استثمار للنفط في العراق إبان عهده لشركات نفط فرنسية،اما حق استخراج الغاز والكبريت من حقل المشراق ومناطق اخرى في غرب وجنوب العراق فمنح لشركات بولونية وشركات اخرى لا تحمل الطابع الاحتكاري.

ولم يرتاي الرئيس العارف من ان يجمع المناصب الرئيسة بيده بل كان يؤمن بضرورة تعدد السلطات والصلاحيات واستشارة الاخرين في كل صغيرة وكبيرة،وبعد استقالة حكومة عبدالرحمن البزاز في أب ١٩٦٦ كلف عبدالرحمن عارف السيد ناجي الطالب بتولي منصب رئيس الوزراء وتشكيل حكومة جديدة والتي استمرت الى شهر ايار سنة ١٩٦٧،وبعدها تراس العارف رئاسة الوزراء الى جانب منصبه كرئيس للجمهورية للضرورة ولفترة قصيرة مؤقتة حيث كلف في شهر أب من تلك السنة الفريق طاهر يحي ليتولى المنصب والذي كان رئيسا للوزراء الى حين الاطاحة بالحكومة في ١٧ تموز١٩٦٨.

وعلى الصعيد السياسي الداخلي تمكن العارف بحصافته وروحه المحبة للسلام وحرصه على تحقيق السلم الاهلي من ان يوقف القتال بين الحكومة المركزية والحركة الوطنية الكردية المسلحة بزعامة البارزاني وتم ذلك من خلال بيان ٢٩ حزيران سنة ١٩٦٦الذي اذاعه رئيس الوزراء عبدالرحمن البزاز بنفسه من مبنى الاذاعة والتلفزيون والذي وضع خارطة طريق لاعلان الهدنة وانهاء القتال والبدء بحل الاشكاليات الصغيرة والكبيرة العالقة بين الطرفين وشكلت من اجل ذلك العديد من اللجان ذات الشأن والاختصاص كما زار العارف ورئيس وزرائه كردستان والتقيا الزعيم مصطفى البارزاني كما زار هو الاخير برفقة عدد من قادته بغداد انذاك،وبذلك تمكن العارف من وضع حد للعنف واراقة الدماء وتعنت الحكومات السابقة والذي بدء منذ ثورة ايلول ١٩٦١ وتوقف بفضل جهوده.

وعلى صعيد السياسة الخارجية ورغم كون عارف رجلا عسكريا في الاصل،إلا انه تمكن من ان يطبع علاقات العراق مع دول جواره ويضع الحلول المناسبة لكثير من المشاكل مع تلك الدول،وقام بزيارات ناجحة بل وتاريخية الى كل من ايران وتركيا والسعودية والاردن وسوريا ومصر ايضا استقبل خلالها ارفع وابهى استقبال و وقعت العديد من اتفاقيات التعاون الناجحة مع حكومات تلك الدول،كما زار امير الكويت صباح السالم الصباح العراق وعبر عن تقديره للسياسة الحصيفة التي تنتهجها حكومة العارف أزاء دول الجوار خاصة والدول الاخرى عامة، اضافة الى الرئيس شارل الحلو رئيس جمهورية لبنان والملك حسين الذي زار العراق لاول مرة منذ الاطاحة بنظام الحكم الملكي فيها.

وكان الرئيس عبدالرحمن عارف حريصا في زياراته الى دول المواجهة من ان يتفقد الجبهة الفلسطينية وحصل ذلك اثناء زيارته الى سورية حيث تفقد مع رئيسها نورالدين الاتاسي الجبهة مع اسرائيل واتفق خلالها على ارسال كتيبة قتالية عراقية

لدعم وضع الجيش السوري على الجبهة وكذلك كان الحال اثناء زيارته الى الاردن حيث زار جبهة المواجهة برفقة الملك حسين ومصرالتي استقبل خلالها من قبل رئيسها جمال عبدالناصر أحر استقبال.

ومع كل التطور الذي حصل على صعيدي السياستين الداخلية والخارجية فان حكومة العارف واجهت العديد من المصاعب السياسية الصغيرة والكبيرة لعل من ابرزها محاولة ابتزاز حكومته سياسيا واقتصاديا من قبل بعض الدول الغربية الكبرى بسبب طريقة منح امتيازات النفط والغاز في عهده،وكذلك حادثة لجوء الطيار العراقي المسيحي منير روفا بطائرته الروسية الصنع (ميغ ٢١) الحديثة الى اسرائيل في ١٦ آب سنة ١٩٦٦،والذي تحجج بسوء الاوضاع المعيشية والتفرقة في المعاملة بين الاديان ليبرر عمله الشائن ذاك،بينما كان قد جند من قبل المخابرات الاسرائيلية الموساد ويعمل لصالحها في سبيل تحقيق تلك المهمة التي عرفت بعملية ٠٠٧.

كما شهد فترة حكم عبدالرحمن العارف اقوى واعنف عاصفة سياسية وعسكرية تعرضت له الدول العربية الشرق اوسطية خصوصا وترتبت عليها نتائج خطيرة وبعيدة المدى الا وهي نكسة حزيران سنة ١٩٦٧ او ما عرف بحرب الايام الستة،والتي تجاوب العارف مع احداثها وارسل القوات العراقية بفرقها المدرعة الى الاردن لغرض التاهب للقتال،ولكن لم تتمكن من الاشتراك فيه،فقد كانت هذه الحرب خاطفة وقاضية على امال الوطنين والعرب والمسلمين عموما في امكانية تحرير فلسطين،إذ تمكنت اسرائيل خلال ستة ايام من تحييد القوات المصرية الجوية ثم البرية واقتحمت قواتها شبه جزيرة سيناء وجزر طابا المصرية وكذلك احتلت مرتفعات الجولان السورية ودخلت قواتها واحتلت الضفة الغربية والقدس ومدنا وبلدات فلسطينية عدة،وكانت نتائج الحرب قاسية ومريرة على العرب عموما

وعلى الرئيس عبدالناصر خصوصا الذي اخذته الحماسة ونشوة كونه زعيما عربيا قوميا تؤيده قطاعات واسعة من الجماهير العربية بعيدا مع قيادته الحربية الفاشلة،والذين كانوا يحلمون بامكانية تحقيق النصر على اسرائيل وفق المعطيات القائمة انذاك.و يتحمل بشخصه وقيادته مسؤلية الترويج لتلك الحرب الخاسرة واشمالها ومن ثم عدم التمكن من تحمل نتائجها الكارثية على المنطقة،والتي اثارها المدمرة ما زالت مستمرة حتى الأن وعلى جميع الاصعدة.

٤-الاطاحة بحكم الرئيس عبدالرحمن عارف:

تميز حكم عبدالرحمن العارف بالكثير من السلاسة والعفوية لذلك فقد اضحى حكمه محط اطماع الكثيرين وشجع على ذلك الطبيعة السلمية التسامحية التي اتصف بهما، ويذكر ان العقيد الطيار عارف عبدالرزاق حاول مرتين الانقلاب على حكم العارف لكن محاولاته باءت بالفشل وانكشفت خيوطها بسرعة، وكان العارف يعفوا عنه في كل مرة بعد عقاب وقتي، فقد امر الرئيس العارف بالافراج عنه بتاريخ ١٩٦٧/٥/٣١ على اثر القبض عليه وسجنه اثر محاولته الانقلابية الثانية في ١٩٦٦/٦/٣٠ وهذا كان عاملا مشجعا اضافة الى عوامل هامة اخرى داخلية وخارجية لعدد من ضباط الجيش العراقي ممن ينتمون الى حزب البعث سرا او علنا او من المتصلين معهم ومن الدائرة المقربة جدا المحيطة بعارف من ان يتجرأوا ويقودوا محاولة الاطاحة بحكومته.

لقد تمكن عدد من ضباط البعث في الجيش العراقي وفي مقدمتهم احمد حسن البكر من عقد اتفاق او حلف سري من اجل التخطيط والعمل على الاطاحة بحكومة عبدالرحمن عارف وكان ممبذلك ممن شارك في حياكة تلك المؤامرة الوقوف على تفاصيل تنفيذها الدائرة الامنية المقربة من العارف وهم عبدالرزاق النايف معاون

مدير الاستخبارات والعقيد ابراهيم عبدالحمن الداود امر لواء الحرس الجمهوري ومعاون امر اللواء سعدون غيدان وحماد شهاب وتمكنوا من الاتصال والتنسيق مع شخصيات سياسية وعسكرية اخرى داخل العراق ففي الداخل تمكنوا من ضم السيد بديع الشريف مدير تشريفات الرئيس العارف الى صفهم واخرين ومن خارج البلاد العقيد بشير طالب امر اللواء السابق والملحق العسكري بالسفارة العراقية في بيروت الذي كان من المحرضين والمشجعين على القيام بمثل تلك الخطوة،كما كانت دوائر الاستخبارات الغربية خاصة البريطانية والامريكية حاضرة في تفاصيل تلك المؤامرة،حيث ازدادت بتلك الفترة تردد احمد حسن بكر وضباط بعثيين اخرين الى السفارة البريطانية في بغداد بحجج مختلقة، وكذلك زيارات السرية والعلنية لداود والنايف الى تلك السفارات وكذلك اتصال بشير تالب بممثلي دوائر الاستخبارية الغربية في بيروت،وخاصة بريطانيا وامريكا التين كانتا تؤيدان فكرة الاطاحة بحكومة العارف الغير مرغوب باستمرارها من قبلهم بحكم بلد كالعراق.

رائحة تلك المؤامرة خرجت في شهر ايار من ١٩٦٧ ووصلت الى مسامع عبدالرحمن عارف ولكن النايف والداود وغيدان كانوا يطمئنونه كذبا على الدوام بانه ليس هناك شئ من ذلك القبيل على الاطلاق،وانهم سيسحقون كل من يتجرأ على التامر عليه.

ويذكر ان العقيد صعب الحردان امر الانضباط العسكري حذر الرئيس عبدالرحمن عارف قبل ايام من حدوث انقلاب ١٧ تموز من وجود مؤامرة خطيرة وتورط الداود والنايف وغيدان فيها،ولكن العارف بروحه العفوية وطبعه المتسامح ارسل في طلبهم فنفوا ذلك جملة وتفصيلا، بل وحلفوا الايمان بولائهم المطلق له ولحكومته.لكن مع حلول صبيحة يوم ١٧ تموز ١٩٦٨ توزعت قطعات من الجيش سرا في الاماكن الرئيسة والحساسة ببغداد وطوقت القصر الجمهوري فجر ذلك اليوم ثم اقتحمته بتنسيق مع الانقلابيين في داخل القصر واجبر الرئيس العارف تحت

تهديد القوة على التنحي عن رئاسة البلاد مقابل ضمان سلامته وعائلته ومن ثم اتخاذ القرار بنفيه الى خارج البلاد ظهيرة ذلك اليوم الاسود بتاريخ العراق،وبذلك انتهت حقبة الرئيس عبدالرحمن عارف بكل ايجابياتها واشكالاتها ايضا لتبدأ حقبة جديدة تمثلت في عهد حكم البعثين وتشديدهم القبضة على البلاد يوما بعد يوم والذي اتخذ طابعا دموياً شيئا فشيئاً.

والحقيقة التي يجب ان تقال ان صفات عبدالرحمن عارف الانسانية كرئيس للبلاد والتوجهات والاطماع الدولية الغربية وتعقيدات الوضع السياسي الداخلي والعربي والاقليمي جعلوا من حدوث انقلاب في العراق أمرا غير مستغرب او مستبعد في ظل تلك الظروف،لذلك كان الكثيرون يتوقعون حدوثه حتى الرئيس عبدالرحمن عارف كان يتوقع حدوثه لكن لا يعلم متى وكيف،خصوصا مع احتدام التنافس الغير شريف بين القوى السياسية خاصة البعثين الذين اخذت قوتهم الخفية في العراق تتنامى واطماعهم في الوصول الى السلطة تزداد مع احتداد صراعهم مع اطراف سياسية اخرى ابرزها الشيوعيون،لكن كفة البعثين كانت الارجح في التمكن من الوصول الى السلطة في انقلاب ١٧ تموز ١٩٦٨ومن ثم احتكار تلك السلطة كلية في ٣٠ تموز من نفس السنة بفضل قوة وشراسة تنظيمهم و وعودهم المعسولة للاخرين ودعم الدوائر الاستخبارية الغربية المتنفذة لهم على حساب القوى الاخرى.

٥-عبدالرحمن عارف وحياة المنفى :

غادر عبدالرحمن عارف اثر تنحيته عن رئاسة الجمهورية الى لندن وفق طلبه حيث كانت زوجته السيدة فائقة تتلقى العلاج هناك وقضى فيها اشهرا قليلة،قبل ان يتركها ويتوجه الى تركيا ويشتري دارا او شقةً متواضعة في مدينة اسطنبول في حي(اجلي ورت) والذي شجعه على ذلك العلاقات الودية التي كانت تربطه مع الساسة الاتراك سواء مع الرئيس جودت صوناي او الاخرين، كما انه لم يود ان

يحرج اية دولة عربية في الاقامة فيها في ظل تلك الظروف،وكون تركيا ايضا دولة اسلامية وكذلك كانت ابنته تود الدراسة باحدى جامعاتها.لذلك اثر الاستقرار فيها لمدة احدى عشرة سنة، لم يزاول خلالها اي نشاط سياسي وكان اذا التقى الجالية العراقية والطلبة العراقيين الدارسين فيها بالصدفة تنشرح اساريره ويسال عن احوالهم واحتياجاتهم،وزاد فيه الشوق والحنين الى الوطن كما تدهورت اوضاعه المادية خاصة وان الراتب التقاعدي لم يعد يفي باحتياجته العائلية المعيشية في دولة مثل تركيا انذاك، فقرر العودة وارسل بذلك الى رئيس مجلس قيادة الثورة العراقي احمد حسن بكر ونائبه صدام حسين يطلب أذن العودة او زيادة راتبه التقاعدي في حال رفض الطلب الاول،ويروي السياسي والكاتب حسن العلوي عن ذلك الموقف قوله:(انه كان حاضرا في جلسة خاصة مع الرئيس البكر ونائبه صدام حينما قرأ الاخير رسالة العارف واستشير حسن العلوي في الموضوع و رحب بها وشجع الرئيس ونائبه على قبول طلب الرئيس السابق العارف فورا بالعودة الى العراق،لكن صدام اخر اصدار الموافقة الرئاسية بضعة اشهر الى ان تولى بنفسه رئاسة البلاد)،فصدرت الموافقة الرئاسية بتوقيعه،وهكذا استعد عبدالرحمن عارف وعائلته لمغادرة تركيا والعودة الى الوطن اواخر سنة ١٩٧٩، وبعد ان وصلها استقر ببغداد بداره بحي المنصور وحاول خلالها ان يقضي حياة هادئة بعيدة عن الصخب السياسي ودعي خلالها مرتين من قبل رئاسة الجمهورية لحضور عروض يوم تاسيس الجيش وما عدا ذلك فكان عارف يمارس حياته الطبيعية ويتزاور مع الاقارب والاصدقاء وفي الكثير من الاحيان يذهب الى اسواق بغداد بصحبة زوجته للتسوق،او يتجول في شوارعها وازقتها القديمة، مستذكرا ذكريات جميلة.

بقي الرئيس السابق عبدالرحمن العارف ببغداد الى بداية سنة ٢٠٠٤ حيث كانت قد اجتاحت القوات الامريكية العراق في شهر اذار سنة ٢٠٠٣ من جهات عدة ابرزها الحدود الكويتية السعودية ودحرت القوات العراقية التي كان قد اصابها الوهن

والتشتت وتعاني الجوع وضعف وقدم التسليح، وبوقت قياسي حيدت قطعات مهمة منه عن القتال وتمكنت بذلك من الوصول الى بغداد والسيطرة على العاصمة في ٩ نيسان، ورغم محاسن ذلك العمل العسكري الامريكي في الاطاحة بحكم دكتاتور جاثم على الصدور منذ عقود،وانهاء حكم البعث المشؤوم ورفع الحظر الاقتصادي عن العراق،

الا انه ادى الى تدهور خطير في الوضعين الامني والسياسي مما حمل الرئيس عارف وعائلته على مغادرة العراق كحال الكثير من العراقيين الذين اجبروا على ترك بلدهم ومسكنهم.

لقد استقر الرئيس العارف مع عائلته في الاردن وعاش فيها الى سنة ٢٠٠٧ حين اخذه وهن العمر والم به المرض وتوفي في ٢٠٠٧/٨/٢٤ عن عمر ناهز ٩١ سنة بمستشفى ملك حسين الطبية، وحضرت جنازته الكثير من الشخصيات السياسية والاجتماعية بما فيهم ممثل رئيس جمهورية العراق جلال الطالباني والسفير العراقي في عمان ودفن بمقبرة شهداء الجيش العراقي بمنطقة المفرق الاردنية على مقربة من الحدود العراقية.

هذا الرئيس الذي احب السلم والسلام وحكم بسلام وغادر السلطة بسلام وتوفي بسلام.

المصادر

١- عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، بغداد، العراق.
٢- فيبي مار، تاريخ العراق المعاصر (العهد الجمهوري الاول)، ترجمة مصطفى نعمان احمد، مكتبة مصر، القاهرة، ٢٠٠٩.
٣- فيصل حسون، مصرع المثير عبدالسلام عارف، ط٢، دار الحكمة، لندن، ٢٠٠٤.
٤- ليث عبدالحسين الزبيدي، ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ في العراق، بغداد، ١٩٨١.
٥- صالح حسين الجبوري، ثورة ٨ شباط ١٩٦٣ في العراق، بغداد، ١٩٩٠.
٦- زينب الزهيري، عبدالرحمن عارف ودوره السياسي في العراق (١٩٦٦ ـ ١٩٦٨)، ط١، الاردن ـ عمان.

الرئيس عبدالحمن عارف مع الملك حسين اثناء تفقدهما احدى الجبهات

الرئيس عبالرحمن عارف وهو يلقي بيانا من الاذاعة

الرئيس عبالرحمن عارف وزوجته السيدة فائقة في ضيافة شاه ايران محمد رضا بهلوي وزوجته الاميرة فرح ديبا سنة ١٩٦٦.

جثمان الرئيس الراحل عبدالرحمن عارف يصلى عليه بجامع عمان ٢٠٠٧/٨/٢٤

الرئيس عارف مع الزعيم البارزاني بمنطقة جنديان إبان اعلان ٢٩ حزيران

الرئيس العراقي السابق عبد الرحمن عارف مع زوجته
يحملان صورة لهما عام 1966 في بغداد (أ ب)

في القاهرة مع الرئيس جمال عبدالناصر والملك فيصل بن عبدالعزيز ملك السعودية

بهجة الإخوان في ذكر الوزير سليمان
نص جديد عن بداية عهد المماليك في العراق

أ.د. عماد عبدالسلام رؤوف
كلية الآداب بجامعة صلاح الدين - أربيل

يمثل عهد سليمان باشا، المعروف بأبي ليلة، وسَلَفيه حسن باشا وابنه أحمد باشا، بداية لمرحلة مهمة من تاريخ العراق في العصر العثماني، وهي ما عُرف بعهد حكومة المماليك.

وكان ظهور المماليك في العراق، جزءاً من ظاهرة عامة انطبعت آثارها عى معظم أرجاء الدولة العثمانية. فقد أدى الفراغ الناجم عن ضعف السلطة المركزية، والانحسار الفعلي للوجود العثماني من أقاليمها العديدة، إلى ضرورة قيام السلطات محلية قوية تمكنت من ملء الفراغ الناشئ عن ذلك الانحسار، وهكذا نشأت في أقاليم مختلفة من الدولة، حكومات محلية، واءمت- بدرجات متفاوتة- بين استقلالها الإداري والعسكري الفعلي، وبين وجودها ضمن السيادة العثمانية الرسمية، مثل المَعَنيين في لبنان، وآل العظم في دمشق، وآل القره مانلي في طرابلس الغرب، وحكومة علي بك الكبير في مصر[١].

أما العراق، الذي عانى من التدهور السياسي والعسكري، منذ الاحتلال المغولي في القرن السابع الهجري (الثالث عشر للميلاد)، فإن عدم وجود حكومة عثمانية مركزية قوية قادرة على ممارسة سلطتها فيه، وازدياد نفوذ القبائل البدوية والريفية

وتسلطها على المدن، قد أدى إلى تعرضه إلى أخطار حقيقية، كان يمكن أن تغير وضعه السياسي برمته[٢].

ولم يكن في العراق، إبان القرنين العاشر والحادي عشر للهجرة (السادس عشر والسابع عشر للميلاد)، وحتى قيام حكم المماليك في بغداد، أي نوع من الوحدة المركزية لأراضيه، فعلى الرغم من تقسيم السلطات سليمان القانوني للبلاد إلى عدد من الوحدات المستقلة المتوازنة، فان هذه الوحدات– نفسها– فقدت من الناحية الفعلية وحدتها الداخلية، إذ تمتعت كل مدينة فيها بحكومتها الوراثية وباستقلالها المحلي، بل امتدت هذه الظاهرة لتشمل أصغر المدن والقرى. وكانت القبائل القوية العديدة في البوادي والأرياف تمثل عقبة كأداء إزاء المحاولات الرامية لفرض نوع من الوحدة المركزية، فلقد شكلت هذه القبائل اتحادات قبلية استطاعت أن تفرض سيطرتها على المدن الواقعة في منطقة نفوذها، في حين كانت تمثل– بالنسبة للمدن الأخرى– خطراً دائماً، من شأنه قطع طرق اتصالاتها، وإنهاك قواها السياسية والعسكرية.

وكانت هذه الأوضاع تشكل مبرراً قوياً لقيام نظام حكم أكثر تماسكاً من الأنظمة المحلية السائدة، يعتمد على قواه الذاتية في رد الخطر الخارجي، وفي قمع الثورات القبلية المتكررة، وفك قبضة القبائل عن المدن والأرياف. ولم تكن حكومة المماليك، في أول الأمر، إلاّ وريثة لإحدى حكومات المدن التي شهدها العراق في مطلع الثاني عشر للهجرة (القرن الثامن عشر للميلاد)، بيد أن ثقل بغداد الحضاري القديم، ومركزها المتوسط في البلاد، منح الحكومة المحلية سلطات مركزية غير عادية، فمدَّت نفوذها إلى ولاية شهرزور المجاورة لها، ثم أخضعت أمراء بهدينان في كردستان إليها، وضمَّت ماردين في أقصى الشمال الغربي، ضمّاً رسمياً فأصبحت (متسلمية) تدار من والي بغداد مباشرة. وشرعت تفرض تأثيرها السياسي على

الموصل، آخر ولاية مستقلة من ولايات العراق، حتى غدت هذه الولاية– منذ القرن الثالث عشر الهجري (القرن التاسع عشر الميلادي)–دائرة في فلك ولاية بغداد، وتابعة لها في أكثر الأمور العامة.

وقف المماليك[٢] على رأس الهرم الاجتماعي في منطقة واسعة من العراق، في مقدمتها بغداد نفسها، ففي أيديهم القوة العسكرية، والإدارة والحكم، وبمعنى آخر جهاز الحكومة كله. وبما أن هذا الجهاز مستندٌ في طبيعته إلى قاعدة اقتصادية، تتمثل فيها نشاطات مختلفة، زراعية وتجارية وحرفية، فأن وضع أولئك المماليك الطبقي غير محدد تماماً، فهم أكبر من أن يُعدُّون فئة، وأقل من أن يكوِّنوا طبقة، بمفهومها الاقتصادي، منفصلة عن سائر طبقات المجتمعات في البلاد.

ويمكن القول بأن انفصال المماليك عن أهل البلاد، لم يكن– في أحيان كثيرة– انفصالاً طبقياً يرجع إلى أسس اقتصادية، وإنما كان انفصالا تشترك في تكوينه عوامل اجتماعية أخرى متعددة، أهمها تحدّرهم من عرق واحد غريب عن أهل البلاد، وحتى هذا العامل لم يكن دائماً حاجزا يمنع امتزاجهم بجمهور السكان، فأنهم سرعان ما ارتبطوا بعدد من الأسر المحلية بعلاقات المصاهرة ومن ثم الإرث. حقيقة أن علاقاتهم الجديدة لم يفسح لها المجال الكافي لافقادهم صفتهم المشتركة، كجماعة متضمانة، لها عصبيتها العنصرية الخاصة، إلا أنها ذوّبت كثيرا من الفوارق التي كانت تفصلهم عن الطبقات العليا من المجتمع. وعلى هذا النحو أخذ مماليك العراق يتحولون تدريجياً من كونهم فئة بيروقراطية بحتة، منعزلة عن السكان، إلى قسم من أبرز أقسام الأرستقراطية الإقطاعية في البلاد.

وينتمي المماليك عنصرياً إلى منطقة تفليس التابعة لبلاد الكُرج (جيورجيا)، فهم بذلك من الجنس القوقازي الذي طالما كان مصدراً لا ينضب لتجارة الرقيق الأبيض. وقد عُرف المماليك القوقازيون في الأناضول منذ عهود قديمة، كما أنهم

أسسوا في مصر السلالات الشهيرة التي أزالها السلطان سليم الأول عن الحكم سنة ١٥١٧م، واستعادت عزتها على عهد خلفائه من بعده، وقد ظهروا في مختلف الأزمنة في سرايا استانبول وغيرها من المدن الأخرى. ويمكن إرجاع هذه الظاهرة إلى التساهل الملحوظ الذي تميزت به أحوال الرِّق في البلاد الإسلامية عن غيرها من بلاد العالم، وإذ لم يكن للنبل والمنصب صفة وراثية في فلسفة الحكم العثماني، فأنه لم يكن مستغرباً أن يرقى الكثير من أحط دركات الخمول إلى أرفع المناصب، وكان جميع المسلمين، بما فيهم المماليك، متساوين بين يدي السلطان[٤].

كان استخدام المماليك في حكم البلاد، منسجماً تماماً مع روح الدولة العثمانية وفلسفتها، إذ لم يكن جهاز الدولة نفسه في عهد قوته وعزته إلاّ جهازا كاملاً من المماليك، منهم يتم اختيار قوات الجيش النظامي (اليَنكجَريّة=الانكشارية)، ومنهم من كان يتولى أخطر المناصب السياسية والعسكرية في الدولة[٥]. وكانت فكرة إصلاح هذا النظام، وإعادة الحيوية إليه، ما تزال تراود الكثير من المصلحين كوسيلة وحيدة في تقوية ساعد الدولة وإيقاف تدهورها العسكري المستمر.

ولا ريب في أن أفكاراً كهذه كانت تبحث عن تطبيق مناسب عندما تولى حسن باشا من اشهر ولاة العراق العثمانيين، مقاليد الحكم في ولاية بغداد عام ١١١٦هـ/ ١٧٠٤م ذلك أن قوات الينكجرية التقليدية كانت قد فسدت في ذلك العهد فساداً خطيراً أخذ يهدد البلاد بالسقوط عند أي غزو إيراني محتمل، فضلا عن أن هذا النظام أصبح عبئاً ثقيلاً على كاهل الولاة المتعاقبين ببطئه وضعفه، فقد توقف إرسال جند ينكجرية جدد إلى الولايات إلا في حالات قليلة، وكثرت ثورات الجند في ثكنات المدن وزاد شغبهم على الولاة أنفسهم. ومن الناحية أخرى فإن حالة الفرسان الإقطاعيين (السباهية) لم تكن أحسن من ذلك كثيراً، فقد تهرّب معظمهم عن تقديم ما يتوجب عليهم من جند ومال، وأخذ نظام (التيمار) وهو الإقطاع

العسكري العثماني يتحول إلى نظام للملكية الزراعية ليس إلا[6]، وفي سنة ١٠١٧هـ/١٦٠٨م شهدت بغداد أول ثورة محلية يقودها رئيس كتيبة خيالة (بلوك باشي)[7]، ولم تمض إلاّ سنوات معدودات حتى أعلن اغا الانكشارية فيها عصيانه على الدولة، مؤدياً ذلك إلى سقوط المدينة بيد الايرانيين المتربصين بها[8]. ثم زادت حوادث العصيان والثورات المحلية، فأطمع ذلك القبائل العربية وغيرها بالانتقاض على سيادة المدن، وشكلت أعمالها العسكرية خطرا يهدد المراكز المدينة في العراق، ويقطع سُبل مواصلاتها[9].

وهكذا، فقد بدا واضحاً للدولة، أن وضعاً رخواً كهذا يمكن أن يؤدي في أي وقت إلى كارثة تودي بالبلاد برمتها. وكان على الولاة الذين يتولون منصبهم ببغداد أن يوجدوا القوة التي يمكن بها السيطرة على الأوضاع المتأزمة. ومن هنا نشأت الحاجة إلى إيجاد فئة بيروقراطية عسكرية جديدة، تحل محل القوى التقليدية، من فرسان سباهية، ومشاة ينكجرية، وتخفف من اعتماد حكومة الولاية على قوى القبائل القوية المجاورة.

ولم يكن أمام حسن باشا من سبيل إلى تكوين جيش نظامي مخلص له، يحقق به أهدافه في إيران وفي العراق، سوى أن يتبع ما سبق للدولة العثمانية أن اتبعته في أول نشأتها، وهو أن يستخدم قوة مرتزقة من غير سكان البلاد تكون الإدارة المنفذة لأوامره، فيستطيع أن يستخدمها بحُريّة، وفي الأزمات التي قد تمر بالبلاد، وخاصة في أثناء عصيان فرق الينكجرية، محاولا من وراء ذلك وضع حد لتحكم تلك الفرق بالولاة والدولة[10].

وكانت حياة حسن باشا الأولى، ونشأته في السراي العثماني بالعاصمة القسطنطينية[11] قد مكنته من دراسة النظم العثمانية الخاصة بتدريب الجند والقواد والموظفين، وملاحظة مراحل إعداد مماليك السلطان، وتهيأتهم لتولي أعلا مناصب

الدولة، وعلى ضوء هذه الدراسة أنشأ حسن باشا في بغداد نظاماً على غرار النظام الداخلي لسراي السلطان، فاشترى عدداً كبيراً من المماليك من تفليس وعشائر القوقاز كوّن منهم فرقاً وجماعات، وكانت كل جماعة تقيم في ثكنة مخصصة لها، ولكل فرقة أسم مثل فرقة (الخاص) و ووكلاء الخزينة.

ولم يكن عمل حسن باشا هذا مرتجلاً بأية حال، فقد أدرك بأن تكوين مثل هذا النظام يستلزم أولا إرساء قيم خاصة. وتربية معينة، لم تكن البلاد عرفتها من قبل، لذلك فإنه اتجه إلى إنشاء المدارس الخاصة في بغداد، وضم إليها ما استطاع شراءه من الأطفال المماليك المشترين من الخارج[١٢]. وتكشف سيرة سليمان باشا من مماليك ابنه أحمد باشا، عن نوع ما كان يتلقاه ضباط المماليك من تربية وتعليم وتدريب في ذلك العهد. قال محمد سعيد السويدي "فربّاه تربية حسنة، وأدَّبه تأديباً مُستحسناً، ورتَّب وعَيَّن له معلماً لقراءة العربية وكتابتها، ومثل ذلك للفارسية والتركية، وكذلك عَمَله لكل مماليكه، فمَن لم يتعلم منهم فمن عدم التوفيق، فتعلم المترجَم الخط تركيَّهُ وعربيَّه على قدر الحاجة الضرورية، وقرأ القرآن وجَوَّده، وبعض رسائل الفقه، واعتنى كثيراً بركوب الخيل، وتعلم صنائع الفروسية، فصار واحدَ زمانه، وفريد أوانه"١٣، وقال في ترجمة الوالي عمر باشا، وقد نشأ مملوكاً أيضاً، أن أحمد باشا حينما اشتراه صغيراً "علمه القرآن وتجويده، وقراءة الدلائل١٤ والأوراد، وكتابة العربية والتركية على قدر الحاجة، وأنواع علوم الفروسية"١٥.

ويبدو لنا أن حسن باشا لم يكن ينوي أن يخلق من أولئك الأرقاء طبقة حاكمة وحيدة في البلاد، تنفرد بشؤون السياسة والإدارة وحدها، وتعلو على النظام الاجتماعي السائد. كما حدث في تجارب أخرى في مصر من قبل. وفي الدولة العثمانية ذاتها، وإنما كان يهدف– بالدرجة الأولى– إلى إيجاد عناصر عسكرية

مثقفة، يمكنه الاعتماد عليها في أمور الحرب وفي أمور السلم معاً، دون أن تشكل تلك العناصر احتكارا للحكم نفسه. ويبدو أن إدراكه لمغبَّة الاحتمال الأخير وما ينجم عنه من نواح سلبية سبق أن عانت منها تجارب مماثلة سابقة، دفعه إلى اتخاذ خطوة جديدة هامة، هي فتح مدارس المماليك وتكناتهم أمام عدد من أبناء الأسر الكبيرة من أهل البلاد، ليدخلوا فيها أبناءهم[١٦] وليتلقوا فيها من التربية العسكرية والتدريب على شؤون الإدارة، ما يؤهلهم لتولي المناصب المهمة، كالمماليك سواء بسواء، وبهذا فقد أدخل الوالي الحصيف، لأول مرة، تجربة جديدة لم يلتفت إلى أهميتها حاكم سابق. ترتكز على محاولة إشراك العناصر العليا من أهل البلاد في الإدارة والحكم[١٧].

وليست ثمة معلومات محددة عن تلك الأسر التي أدخلت أبناءها في مدارس المماليك، كما لا تقدم لنا المصادر شيئاً عن أصولها الاجتماعية والطبقات التي تمثلها، ويكتفي سليمان فائق بك، مؤرخ المماليك، بالإشارة إلى أنهم كانوا من "أولاد الكُبَراء"[١٨] وهو وصف عام يشمل فئات عديدة من أهل البلاد، ولكنة يدل على أن أولئك المنضمين إلى نظامه الجديد لم يكونوا– بأية حال– من طبقة العامة، بما تشمله من حرفيين وصناع ومتكسبين وغيرهم من أصحاب الدرجات الدنيا والمتوسطة في السلم الاجتماعي، وهي الفئات التي طالما تمكنت من قبل من النفاذ إلى داخل النظام العسكري السابق الذي تمثله أورطات الينكجرية المقيمة في بغداد وسائر أنحاء المدن العراقية، وكانوا في أحيان كثيرة سبباً في فقدانها ضبطها العسكري، وتحولها إلى شبه قوات غير نظامية[١٩].

ومن المرجح أن أولئك (الكُبراء) لم يكونوا إلاّ من الأسر المحلية المدينة، التي احتفظت بثرواتها على شكل ملكيات زراعية كبيرة، فأن اطلاق هذا التعبير كان يقصد به بوجه عام– طبقة الأرستقراطية الإقطاعية، دون أن ينسحب ذلك إلى طبقة

كبار التجار من سكان المدن. ومن المهم أن نذكر أن نفوذ هذه الطبقة الأخيرة ببغداد لم يكن قد نما في عهد تأسيس النظام في أوائل القرن الثاني عشر للهجرة(أوائل القرن الثامن عشر للميلاد) إلى الحد الذي يمكنها من فرض وجودها طبقة قوية بين طبقات المجتمع البغدادي كما فعلت أختها في الموصل حين تشكل نظام حكومة آل الجليلي في التاريخ نفسه.

وتشبه طرق إعداد المماليك، التي سنَّها حسن باشا واستمرت من بعده، ما كان متبعاً في مدارس البلاط العثماني إلى حد كبير، فأسماء الجماعات التي ينقسمون إليها مماثلة لتلك التي أسسها السلاطين العثمانيون الأوائل في عاصمة الدولة. وكان المماليك الصغار من نصارى الكُرج، فضلاً عن صبيان المسلمين، يرسلون بعد وصولهم سن معينة، إلى مدارس خاصة أنشئت ضمن مباني سراي بغداد، أعدت لتدريبهم وتنشئتهم، ولم يكن عددهم في كل دفعة يقل عن مائتي مملوك[٢٠]. وكان لكل مجموعة منهم مؤدبون من المماليك السابقين، يعرفون باسم (لا لا)[٢١] وهو نفس الاسم الذي يطلق على أمثالهم في القسطنطينية[٢٢]. وهم مُلزمون بتأديبهم وتعليمهم القراءة والكتابة، وركوب الخيل، والفنون الحربية، ويؤمرون بتحصيل آداب الخدمة[٢٣]، وفضلا عن ذلك فأنهم يتلقون دراسة دينية منتظمة على أيدي طائفة مختارة من علماء البلاد فيلقنون الإسلام، ويتعلمون شيئاً من علومه. وقد يتاح لبعض المماليك الاستمرار في الدراسة وطلب العلم، فيدرس شيئاً من علوم القرآن، والتصوف والعقائد والفقه وأصوله والنحو والصرف والمناظرة وغير ذلك[٢٤]، فقد ظهر منهم من عرف بسعة ثقافته، وكان لأمثال هؤلاء دور بارز في تشجيع الحركة الثقافية في البلاد.

وينضوي المماليك، بعد إتمامهم لدراستهم وتدريبهم، إلى صفوف أغوات الداخل (ايج آغاسي)، حيث يكونون تحت إمرة (الخزْنه دار) في حالة السلم، وتحت قيادة

السلحدار (حامل السيف) في أثناء الحروب، وهو نظام يشبه مثيله في القسطنطينية بدرجة كبيرة[٢٥].

ويؤلف المماليك الحرس الخاص بالباشا نفسه، وعددهم زهاء مائة كُرجي[٢٦]، فاذا خرج الباشا راكباً ساروا خلفه على أجمل هيئة وأفرَه خيل، ولكل منهم سائس يسوس فرسه، ولا يُرسِل أغوات الداخل من المماليك لِحاهم، لكنهم إذا ما بلغوا الرتب العالية، فأنهم يسمون (صقاللى آغاسي) ويستطيعون حينئذ أن يُرسِلوا لحاهم إلى أحناكهم[٢٧].

وقد استمرت مدارس المماليك مفتوحة لاستقبال دفعات جديدة من صبيان الكُرج على القواعد مارة الذكر، مدة حكم حسن باشا وابنه أحمد باشا[٢٨]، أي زهاء نصف قرن تقريباً. وليست لدينا معلومات بشأن عدد من تخرّجوا من هذه المدارس، وعن وضعهم الاجتماعي عند توليهم مناصبهم[٢٩]، كما ليس ثمة ما يوضح علاقتهم بمماليكهم بعد ترقيتهم في وظائفهم الجديدة[٣٠]، خاصة وأن من بينهم من لم يكن مملوكاً قط، من أبناء الطبقة العليا في البلاد. وأغلب الظن أن أمر تملكهم لم يكن إلا أمراً من الوجهة الفنية فقط[٣١]، وأنهم أقرب لأن يكونوا ملك الحكومة من أن يكونوا ملكاً شخصياً لوالٍ بشخصه.

ورغم طول فترة حكم الواليين المذكورين، فأن أولئك المماليك لبثوا عند حدود وضعهم الذي خطط له، بمعنى أنهم نجحوا في أن يكونوا الفئة الأكثر قوة وفعالية في حكومة ولاية بغداد وتوابعها وجيشها، دون أن يؤدي ذلك إلى استحواذهم على مقاليد الحكومة نفسها. ومن الواضح أن أحداً منهم لم تكن له موارد خاصة باستثناء ما كانوا يتسلمونه من رواتب من خزانة الولاية. ولم تعرف بينهم أسماء لامعة، رغم أنهم كانوا– في الواقع– يؤلفون نخبة جيش الولاية وأحسن عناصره.

وقد بقوا على ولائهم التام بحيث لم يسمع أنهم قاموا بأي تمرد أو عصيان خلال تلك المدة الطويلة من الزمن، التي حكم فيها حسن باشا وأحمد باشا[٢٢].

وتكشف حروب حسن باشا الناجحة في إيران، وفتحه العديد من المدن والنواحي هناك، وخوضه لأكثر من معركة في ظروف قاسية، وفي أماكن نائية عن بلاده، عن مدى صلابة جهازه المملوكي الجديد وعن صدق إخلاصه لقيادته[٢٣]. وفي عهد أحمد باشا، استطاع المماليك أن يبرهنوا لمولاهم أهميتهم أثناء محاولات السلطات لعزله من بغداد، ولا شك في أن وجودهم كان من العوامل القوية التي أحبطت تلك المحاولات. ووصف محمود بن عثمان الرحبي، في هذا المخطوط الذي نقوم بنشره الآن، رجال جيشه بأنهم رجال "توزن آحادهم بالآف، وأفرادهم بأضعاف، يَرَون الملاحم ولائم، والوقائع نقائع، وصفوف الغراب عرائس، وصنوف الكماة فرائس، ربَّتهم الحروب في حجورها"[٢٤].

تسلم أحمد باشا موقعه قائداً عاماً للجبهة الإيرانية الممتدة من نواحي قارص في شرق الأناضول حتى البصرة في جنوبي العراق، وعهدت إليه مهمة أكمال ما بدأ به أبوه في التوسع في ايران ليشمل مساحات واسعة من غربها، ثم التقدم لفتح همدان، ومرة أخرى أثبت المماليك، فضلاً عن قوات عراقية أخرى، قدرتهم على خوض غمار معارك عديدة، وفي الظروف الصعبة، وعلى تحقيق انتصارات باهرة، واضطرار الشاه الصفوي إلى قبول فكرة الصلح. وكان ظهور نادر، القائد الطموح، من صفوف جيش الشاه، ليرتقي المناصب العسكرية، حتى يصبح القائد الفعلي لما تبقى من دولة الصفويين، مؤذناً بتغيرات خطيرة في موازين القوى في المنطقة، فقد استطاع هذا القائد أن يعيد تحشيد القوات الإيرانية من جديد، وأن يشن عدداً من التعرضات الناجحة ضد القوات العثمانية، فينتزع جميع ما جرى الاستيلاء عليه من هذه القوات، بل والدخول في الأراضي العراقية ومحاصرة المدن العراقية،

وفي مقدمتها بغداد. وعلى الرغم من إرسال الدولة العثمانية جيشاً لإسناد الجبهة، بقيادة أحد قادتها المُحنَّكين، هو طُوبال عثمان باشا، وتخليص بغداد من حصار إيراني قاس، إلا أن نادرشاه تمكن من دحره، والمضي في حصار بغداد وتدمير القرى التي حولها.

أعاد أحمد باشا تحشيد قواه العسكرية في بغداد، بعد أن جرى سحبها من مواقعها المتقدمة، واستعد لحصار طويل، وقد أظهر في ظل هذه الظروف الصعبة ميزات قيادية مهمة، أهمها قدرته الفائقة على تحقيق مبدأ الاقتصاد في القوى، وتأكيد دوره قائداً في رفع الروح المعنوية للجيش، واشاعة روح التفاؤل والأمل لدى الشعب، فضلاً عن جهد دبلوماسي هدفه كسب الوقت لحين وصول امدادات جديدة، أو انتظار ما يمكن أن تأتي به الأحداث من إيران نفسها.

ولما لم تحقق هذه الأعمال العسكرية اياً من أهدافها، فقد فضل نادرشاه الإنسحاب، بينما حقق أحمد باشا والقيادة البغدادية حوله مجداً جديداً، أضيف إلى ما حققه من انتصارات في مرحلة التعرض داخل إيران سابقاً. وجاء حصار نادرشاه سنة ١١٥٦هـ/١٧٤٣م للمدن العراقية الثلاث: بغداد والموصل والبصرة لتمثل ملاحم جديدة في الاستبسال في الدفاع عن البلاد، وقد أظهر أحمد باشا أنه الأقدر على المراوغة السياسية، والدفاع العسكري، في آن واحد، كما أظهر الشعب المحاصر قدرته على التحمل، والتعاون، ومساندة القيادة، في الوقت نفسه. فإذا أضفنا إلى ذلك كله ما أظهرته الموصل والبصرة من صفحات الصمود الباهر، صار مفهوماً لم فشل نادرشاه رغم حشد قواته التي بلغت نحو ثلث مليون جندي وضابط في اقتحام أي من هذه المدن، ومن ثم اضطراره، مرة أخرى، إلى الانسحاب إلى داخل إيران، حيث لقي حتفه اغتيالاً على يد بعض المتآمرين عليه.

لقد أظهرت انتصارات أحمد باشا في إيران، وقدرته على ضرب القوى التي تعاونت مع نادرشاه، في أثناء زحفه على العراق، وتحشيده القوى الشعبية في بغداد للدفاع عنها، ليس مزاياه القيادية فحسب، وإنما المزايا القتالية لقواته من المماليك الذي أحسن أبوه أحمد باشا، وأحسن هو، تدريبها وأعدادها لمهام القتال والإدارة معاً، فزاد هذا من صعود منزلة المماليك، وبدت أنها هي المؤهلة للقيادة، ليس في بغداد فحسب، وإنما في توابعها أيضاً، في ولايتي شهرزور والبصرة، في الظروف المقبلة. وسرعان ما نمَت في سراي الولاية العلاقات المناسبة بين المماليك والأحرار منهم، وتولى نَفَرٌ منهم مناصب هامة تفوق مناصب الأحرار أنفسهم، عدا منصب سيدهم القديم، فلم يكن مستبعدا أن يتزوجوا من بنات سادتهم وأن يعينوا حكاما في مختلف أجزاء الولاية وتوابعها[٣٥]، وهو ما حدث فعلا لسليمان آغا المملوك الذي اشتراه حسن باشا وتعده بالتربية حتى حصل على حريته بخدماته الجليلة لابن سيده أحمد باشا، وبشجاعته التي أظهرها أثناء حصار الإيرانيين بغداد سنة ١١٤٥هـ/ ١٧٣٢م، فقد نال سليمان– وهو من ألف من أجله هذا الكتاب– أولا منصباً وَسَطا ثم ارتقى لأن يكون (خَزْنه دار). وأخذ يترقى في المناصب من رتبة إلى أخرى حتى جاوز جميع المناصب السامية إلى وظيفة (الكتخدا)، وهو ثاني منصب في الولاية كلها، والمرشح لتولي الحكم بعد واليها[٣٦]. وقد توج نجاحه الباهر بتزويج أحمد باشا إياه ابنته الكبرى (عادلة خاتون)، فكان بذلك أول مملوك ينال مثل هذا الشرف الكبير. واستطاع سليمان أن يتزعم طبقة المماليك الفتية فنال حبهم وتقديرهم، حتى أنهم "أطبقوا على طاعته، وتراضوا عن طيب برياسته "[٣٧]، كما أنه نجح في كسب ثقة الطبقة العليا في بغداد، و"توثقت بينه وبين البغداديين عرى الألفة وتمكنت أسباب المحبة، واتخذ بغداد وطناً مقدساً لأنه نشأ فيها من أول عمره وغضاضة سِنّه"، وصار "ملاذاً للخاصة والعامة في كل ما يعرض لهم من

الأحوال"[٣٨]. وفي هذا سجل كاتب معاصر له هو سليمان بك الشاوي شهادته فقال "ومما شاهدنا في زمننا من ذوي المروءة والبسالة والنجدة، والٍ في بغداد يدعى بالوزير سليمان باشا، ومن بعض مناقبه أنه جاءه رجل من الرِّقة، وعليه ديون كثيرة، وكان من ذوي البيوت، فأمر له بإيفاء ديونه، وأجزل له العطاء" .وقال أيضاً "وخصاله جَمَّة لا تحصى، إلاّ أننا ذكرنا هذه إعلاما بذهاب المروءة، وكساد سوقها، وعدم الإعتناء والرغبة بذوي الحسب والنسب"[٣٩]. فرعاية ذوي البيوتات القديمة كان سبباً آخر لالتفاف فئات عليا لها وزنها الاجتماعي من حوله.

ووجد فيه النصارى وكثير منهم من التجار، حاميا لطائفتهم[٤٠]، في وقت كان للبيوتات التجارية في ذلك العهد تأثير متعاظم بسبب علاقاتها الواسعة في المدن العثمانية، لا سيما في العاصمة استانبول[٤١].

وكشف عهد الولاة الذين أعقبوا أحمد باشا عن أهمية هذه المؤسسة المملوكية وعدم جدوى تجاهلها، فقد حاول ثلاثة من الولاة النابهين أن يسيطروا على مقاليد الأمور ببغداد دونما فائدة[٤٢]. وأثبتت الحوادث للولاة المتعاقبين أنه من العسير الاستمرار في الحكم دون تأييد طبقة المماليك القوية ومساندتها، ولم تفلح حركة تغيير الولاة والمتسلمين بين ولايات العراق في إنقاذ الوضع المتأزم[٤٣]، في الوقت الذي بدأ فيه المماليك يجمعون صفوفهم- بزعامة سليمان- بصورة شبه علنية[٤٤]. ولم تنجح خطة الباب العالي في إبعاد سليمان المذكور عن حكومة بغداد بتعيينه متسلما للبصرة، فقد استطاع الزحف بجيشه المؤلف من مماليك سيده إلى الحلة، حيث دارت معركة غير متكافئة بين قواته وقوات والي بغداد أظهر فيها من الإقدام والشجاعة ما أبهر معاصريه[٤٥]، ولبث في الحلة برهة، حيث استقبله المعجبون به، وامتدحه الشعراء، وفي تلك المدة ألف مؤلف كتابنا هذا كتابه وأهداه إليه، ولما

ظهر له "أن جميع أهل بغداد راغبين لأفندينا سليمان باشا"[٤٦] تقدم بقواته إلى بغداد حيث انضمت إليه قيادات المماليك.

وسرعان ما فشلت محاولات محمد باشا، والي بغداد الجديد، وفي الوقوف بوجه سليمان باشا، فاضطر إلى الانسحاب من بغداد، ليدخلها من بعده المملوك المعتق، سليمان باشا، زعيم المماليك[٤٧]، فكان قدومه– على– حد تعبير أحد المعاصرين– يوما مشهودا، أجرى فيه نوافذ أحكامه[٤٨]، إذ أدرك الجميع أنه ليس ثمة رجل يتمكن من القضاء على الفوضى السائدة في هذه الولاية ويقوى على إدارتها غيره[٤٩].

وكانت السنين التي حكم خلالها سليمان باشا من أحسن العهود التي توالت على العراق العثماني. فلقد أدرك، حتى قبل أن يصل إلى الحكم، أن مشكلة العراق الأساس تتمثل في (الفوضى) التي كانت تضرب كل شيء، فالصراع بين مراكز القوى في السراي، وتمرد القبائل المستمر، وكثرة قطاع الطرق في الريف، واضطراب حبل الأمن، كانت كلها تحديات حقيقية لأي نظام. صحيح أن عهد حسن باشا وأحمد باشا، شهد بوادر تحسن ملحوظ في ضبط الأمر، إلاّ أن الحروب المستمرة بين الدولة العثمانية وايران، وغزوات نادرشاه المتكررة، أعاقت ذلك التحسن، وإذا كانت محاولات الولاة السابقين قد فشلت في هذا المجال فليس ذلك إلا لافتقاد الأدوات اللازمة لإنجاحها، وهكذا أثبت للجميع أهمية طبقة المماليك ومدى ضرورتها في استتباب الأمن والنظام في البلاد. فأعاد فتح مدارس المماليك القديمة التي ألغيت في عهد خلفاء أحمد باشا، واعتنى بتنظيم شؤونهم، وأكثر من شراء مماليك جدد، فتدفق سَيل من الأرقاء البيض ينحدر على بغداد من تفليس. ونمت بين أولئك المجلوبين من الأماكن النائية روح عصبية قوية لم تكن ملحوظة من قبل، ولّدها شعورهم بأقليتهم في وسط المجموع العراقي الكبير، فضلاً عن تلك الحياة المشتركة

التعاونية التي عاشوها في مدارسهم وثكناتهم "فاستحكمت قواعد المصافاة في قلوبهم، واشتدت عُرى عصبيتهم"[50].

وعمل سليمان باشا على جمع زملائه من المماليك الذين فرقتهم سياسة سابقيه من الولاة، ومنحهم المناصب والوظائف الإدارية والعسكرية، حتى احتكروا- تقريبا- المراكز العليا في الولاية كافة، فكان منهم الموظفون الماليون والكتاب وكبار ضباط الجيش[51]، فكان ذلك انعطافا خطيرا في وضع المؤسسة المملوكية، وبعد أن لبثت طوال نصف قرن تقريبا أداة طيِّعة بيد حكومة الولاية، أصبحت الآن تؤلف هذه الحكومة نفسها، وبذلك فقد انتقل المماليك- في هذا الطور- من كونهم (فئة) إلى وضعهم الجديد باعتبارهم (طبقة) حاكمة فعلا.

وفي هذه المدة، تمكن المماليك لأول مرة من النفاذ إلى قيادة المؤسسة العسكرية التقليدية (الينكجرية)، فتولى أحدهم منصب رئيس القوات النظامية في بغداد وتولى آخرون منصب (ضابط البلدة)[52]، وهي مناصب عسكرية هامة كانت يشغلها دوماً ضباط ينكجريون عثمانيون. وتوزعت قيادات المماليك في مدن الولاية الأخرى، كالبصرة والحلة والحَسَكة وكركوك[53]، فكان ضبطهم العسكري الشديد، وخبرتهم بفنون الحرب ودرايتهم بالأوضاع المحلية، مثار لإعجاب فئات واسعة من سكان المدن، وهم الذين طالما عانوا- من قبل- من ضعف الادارة، وانعدام السيطرة على الطرق التجارية، ومن ناحية أخرى تمكن الولاة المماليك، بموجب صلاحياتهم الجديدة، من تجنيد أعداد متزايدة من الجنود المتطوعين، أو غير النظاميين، لتكون في خدمة النظام.

نجح سليمان باشا، وهو أول المماليك، في أن يحذو حذو سلفه ومربيه السابق في تقديم أنموذج الحاكم العادل، والقوي، في وقت واحد؛ إذ "حكم في العراق براً وبحراً مدة من الدهر، مطاعاً مقداماً لا تُروِّعه الأعداء كثرت أو قلت، ولم يعهد في مدة

حكومته إفشال كتيبة من الكتائب التي يرسلها، فضلاً عن أن تكون مصاحبة له"[٥٤]. وقال ياسين العمري " كان موفقا بالحروب"[٥٥]، وقال مؤرخ موصلي، ربما كان ياسين العمري نفسه، أن العرب كانت تسميه "أبو ليلة، لأنه قصد يوماً قطاع الطريق، فقطع بيوم وليلة طريق سبعة أيام"[٥٦].

أما عدله، فقد تمثل -كما قال الشاوي- "بأنه مدة حكومته في بغداد لم يسفك دماً بغير وجه شرعي، ولم يأخذ من أحد درهماً واحداً إلاّ قرضاً، وعاشت في أيامه إناس كثيرة على إنعامه وإكرامه، وعمرت بيوت غزيرة على عطاياه حيث كانت كثيرة , ولم يبق في بغداد صوفي أو طالب علم إلاّ وفد شمله ألطافه، وعَمَّه إسعافه". وكان – مع ذلك- متواضعاً ديناً فإنه "مع ما له من الهيبة والجلالة، صغير النفس جداً، كثير التواضع، وكانت له عبادات حسنة لا يشك أحد في أنها مقبولة، وكانت له مع نفسه محاسبات ومعاتبات".

ورثاه أحد معاصريه، وهو عبد الرحمن السويدي، برثاء مؤثر جمع فيه مزاياه السياسية، والاجتماعية، والعسكرية، فقال:

فمَن للأرامل مـــن بعده ومن للضيوف، ومن للقِرا
ومن للوفود، ومن للنقـود ومـــن للغني إذا أعسرا
ومن للسيوف ورغم الأنـوف ومن يورد الأمر إن أصدرا
ومن لصروف تحـل العنا ومن لمخـوف يحل العرى
ومن لانتظام أمـور العراق ورفع الشقـاق ونفع الورى
ومن ذا يقيم لســد الثغور وحفظ البـلاد وحصن القرى
ومن يبسط العدل بين الأنـام ومن يقبض الجور والمنكرا[٥٧]

كانت شخصيته، كما يذكر رسول حاوي الكركوكلي، مفعمة بالحيوية في إدارة شؤون الحكم، فلم يفتر، في خلال مدة حكمه، عن قيادة الحملات العسكرية بنفسه

لقمع قطاع الطرق، حتى "ترك الناس يعيشون بطمأنينة وأمان في الوقت الذي عجز قبله عن ضبط النظام ثلاثة وزراء جاءوا بعد المرحوم أحمد باشا"[٥٨]. وضرب المثل في سرعة ضربه لحركات التمرد، حتى أنه تجاوز– غير مرة– حدود الولايات العراقية، ليفرض النظام في الولايات الأخرى، فحينما نهب بدو تابعون لباشا دمشق قافلة من بغداد، لم يتردد في الانطلاق بسرعة، ليجتاز الصحراء في تسعة ايام "لينتقم لتلك الإهانة"[٥٩].

ونقطة الضعف الوحيدة في شخصيته، كما رآها بعض معاصريه، هو ضعفه تجاه زوجته عادلة خاتون بنت سيده السابق أحمد باشا، تلك السيدة القوية التي فرضت كلمتها ليس على سراي الحكم فحسب، وإنما على كل المناطق التابعة لإدارة بغداد، لا سيما أنه لم يكون مألوفاً في ذلك العصر أن تتدخل سيدة فيما هو خارج شؤون (الحَرَم)، لتتدخل في تعيين مسؤول، وعزل آخر، وإنفاذ حملة، ومعاقبة متمرد، على أن أمر تدخلها كان ايجابياً، لأنها تمكنت بحكمتها أن تجمع حول زوجها جميع القوى المؤثرة في اسناد حكمه، فضلاً عن قيامها بمشاريع إصلاحية عديدة مفيدة للمجتمع[٦٠].

توفي سليمان باشا في سنة ١١٧٥هـ/١٧٦٢م بعد مرض عضال عاناه لمدة ستة أشهر، فترك فراغاً كبيراً وراءه أحسَّ به كثيرون، وقد رثاه شعراء بقصائد مؤثرة، كما أثارت وفاته حزن الشعب عامة، إذ يقول رحالة أوربي معاصر "كان الشعب يحبه لدرجة أنهم غنوا مرثيات عديدة له ترَحُّماً على وفاته، وما زالت تلك المراثي يرددها المغنون في مقاهي بغداد إلى اليوم"[٦١].

مؤلف الكتاب

آل الرحبي أسرة علمية قديمة، أصلها من رحبة الشام[62]، نزحت إلى بغداد "من زمان قديم"، واستوطنت محلتي (باب الشيخ)، و(السِّنك) من محالها القديمة، وكان لها في محلة باب الشيخ مجلس أدبي وعلمي حافل "بالعلم والفضل والأدب"، وباتت دورهم تؤلف محلة قائمة بذاتها عرفت بمحلة آل الرحبي، وأشير إليها بهذا الاسم في وثائق القرن الثالث عشر للهجرة (التاسع عشر للميلاد)[63]، منهم من اختار السكنى في قرية بُهْرُز من أعمال مدينة بعقوبا[64]. وتولى علماء الأسرة مناصب الإفتاء في بغداد عدة أجيال، ومنهم من تولى الإفتاء في بغداد وفي الحلة وفي البصرة.

ومؤلف هذا الكتاب هو محمود بن عثمان بن محمد بن علي بن عبد الرحمن الرحبي، وغاية ما ذكره عن نفسه في هذا الكتاب اسمه، واسم أبيه، وأسرته، والمنصب الذي كان يشغله في أثناء تأليفه إياه، حيث قال "يقول أحوج الخلق إلى رضاء الحق، محمود بن الشيخ عثمان الرحبي المفتي في الحلة". ونحن نعلم أن ممن تولى الإفتاء في هذه المدينة من يدعى محمد الرحبي، فلعله جده. وكان محمد بن عبد الغفور الرحبي البغدادي (كان حياً سنة ١١٧٥هـ/١٧٦٢م) قد ترجم طائفة من أعلام اسرته في كتابه (نزهة المشتاق في علماء العراق)، فكان من بينهم عَلَمان باسم محمود أفندي رحبي زاده، يظهر أن أولهما كان مفتياً على مذهب الشافعي، فقد وصفه بأنه "مفتي الحق" وأنه" فقيه المذهب الشافعي" وزاد بأنه كان من أرباب البيان وأن "له في الفنون يد تتناول الشمس"[65]، والآخر بالاسم نفسه كان مفتياً أيضاً، وهو مثل سَمِيّه "له قدم في الأدب عالية.. وقد حوى من العلوم والمعارف من كل تليد وتالد" وإذ صرح بأنه "مفتي الحلة الفيحاء"[66] لا يبق لدينا إلا القول بأنه مؤلف هذا الكتاب لا غير. كما أنه ترجم لمن اسمه عثمان أفندي الرحبي، ولا نظنه إلا أبوه، لأنه تولى الافتاء في الحلة حتى وفاته، وكان من المعتاد

أن يتولى الولد مكان أبيه في الإفتاء نيابة أو وراثة عند وفاته، وقد أثنى عليه ثناء كثيراً وقال أنه كانت له محاورات وفضائل فـ"استفاد الكمال بين محافل علم ومنابر"[٦٧]

وممن ترجم لهم صاحب نزهة المشتاق أيضاً أبوه عبد الغفور الرحبي، وقد وصفه بأنه كان فصيحاً أديباً، فهو "مجمع البحرين العلم والأدب، وملتقى الفخرين الحسب والنسب"[٦٨]. ومنهم محمد سعيد الرحبي وكان "فرد آيات العلوم" قد أخذ العلم على علامة العراق الشيخ صبغة الله الحيدري[٦٩]، وبكر أفندي الرحبي، وكانت "له آثار عديدة، ومؤلفات سديدة، وتعليقات" وقد لازم التدريس في مدرسة السيد الشيخ عبد القادر الكيلاني[٧٠]، وعبد السلام أفندي الرحبي وقد وصف بأنه "ملك العلوم" و"صاحب اليد في العلوم"[٧١]، وعبد الجليل الرحبي، وكان صوفياً، حج وقصد حضرموت حيث صحب (قطبها) السيد عبد الله الحداد[٧٢]، ثم عاد بعدها إلى بغداد[٧٣]، وعبد اللطيف الرحبي، وكان زعيماً في قومه، شجاعاً فارساً داهية فصار "مستشار الخواص والعوام"[٧٤]، وعبد الستار الرحبي، وكان عالماً صاحب قرطاس وقلم، سكن البصرة وتوفي فيها[٧٥]، وحسين أفندي الرحبي "الجامع بين العلم والأدب"[٧٦]،

ومن علمائهم، غير مَن نوَّهنا به، العلامة الشيخ عبد العزيز بن محمد الرحبي البغدادي (توفي سنة ١١٨٤هـ/١٧٧٠م) مؤلف كتاب (فقه الملوك ومفتاح الرِّتاج المُرصَد على كتاب الخراج) وهوشرح كتاب الخراج لأبي يوسف[٧٧]، وقد وصف بأنه "خاتمة العلماء الأعلام"[٧٨]، ومنهم الشيخ محمد بن عبد الرحمن الرحبي (توفي سنة ١١٩٧هـ/١٧٨٢م)، الذي عدَّه العلامة عبد الله السويدي من شيوخه،[٧٩] وكان مؤرخاً كتب في موضوعين مهمين هما (تاريخ قضاة بغداد) و(تاريخ نساء بغداد)[٨٠]. ومنهم أيضاً عبدالرحمن الرحبي، وخليل بن محمد الرحبي، وعبد الغفور الرحبي، والملا

ياسين بن عبد القادر الرحبي، وعبد الكريم بن محمود الرحبي، وعبد الكريم بن الشيخ محمد الرحبي، والحاج إسماعيل بن محمود الرحبي، وعمر أفندي بن محمود الرحبي،[٨١]، وعبد الفتاح الرحبي، وإبراهيم الرحبي، وقاضي البصرة عبد الحميد بن عبد الله بن محمود الرحبي (توفي سنة ١٢٤٧هـ/١٨٣١م)[٨٢]، ومفتي الشافعية في البصرة الشيخ علي بن الشيخ محمد الرحبي[٨٣] وغيرهم ممن عاش في القرنين الثاني عشر والثالث عشر للهجرة (١٨و١٩م) "وكلهم علماء أعلام"[٨٤]. قال السيد إبراهيم فصيح الحيدري (المتوفى سنة ١٣٠٠هـ/١٨٨٢م)"هو بيت علم، وقد نشأ فيهم رجال أجلاء"[٨٥].

وليس من المحدد تاريخ وفاة المؤلف، وقد ذكرت مراجع ترجمته[٨٦]، وكلها غير معاصر، أنها جرت سنة ١١٥٠هـ/١٧٣٧م، مع أنه كان حياً سنة ١١٦٢هـ/١٧٤٨م، فهذا هو تاريخ إهدائه كتابه إلى سليمان باشا، في أثناء إقامته في الحلة، في ذلك التاريخ.

منهج الكتاب

ألف كتابه هذا – كما أعلن في مقدمته– ليؤرخ فيه سيرة سليمان باشا والي بغداد المعروف بأبي ليلة، وهو أول ولاة المماليك في بغداد وتوابعها، ونوَّه بطريقة تبويبه إياه إذ ذكر أنه بدأ أولاً بذكر مناقب هذا الوالي وبعض سيرته ثم عرَّج إلى ذكر سيده ومولاه والي بغداد أحمد باشا، ثم تناول مناقب أبي الأخير والي بغداد حسن باشا، ثم أنه توصل بعد ذلك إلى ذكر نبذ من تاريخ الدول السابقة، كل ذلك على سبيل الاختصار، ولا تتفق هذه الطريقة مع ما اتبعه في الكتاب فعلاً، فإنه قسَّم كتابه إلى أربعة أبواب تناول في البابين الأولين منها تاريخ الدول السالفة، قبل الإسلام وبعده. وخصص الباب الثالث للسيرة النبوية، ولم يخصص لسيرة سليمان

باشا وسلفيه إلا الباب الرابع، وهو الأخير، فحسب، وحتى هذا الباب لم تحتل منه تلك السيرة غير الفصل الأخير، بينما خصص الفصلين الأولين للحديث عن سَلفيه المذكورين، وهو ما يخرج عن شرط العنوان (ذكر الوزير سليمان).

ما الذي أراد به الرَّحبي إذاً حينما قدم لسيرة مترجمه بنبذ عن تاريخ دول العالم، منذ الخليقة حتى عهد سلاطين الدولة العثمانية، التي كان يعيش في ظلها؟ الذي نراه أنه أراد تقديم (خلفية تاريخية) لتولي سليمان باشا الحكم، شعوراً منه أن مجيئه إلى بغداد والياً كان يمثل بداية لتأسيس حكومة جديدة، تضاف إلى الحكومات السالفة التي تحدث عنها، ونرى أن هذا الشعور كان صحيحاً إلى حد كبير، فسليمان باشا لم يكن مجرد وال عثماني كغيره من الولاة الذين توالوا على حكم بغداد منذ أكثر من قرنين، وإنما كان أول ولاة المماليك، تلك الفئة من المماليك الكرج الذين قدر لهم أن يمتد حكمها منذ منتصف القرن الثامن عشر حتى الثلث الأول من القرن التاسع عشر، وعلى الرغم من الإطار العثماني لحكمهم إلا أنهم باتوا يشكلون حكومة حقيقية شبه مستقلة عن الدولة العثمانية، إلا في الشؤون الخارجية، فهي (حكومة) لها مقوماتها الإدارية والاجتماعية المحلية، ومن ثم فهي تستحق في نظره أن تصطف مع الحكومات المتعاقبة الأخرى[٨٧].

ومن ناحية أخرى، فقد كان من المعتاد أن يقدم المؤلفون إلى ولاة عصرهم مؤلفاتهم التي تتحدث عن تاريخ الحقب السابقة، حتى كان هذا التقديم أحد أسباب النهوض بكتابة التاريخ، أو أن يترجم بعضهم لوال بذاته مضيفاً إلى هذه الترجمة عدداً كبيراً من تراجم من شارك من ألف من أجله الكتاب اسمه، نظير ما فعله ياسين بن خير الله الخطيب العمري الموصلي (توفي بعد ١٢٣٢هـ/١٨١٦م) في مؤلفاته (السيف المهند فيمن اسمه أحمد) و (غاية البيان في مناقب سليمان) و(قرة العينين في تراجم الحسن والحسين)، فيجد الوالي المذكور نفسه بين عظماء

التاريخ، الذين يحملون اسمه، وهو ما من شأنه أن (يدغدغ) احساسه بالعظمة الذي عنده. ولا يبعد أن يكون هذا النوع من المؤلفات تعبير عن الرغبة في تقديم الثقافة التاريخية اللازمة لأولئك الحاكمين، لا سيما وأن التاريخ لم يكن مما يُدرَّس في ذلك العصر بوصفه علماً من العلوم التي يجري تدريسها في المدارس وفي حلقات الشيوخ، وتؤخذ فيها (الإجازات العلمية) مثلاً.

أشار المؤلف أحياناً إلى مصادر متنوعة لما أورده من مواد تاريخية، إلا أنه – فيما توضّح لنا– لم يعتمدها مباشرة، وإنما من خلال تلخيصه لكتاب واحد هو (أخبار الدول وآثار الإوَل) لأحمد بن يوسف الدمشقي القرماني[٨٨]، ومنهج هذا الكتاب شبيه بمنهجه، فهو يقدم فصولاً عديدة يتناول كل منها تاريخ واحدة من الدول، وبضمنها السيرة النبوية، ودول الخلفاء التالية، وقد اقتبس المؤلف من هذا الكتاب مادته، إلاّ أنه خالفه في ترتيبه لها، فبينما عرض القرماني التاريخ على وفق سني الأنبياء، وصولاً إلى عهد الرسول (ص) ثم آل بيته والخلفاء الأمويين فالعباسيين، فالدول التالية وبضمنها الدولة العثمانية حتى عهده، وبعض الدول التالية، وذلك قبل انتقاله لذكر الدول القديمة التي سبقت الإسلام، نجد المؤلف يبدأ بذكر الدول الفارسية، ثم تنقل بين الدول التالية من غير ترتيب زمني محدد، فهو قد تحدث عن دولة اليونانيين بعد حديثه عن دولة الغزنويين وهكذا، وقد صرح هو بأنه اختصر ما نقله، وفي الواقع فإنه اختصر فصولاً بكاملها إلى نبذ قصيرة، ربما لأنه لم يشأ أن يثقل على قارئه الأول، وهو سليمان باشا، قراءة ما يزيد على ذلك، أو لأنه لم يملك الوقت اللازم للتوسع فيما أورده من معلومات.

أما السيرة النبوية التي تشغل الباب الثالث من الكتاب، فإنه لم يشأ أن يعتمد على القرماني، وإنما لخص مادتها من كتاب لم يسمه، أو كتب تبحث في هذه السيرة المشرفة.

مخطوطة الكتاب

من الكتاب نسخة فريدة بخط مؤلفها، في مكتبة المتحف البريطاني تحت العدد (Add.٧٣٣٦P.٦٥٢٢)، ومنها نسخة مصورة في مكتبة المجمع العلمي العراقي ببغداد، برقم ٤٩م، بحسب الترقيم القديم، وبرقم (٩/ تراجم وسير) بحسب الترقيم الجديد، ونسخة مصورة أخرى في المركز الوطني للمخطوطات تحت العدد (٩٤٥٣). وتقع النسخة في ٤٥ ورقة، في كل منها ١٩ سطراً، وهي بخط المؤلف، وهو خط نسخ جيد، ضبطت حروفه بالشكل[٨٩].

ذكر المؤلف سبب تأليفه كتابه هذا صراحة بأنه كان بمبادرة منه، لا بطلب من ألفه من أجله، وهو والي بغداد والبصرة سليمان باشا، فقال أنه لم يؤلفه إلا بعد أن " نازعتنى نفسي، وأقلقني يومي وأمسي، من أن أجمع أوصافه الجميلة، ومناقبه الجليلة، في تاريخ يُنشر على صفحات الزمان". ولم ينوّه في تضاعيف كتابه عن مدى علاقته بهذا الوالي ليقوم بهذا العمل، إلاّ أننا نعلم أن قريباً له، من أسرته الرحبية، كان مفتياً في البصرة حيث تولى سليمان باشا ولايتها قبل أن توجه إليه ولاية بغداد، وأنه حينما قصد بغداد مَرَّ بالحلة حيث أقام بها بعض الوقت، فمن المحتمل أنه أهدى الكتاب إليه في أثناء تلك الإقامة.

أما أسلوب المؤلف فهو في معظم الكتاب رهين بأساليب المصادر التي نقل منها، ما عدا مقدمته والباب الأخير، وهو الرابع، فإنه كتبهما بأسلوبه الخاص، وهذا الأسلوب يعتمد على العبارات المسجوعة المتلاحقة، والألفاظ المفخمة، والإطناب في المدح والثناء، مثله في ذلك مثل أكثر مؤلفات عصر المماليك، على أنه لم يشأ أن يعزز نثره بنماذج مما قيل من شعر فيمن ألّف من اجله هذا الكتاب، أو في سلّفه أحمد باشا، على الرغم من وفرة الشعراء الذين نظموا في هذا الغرض

القصائد البليغة، والظاهر أنه رأى في ذلك تطويلاً يخرج به عن منهجه في أن يكون "في درجة الاختصار، ليكون أقرب الى التناوش، وأبعد عن الملل".

ولا شك في أن أهم أبواب المخطوط الباب الرابع منه، لأنه تضمن شهادة معاصر لحوادث مهمة جرت في العراق، ولهذا السبب فقد رأينا أن ننشر نص هذا الباب، على النحو الآتي:

الباب الرابع

يتعلق في ذكر الوزير الجليل سليمان باشا والي البصرة

وفيه ثلاثة فصول

الفصل الاول

يتعلق في ذكر الوزير المرحوم أحمد باشا بن حسن باشا والي بغداد

قد كان أحمد باشا[٩]، الوزير المعظم، والضرغام الأفخم، والشمس على القمر، شريف النفس والهمَم، كريم الأخلاق والشيَم، وطئ الكَنَف، نزع الطرف، خصب الرحال، نفد الآمال، له صدر يضيق عند الدهناء، ويفزع إليه الدَهماء، وله في كل مكرمة مكرمة غرة الأوضاح، ومن كل فضيلة قادمة الجناح، وله صورة تستنطق الأفواه بالتسبيح، وتجل عن وصف ﴿و٤٠أ﴾ الترشيح، ثم هو من بين أقرانه وزراء آل عثمان ، ذوي المجد والشأن، بيت القصيدة، وأول الجريدة، وعين الكتبة وواسطة القلادة، ودرة التاج، ونقش الفُص، وملح الأرض، ودرع الملّة ولسان الشريعة، ماله للعُفاة[١١] مُباح، وفعله في ظلمة الدهر مصباح.

وقد ادعي أن ليس في الناس مثله فلا تنكروا أو كذبوني بواحدِ

حميد الفعال، فريد الأحوال، ذو همَّة لو نزرت لم تسعَها الأرض مضطَرِباً، وسجية لو برزت لم تحوِها الأقلام كتبا، فلا جَرَم أنه لما نَزَع بُرْد الحداثة، ولبس خَدّاه طوق الشهامة، رأى السلطان أن يجذب بصنيعه الى حيث اقتضته الفراسة، واستدعته الرعاية به، والعناية له، فاسترجحه تاج الاستخلاف مكان والده حسن باشا على عراق العرب.

وكانت وفاة والده في بلاد العجم، وهو إذ ذاك والى قيادة العساكر العثمانية، غازياً على العجم، وكان ذلك لسنة الف ومائة وستة وثلثين[92]، وفوّض إليه الوزارة على مَيْعة شبابه[93]، فقام بها قيام الحَدب الشفيق، وكفلها بمناصحته كفالة المؤيَّد بالنصر والتوفيق، فاشتدت مسيرته، وجدت في العدل بصيرته، وعمَّ رفقه، وشمل لطفه، حتى انطلقت لشكره ألسنة الأنام، الخاص والعام، ثم أربحه السلطان أيضا سياسة العسكر رتبة والده المرحوم، مع حداثة سنِّه إذ لم يكن من الوزراء، أوقر منه حَصاة، وأوفى منه أناة، وأصلب قناة، وأصدق تقاة، وأرضى سيرة، وأذكر بصراً وبصيرة، ﴿و٤٠ب﴾ وأزكى علماً وسريرة، وأتم جلالة وجزالة، وأعم سياسة وحراسة، نعم! ولا أقوى منه جناناً وأندى نباتاً، وأجرى لساناً، وأعدل عقاباً وإحساناً، وحدا عليه ببني الآمال[94] من أطراف البلاد، فوسّعهم جداً برغمهم نَداه، وكتبت لهم أماناً من الفقر يداه، فأطبقوا على طاعته، وتراضوا عن طيب برياسته، وتناهبوا شكراً لله تعالى على ما أتاحه من بركات سيادته، ثقة بما اشتهر في الآفاق من مناقبه الغُر، وضرايبه الزهر، وافضاله المسطورة على صفحات الدهر، فدبَّر الأمور بصرامته، ونظم المنثور بفرط حزامته، وتألف الجمهور برفق سياسته وزعامته.

ونهض بما قلد من طوق الايناس نحو العجم[95]، كالسهم صادراً عن وتَره، والسيل ماثلا إلى منحدره، وسار في هيئة راقت العيون، وهيبةٍ راعت القلوب، برجال

تُوزن آحادهم بآلاف، وأفرادهم بأضعاف، يَرَون المَلاحم ولائم، والوقائع نقائع[96]، وصفوف الغُراب عرائس، وصنوف الكُماة فرائس، ربَّتهم الحروب في حجورها، وأرهفتهم التجارب من شطورها، جنس الطواويس من وميض الحديد، ولمعان الحمر والبيض.

ولقد بلغ ملك العجم الشاه طهماز[97] خبره، فضاق عليه الحال، وانسد دونَ رائه المجال، ففكر ودبَّر، ثم عزم وقرَّر، ونادى فحشر وثار على استقباله، عازما على قتاله، بعسكر كالنمل منثوراً، وكالجراد مبثوثاً محشوراً، لم يزل يزحف الفريقان بعضهم إلى بعض حتَّى إذا تراءى الجمعان، واصطف الفريقان، حثَّ الوزير أولياء الله المؤمنين ﴿و١٤١أ﴾ على الفَجَرة المتمردين، فأجابوه سراعاً بقلوب محشوة بالدين، مملوءة من صدق اليقين، فما لبث الحرب هنيئة إلاّ وقد انقضوا عليهم انقضاض الصقور، على بغاث[98] الطيور، وفرقوهم بدداً، وجعلوهم طرائق قدداً، ضرباً بالسيوف البواتك، وطعناً بالرماح الفواتك، ورضّاً للهام من تحت الترائك، لم يضعوا نبالهم إلاّ في منافس الأشداق، ومواضع الثغر والأحداق، وافشق[99] العور، والقتل والحور[100]. وانفعل الشاه عنهم هزيماً، وحث مركب النجاء حرصاً هشيماً، حتى فرشت البيداء بجثث القتلى بين جريح بحَدَّي الحسام، وطريح من هَوْل ذلك المقام[101]، (سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلُ وَلَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلا)[102]، وضبط عدة من بلادهم أقام فيها شعار المسلمين، وأماط عنها كفر المُلحدين[103]، ثم عاد الى دار السلام خافقاً بالنصر لواؤه[104]، وشارقاً بالنجم ضياؤه، وذلك فضل الله الذي أعزَّ به الدين، وأذلَّ الإلحاد والملحدين، والحمد لله رب العالمين[105].

الفصل الثاني

يتعلق في ذكر حصار بغداد الكائن في سنة ١١٤٥[١٠٦] وفي ذكر تاريخ وفاة الوزير أحمد باشا ومدة ولاته وولاء والده.

قد كان نادرشاه من أعيان وزراء الشاه طهماز المتقدم ذكره، أوْلاه سياسة جيوشه وعساكره، وتدبير نظام مملكته وأموره. ولقد لقبه باسمه لنجابة صدرت عنه[١٠٧]، فبعد ما رجع الوزير أحمد باشا -رحمه الله تعالى- حرَّكته الأَنَفة طلباً للثأر، ودفعاً عن للعار، وتشجيعاً للأنصار، فجمع الخيول الى الخيول، من الجبال والسهول، تاركاً المهزول والمعلول، ﴿و١٤ب﴾ آمراً بضم الأطراف وكفت الذيول[١٠٨]، وثار بهم نحو العراق قاصداً دار السلام.

ولقد كان بلغ الوزير أحمد خبره في خبث نحلته، ودخل دخلةٍ ودخس[١٠٩] اعتقاده، وقبح إلحاده، فضاق صدره خوفاً على المسلمين من بأسه الشديد، ومكره المكيد، فتمسك بحبل الله المتين (فاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظاً وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ)[١١٠]، إذ جيوشه قد تفرَّقت، وعساكره قد عتقت، وسار الى نزل الجانب الشرقي من بغداد، وذلك في شهر شعبان لسنة الف ومائة وخمسة وأربعين[١١١]، فوقع القوم في ضَنك البلاء، وخيفة اللأواء[١١٢]، فوقتئذ أبت مروءة الوزير إلاّ عن مبارزته، وأقسمت سجيته إلا عن مطارحته، فبارزه بخاصَّته ملياً، ولم يكونوا إلاّ نبذة من خيوله، فتناوشا الحرب بينهما طراحاً، وأنشبا الضرب رؤوساً وصفاحاً، ووقع الرَّضّ والطعن، والهض[١١٣] والطحن.

ووقع من الفريقين قتلاء غير يسير، فرأى الوزير الاصلاح أن يُغلق الأبواب، وأن يناوشهم الحرب من وراء حجاب، فانبرى مستحفظاً بها بقلب جريء، وأنف حمي، وعزم ذكيٍ، ورأى بالصواب ودي[١١٤]، إلى أن ضاق الحال بالخَلق، فجعلوا يتتبعون رمام العظام على رؤس الكناسات، تعللاً بها، ومهما ذبح قصاب ذبيحة من الخيل أو

البغال أو الحمير اجتمع عليه الفَوْج بعد الفوج، يتقاسمون نجيعها[115] تسكينا لحَرّة الجوع، واجتزاء به عن القوت، ولم ينل منه أحد إلاّ سقط لجنبه، وجاد عن كثب بنفسه. ووصلت قيمة ﴿و٤٢أ﴾ وزنة بغداد[116] هنالك إلى مائتين وخمسين غرشاً. وترى الناس بين غلام وشاب وكهل وشيخ وفتاة وعجوز يتداهنون الخبز، أو يذون على انفسهم، حتى تغور عيونهم، وتجب للموت جنوبهم، واستحكم اليأس عن جل عقالهم، وانقطعت الأطماع عن قرع باب خلاصهم[117].

وكان الوزير لم يزل يستطير بالاخبار عن كيفية حالهم الى الدولة العلية العثمانية، يستمد العسكر لدفع هذه الغمة عن هذه الأمة، الى أن أدركهم فرج الله بالعساكر المنصورة العثمانية، وكان والي قيادتها إذاً طوبال عثمان باشا[118]، فلما أشرف على نادر شاه طارحه الحرب، وأرهقه الكفاح، أجفل اجفلال الظلم، واقتسمت الهزيمة أصحابه بين القتل والتنكيل، والأسر والتذليل، وولى بلاده منهزماً، ومن مرامه خاوياً، وذلك في أوائل صفر لسنة ألف ومائة وستة واربعين[119]. فلم يلبث إلاّ قليلاً حتى نشأ نشأة ثانية أعاد فيها الإعادة، واثنى الاثارة، بعد أن ألوى[120] عسكر الروم[121] عنان العَوْد والرجوع، وتفرقوا شعباً[122]، فاشتد الحال على أهل الزوراء، واستفزهم الرعب والوجل، وألوىّ أحلامهم الخوف والوهل، فإذ لم يسع الوزير –رحمه الله– إلاّ أنه يجذب مصافاته، ويشذب مكائد قومه، فإنه صوناً للملك والدين، وحفظاً لأعراض المسلمين، وجبرا لضعف الفقراء والمساكين، فأرسل بتحف ميار[123] موفودة على صدق الاخلاص، وصفو الامخاض، مقصورة بطلب صلحه، فأجابه مطاوعةً لما أمر[124]، ومتابعة لما رسم وحرَّر، وسار عن ذلك قريباً بعد أن وصل زائراً رابع الخلفاء، وولده الشهيد بكربلاء، رضي الله عنهما.

ولم يَزَل على ذلك يُهاديه ويُحابيه ويصافيه، ويردد السفراء على ربابة هذه الحال، وتوكيد عقدة الوصال، مستكفاً شرّه، مستدفعاً بؤسه وضُرّه إلى أن قتل،

وذلك لسنة وفاة الوزير المرحوم أحمد باشا، وكانت وفاته على شاطيء ديالة في الساعة الثامنة من يوم الخميس من اليوم الرابع عشر من شهر شوال لسنة الف ومائة وستين[١٢٥]. وكنت أرخت وفاته في لفظة (غسق) من قولي:

تميت غسق الكون لانعدام ضياه   أحمد الخلق ارخا غسق[١٢٦]

وكانت مدة ولائه ببغداد اثنين وعشرين سنة[١٢٧]، ومدة ولاء والده حسن باشا أحدى وعشرون سنة[١٢٨]، رحمهما الله تعالى رحمة الأبرار، وأسكنهما الجنة دار القرار، وحشرهم مع النبيين والصديقين والشهداء والصالحين، وحَسُن أولئك رفيقاً آمين.

الفصل الثالث

يتعلق في ذكر صفات الوزير المعظم تاج الوزراء سليمان باشا عظم الله شانه وأعلى سلطانه وبلغه ما تمناه[١٢٩]

الراجح في موازين العقل السابق في ميادين الفضل، المُستَرضِع ثدي المجد المُفترِش حجر الفضل، الواسع الحلم، الجميل السَلم، الذي لم تستهو في الحداثة، ولا قصرت به همة عن السمّو إلى كل منزلة للدولة العلية العثمانية، غُرَة تلك الدولة، وإنسان [و٤٣أ] تلك المقلة، وطراز تلك الحلة[١٣٠]، لما رزقه الله من محاسن الشيم، والفوز بمعالي الهِمَم، والسخاء بمعاظم الجود والكرم، قد جمع الله له من الميل الى خصائص الأدب، والبعد عن مكامن الرِّيَب، ما دلّ على أنه واحد زمانه، وشرف أقرانه، وفخر سلطانه، هو الذي تحيى القلوب بلقائه قبل أن تأمن الفقر بعطائه،

وهو البحر بن السحاب، والبدر بن الشهاب، والضرغام الذي لا يشوبه الطراح[131] جفاء، والنار التي لا يخمدها الماء ذكاء[132]، والسيف الذي لا يألف القراب مضاءً، والسعد[133] الذي يلي وتد السماء نكاء ونماء، فعطارد تلميذ شهامته، والمشتري مشتري من سعادته، وثاقب النجم عبد دهائه، وشارق الشمس خادم رائه وروائه، ففي نموّ الظلم وشبا[134] شبوب النار فوق العَلَم، وصفا صفاءَ الماء ، مرشوما[135] على الفدم[136]، إن له همة على هام الجوزاء مرفوعة، ونية عَليَ على صدقِ الولاء مطبوعة، وشجاعة على أفراس الضياغم منزوعة، وسعادة الخافقين مسموعة، على أن من تقدمه من الوزراء، ومن كان في زمانه لو نشروا في صفحات المدح، ونكتات النجم بالضم والطرح، لكان كطراز الفجر للظلام، وكالإضاءة للقيام. وله من سماحة الكف ما لم يبلغه الأوائل والأواخر، بل ومن النظر في مرآة الدفاتر: شعر:

يفنى الكلامُ ولا يُحيط بوصفِه أيَحيطُ ما يفنى بما لا ينفدُ

﴿و٤٣ب﴾ لو كان رقية بن مصقلة العبدي[137]، وصَعصَعة بن صَولجان[138]، وخالد بن صفوان الأتهمي[139]، وابن لسان الجمرة[140]، لا تقطعوا دون وصف مناقبه، ولعلو مجده وسُمو سعده، فلذ المرحوم أحمد باشا فلذة من كبده، وسمح له بالزهرة الغرّاء[141]، من نجوم ولده[142]، وأي نجم كان فلك المعالي مَددَه، لم تبعد داره الى مدار النجوم والأفلاك، وأزواج الملكات الأملاك، وجرى من الإستبشار باتحاد النفوس، وصب الميار[143] الغرار، كالغيوث الغرار[144]، ما أرّخ به كتاب الدهر، ورسم بذكره سالفة العصر.

ثم ولاه على ما في تحت كفالته من عراق العرب لتدبير عشائر العُربان، وأصناف أهل البلدان، فنهض بذلك رشيد السيرة، حميد السريرة، عادل الطريقة، فاضل الخليقة، خليقاً بالوكالة على الحقيقة، وعمَّ به الأمن والسكون، وشمل به العدل والهدون[١٤٥]، ومهما أظهرت من العشائر فئة الفساد، ركب عليهم ركوب العاصف أكتاف الجهام والفارغ يطوي الأرض طي المهارق[١٤٦]، حتى يكشف صفوفهم، ويرغم بالذل أنوفهم، بسيوف تلغ في الدماء، وترتشف أحساء الأحشاء[١٤٧]. ومن هيبته استحالت قواهم هباء، وطارت قلوبهم هواء، وترى وردهم دائما (لا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ)[١٤٨] وذلك لصميم قلوبهم لازم.

وبعد انتقال الوزير أحمد باشا الى جوار ربه، نشطت همّته، عند مُكابَدات الأعداء، وعلا سَعدُه على فلك السماء، ولا جَرَم إن الله حماه ﴿و١٤٤أ﴾ وصانه، وأرأف به سلطانه، وعمَّر بالعز مكانه، ووصم من شان شأنه، مَتعنا الله بولائه بدار السلام وطول حياته، وأرغم أنوف حُسّاده وعُداته، وجعله من الفائزين يوم الدين آمين، والحمد لله رب العالمين[١٤٩].

[1] أنظر: Creasy, E.: History of the Ottoman Turks,Beirut ١٩٦١ p. ٢٤٦.

[2] في سنة ١٠٣٥هـ/ ١٦٢٥م استطاع كاتب جند البصرة أفرسياب أن يتولى مقاليد الحكم في ولايته بعد أن اتفق رأى أهل البصرة على هجر الحاكم العثماني، وأعلن أفرسياب استقلاله عن السلطة المركزية العثمانية، ملقبا نفسه بأمير البصرة، وتمكن من توسيع حدود إمارته بسرعة، وأسس أسرة حاكمة تولت الحكم من بعده حتى سقوطها على يد العثمانيين سنة١٠٧٩هـ/ ١٦٦٨م. وفي عام ١٠٣٣هـ/ ١٦٢٣م أعلن بكر صوباشي، أحد قادة الينكجرية (الانكشارية) ببغداد، عصيانه على السلطات العثمانية، وحاول أن يستفيد من الشاه الصفوي للضغط على العثمانيين، إلا أن محاولته هذه فشلت، ودخل الشاه بغداد فاتحا، فبدأت بذلك فترة الاحتلال الإيراني الثاني، الذي استمر حتى استرجاع مراد الرابع لبغداد سنة ١٠٤٨هـ/١٦٤٨م . وفضلا عن هاتين المحاولتين الانفصاليتين البارزتين، فقد كانت هناك محاولات مستمرة في أنحاء العراق لاقامة سلطات محلية لا تعترف بالسيادة العثمانية إلا بالاسم.

[3] يعرف المماليك في التاريخ العثماني باسم (كُوله مَنْد) وهي كلمة تركية تعني الأرقاء، لا سيما البيض منهم.

[4] . جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب، ترجمة أحمد عبد الرحيم مصطفى، القاهرة ١٩٧١ ج١ ص١٢٠.

[5] محمد جميل بيهم: فلسفة التاريخ العثماني، بيروت ١٩٢٥ ص١٥٠–١٥١ ومحمد أنيس: الدولة العثمانية والشرق والعربي، القاهرة ص٧٦–٧٧.

[6] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب، ج١ ص٢٦٦– ٢٦٨.

[7] مرتضى نظمي زاده: كلشن خلفا، النجف ١٩٧١ ص٢١٢ واحمد بن عبد الله الغرابي: عيون أخبار الأعيان: ورقة ٩١ (نسخة باريس) وياسين العمري: الدر المكنون: ص٤٦٤ (نسخة المتحف البريطاني).

[8] كلشن خلفا ص٢١٢– ٢٢٢. وكاتب جلبي: تقويم التواريخ ص١٣٨–١٤٤هـ.

[9] سليمان فائق بك: تاريخ المماليك الكوله مند، ترجمة نجيب أرمنازي، بغداد ١٩٦١ ص١٤

[10] عباس العزاوي: تاريخ العراق بين احتلالين، ج٦ ، بغداد ١٩٥٥، ص٤.

[11] كان ابوه سباهيا(فارساً اقطاعياً) في (قترين) من (الروم ايلي)، ونشأ هو في سراي السلطان بالعاصمة، وتولى عدة مناصب أولها كان تعيينه بمنصب (جيفرجي باشي) فلبث يشغله ست سنين، ثم ضم إليه منصب(امارة العلم)، ثم جعله السلطان مصطفى الثاني رئيسا للبوابين (وهو منصب رفيع)، وتولى بعد ذلك ولاية قونيه، فحلب ثم الرها، وآمد، ثم بغداد. انظر: عبد الرحمن السويدي: حديقة الزوراء في سيرة الوزراء، بتحقيقنا، بغداد ٢٠٠٣، ص٤٣–٦٦.

[12] تاريخ جودت ج١ ص٣٧٧ ترجمة عبد القادر الدنا، بيروت، وسليمان فائق: تاريخ المماليك الكوله مند ص٢٤–٢٥.

[13] ورود حديقة الوزراء بذكر مواليهم في الزوراء، مخطوط حققناه وهو في سبيله إلى الطبع الآن. الورقة ٢.

[14] دلائل الخيرات وشوارق الأنوار في ذكر الصلاة على النبي المختار للشيخ محمد بن سليمان الجزولي المتوفى سنة ٨٥٤هـ/١٤٥٠م.

[15] ورود حديقة الوزراء الورقة ٢٠.

[16] تاريخ المماليك الكوله مند ص٢٥.

[17] ويلاحظ في هذا الصدد أن المماليك في مصر حكموا البلاد دائما بوصفهم طبقة عسكرية ممتازة، استأثروا بالحكم وبشؤون الحرب، ونظروا إلى أهالي على أنهم أقل منهم درجة أو درجات. وكانت تربيتهم تعتمد على فصلهم التام عن سائر طبقات المجتمع، بل وفصل كل طائفة منهم من غيرها من طوائف المملوكين، وكان لكل منها موضع خاص تقيم فيه وتنسب إليه، كالمماليك البحرية والمماليك البرجية. وقد دأبت حكومة المماليك دائما على تحذير الناس من انتقال مملوك من المماليك عن طريق البيع إلى أحد من غيرهم ، وبذلك لم يكن لأهل البلاد أي نصيب في إدارة شؤون بلادهم، مما أحدث فجوة كبيرة بين طبقة المماليك من جهة وسائر طبقات المجتمع المصري من جهة أخرى، وهذا ما حاول حسن باشا تلافيه في تجربته المذكورة في العراق. انظر للمقارنة بين نشأة النظامين: دكتور سعيد عبد الفتاح عاشور: العصر المماليكي في مصر والشام، ص٣٠٨– ٣١١.

[18] تاريخ المماليك الكوله مند في بغداد ص٢٥.

[19] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب ج١ ص٢٧٥.

[20] سليمان فائق، تاريخ المماليك الكوله مند ص٦٥.

[21] نيبور، كارستن: رحلة نيبور إلى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمة محمود الأمين، بغداد ١٩٦٥، ص٦٨.

[22] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب ج١ ص١١٧.

[23] تاريخ المماليك الكوله مند ص٢٥.

[24] من الذين أتيحت لهم هذه المعرفة الواسعة، داود باشا، آخر المماليك في العراق. أنظر قائمة العلوم التي درسها، ومشايخه العديدين فيها، عثمان بن سند البصري: مطالع السعود بطيب أخبار الوالي داود، بتحقيقنا، ط٢، بيروت ٢٠١٠، ص ٥٣٥–٥٧٠.

[25] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب ج١ ص١١٧.

[26] Fraser, J.B.: Travels in Koordistan, Mesopotamia. London ١٨٤٠ . Vol. ١, p. ٢٤٥.

[27] رحلة نيبور ص١١٥.

[28] فائق: تاريخ المماليك الكولة مند ص٢٥ و Islam Ansiklopedisi, Istanbul ١٩٤٥. Baghdad, by M. Cavid Baysun, Vol. ٢, p. ٢٠٨.

[29] يشير لونكريك عدة تساؤلات بشأن عدد هذه المدارس، ومدى اختصاصها بالمماليك. انظر أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ط٤، بغداد١٩٦٨ ص١٩٨–١٩٩

[٣٠] يقدم آيفز بعض الأيضاحات بشأن هذه النقطة، فهو يشير إلى ضرورة تمسك المملوك باحترام سيده، والوقوف بحضرته، حتى ولو بلغ منصباً أرقى من منصب سيده (إذ لا يمكن مطلقا أن يصبح غافلا عن وضعه الأصلي) ويذكر أن مملوكا لرجل كان يشتغل بصناعة الأزر في البصرة، أصبح حاكما لهذه المدينة، لكنه بقي حريصا على احترام سيده القديم الذي كان لا يزال يمارس هذه الحرفة.

Ives, E.: A Voyage from England to India, London ١٧٦٠ p. ٥٧.

[٣١] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب ج١ ص١١٩.

[٣٢] Dupre, A.: Voyage en Perse, Paris ١٨١٩, Op. Cit., ١١, p. ١٤٢.

[٣٣] مرتضى نظمي زاده: كلشن خلفا ص٣٢٠ ورسول الكركوكلي: دوحة الوزراء ص٢٦، والسويدي: حديقة الزوراء ص٢٨٢–٢٥١.

[٣٤] الورقة ٤٠ .

[٣٥] Ives, E.: Op. Cit., p. ٢٥٨.

[٣٦] لونكريك ص٢٠١.

[٣٧] المخطوط، الورقة ٤٠.

[٣٨] المصدر نفسه ص٢١.

[٣٩] سكب الأدب على لامية العرب، تحقيق مُهنَّد مجيد برع العبيدي، رسالة ماجستير، مقدمة إلى كلية التربية بجامعة تكريت ٢٠٠٥، ١٣٩.

[٤٠] Ives, E.: Op. Cit., p. ٢٨٢.

[٤١] ينظر بحثنا طبقة التجار في العراق في عهد المماليك. مجلة ميزوو، أربيل، العدد١٥، ٢٠١٠

[٤٢] دوحة الوزراء ص١٠٣–١٠٦ وياسين العمري: غاية المرام ص١٨٣.

[٤٣] تاريخ شمعداني زاده الورقة ٧٧ و١٤١ و١٥٨ و١٦٨ ويذكر مؤرخ موصلي معاصر أنه لما ولي احمد باشا على بغداد عقب وفاة سمية أحمد باشا بن حسن باشا "خرج من بغداد سليمان باشا ومعه لتباع مخدومة ومماليكه وتوجه إلى البصرة وأقام إلى أن ولي بغداد سنة أثنين وستين، فقدم إلى بغداد ودخلها (مجهول: روضة الأخبار في ذكر أفراد الأخبار، بتحقيقنا، ص٢٣). ولا ندري ما اذا كان سليمان قد اصطحب معه معظم مماليك الواليين السابقين، حسن باشا واحمد باشا، أم أنه اقتصر على أتباعه من اولئك المماليك، ومن المرجح أن أغلب اتباعه كانوا من مماليك احمد باشا فقط، الذي هو صهره.

[٤٤] رحلة نيبور ص٥٧.

[٤٥] وصف محمد سعيد السويدي هذه المعركة تفصيلاً في كتابه : ورود حديقة الوزراء الورقة ٤.

[٤٦] المصدر نفسه، الورقة ٥.

[47] دوحة الوزراء ص١٠٦ وقد أورد أحمد واصف نص فرمان تعيينه (محاسن الآثار، استانبول ١٢١٩ ج١ ص١٣٧) وذكره أيضاً عبد الله الفخري: تاريخ نشاطي، الورقة ٥٥ (نسخة المركز الوطني للمخطوطات في بغداد). و Baysun, C.: Baghdad (Is. Ans., ٢, p. ٢٠٩).

[48] ويقدم المؤرخ الرسمي شمعداني زاده تفصيلات مهمة بشأن ظروف توليه سليمان باشا، فيذكر أن المماليك نجحوا في أثارة فتنة بين الينكجرية وسائر العسكر بحجة تأخر العلوفات (المرتبات)، مما أدى إلى حدوث قتال بين الطرفين، عزل على أثره الوالي العثماني المعين حديثا (مرأى التواريخ. الورقة ٢٢٩، نسخة مكتبة جامعة القاهرة.). ويلاحظ أن هذا الأسلوب في إحراج السلطة المركزية، هو الذي كان يتبعه الجليليون في الموصل، عند تعيين وال غريب فيها. انظر لانزا، دومنيكو: الموصل في الجيل الثامن عشر حسب مذكرات دومنيكو لانزا ص١٧—١٨.

[49] رحلة نيبور ص٥٨.

[50] تاريخ المماليك الكوله مند ص٢٥.

[51] احمد جودت: تاريخ جودت، استانبول ١٣٠٢ ج١ ص٢٧. و لونكريك ص٢٠٤

[52] سليمان فائق: مرآة الزوراء في أخبار الوزراء، نشر بعنوان تاريخ بغداد، ترجمة موسى كاظم نورس، بغداد ١٩٦٢ ص٧٩.

[53] رحلة نيبور ص٦٩.

[54] سكب الأدب، ص١٤٥.

[55] الدر المكنون في المآثر الخالية من القرون، الورقة٣٠٥ .

[56] روضة الأخبار في ذكر أفراد الأخيار ص٢٤.

[57] ديوان عبد الرحمن السويدي، بتحقيقنا ووليد الأعظمي، بغداد ١٩٩٨، ص٨٢.

[58] دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء، ترجمة موسى كاظم نورس، بيروت بلا تاريخ، ص١٣٢.

[59] ورود حديقة الوزراء، الورقة ٤.

[60] كتابنا: عادلة خاتون، صفحة من تاريخ العراق، بغداد ١٩٩٧.

[61] هويد: رحلة من ساحل مالابار إلى القسطنطينية، ترجمة سعاد محمد خضر، السليمانية ٢٠١١، ص١٣٥.

[62] تقع الرحبة على بعد ٥ كم جنوب مدينة الميادين التابعة لمحافظة دير الزور.

[63] جاء في وقفية الحاج اسماعيل بن محمود أفندي الرحبي المؤرخة في ٢٠ جمادى الأخرة من سنة ١٢٢٥هـ، أنه وقف دارين "في محلة آل رحبي زاده، وباغجة (حديقة) ملحقة بالدارين المذكورين". كتابنا: معالم بغداد في القرون المتأخرة، بغداد ٢٠٠٠، ص٣٩.

[64] إبراهيم الدروبي: البغداديون أخبارهم ومجالسهم، بغداد ١٩٥٨، ص١٣٦.

[65] نزهة المشتاق في أعلام العراق، مخطوط بخط مؤلفه في مكتبة راغب باشا في استانبول، منه نسخة مصورة في المركز الوطني للمخطوطات ببغداد الورقة ٢٥٦ .

[66] نزهة المشتاق الورقة ٢٦٠.

[67] نزهة المشتاق الورقة ٢١٤.

[68] نزهة المشتاق الورقة ٢٠٩.

[69] نزهة المشتاق الورقة ٢٦٢.

[70] نزهة المشتاق الورقة ٢٣٤.

[71] نزهة المشتاق الورقة ٢٣٧.

[72] هو عبد الله بن علوي بن محمد الحداد، ولد في مدينة تريم في حضرموت، فقيه شافعي، جمع بين علم العقائد وبين التصوف، ولد سنة ١٠٤٤هـ/١٦٣٤م وتوفي سنة ١١٣٢هـ/١٧١٩م.

[73] نزهة المشتاق الورقة ٢٤١.

[74] نزهة المشتاق الورقة ٢٤٥

[75] نزهة المشتاق الورقة ٢٤٨.

[76] نزهة المشتاق الورقة ٢٥٣.

[77] إسماعيل باشا البغدادي: هدية العارفين ج١ ص٥٨٥.

[78] نزهة المشتاق الورقة ٢١٨

[79] النفحة المسكية في الرحلة المكية: بتحقيقنا، ط٢، بيروت ١٩١١، ص٩٩.

[80] كتابنا: التاريخ والمؤرخون العراقيون في العصر العثماني، ط٢، لندن ٢٠٠٩، ص١٧٦– ١٧٧.

[81] استخرجنا هذه الأسماء من سجلات الوقفيات المحفوظة في وزارة الأوقاف ببغداد (ديوان الوقف السني الآن)، وينظر الملحق الذي أضفناه إلى كتاب عبد الرحمن حلمي السهروردي، بتحقيقنا، بغداد ١٩٩٦، ص١٢٧–١٢٨.

[82] سجل عبد الحميد هذا نسبه على النحو الآتي: عبد الحميد بن عبد الله بن محمود بن عثمان بن محمد بن علي بن عبد الرحمن بن عبد النافع الموسوي الحنفي المعروف بالرحبي. كتابه (الزلزلة العظمى) في المكتبة القادرية. كتابنا: الآثار الخطية في المكتبة القادرية، بغداد ١٩٧٧، ج٢ ص٤٨٨.

[83] محمد سعيد السويدي: ورود حديقة الوزراء، ص٥٥.

[84] الدروبي ص١٣٦.

[85] ابراهيم فصيح الحيدري: عنوان المجد في أحوال بغداد والبصرة ونجد، بغداد بلا تاريخ، ص٩٢.

[86] جرجي زيدان: تاريخ آداب اللغة العربية، بيروت ١٩٦٧، ص٣٢٣، وعمر رضا كحالة: معجم المؤلفين ج١٢ ص١٧٩ و.Brock.,II.٣٧٣,٣٧٤

[87] التاريخ والمؤرخون ص٣٩.

[88] طبع ببغداد على الحجر، مطبعة كامل التبريزي، سنة ١٢٨٢هـ.

[89] التاريخ والمؤرخون ص١٤٩.

[90] مؤسس نظام المماليك في بغداد وتوابعها، تنظر المقدمة، وكتب عبد الرحمن السويدي سيرته في كتابه (حديقة الزوراء في سيرة الوزراء)، وترددت أخباره في ضمن حوادث عصره، وأهمها كتاب (كلشن خلفا) لمؤلفه مرتضى نظمي زاده، ومؤلفات ياسين العمري، ومنها (الدر المكنون) و(الآثار الجلية في الحوادث الأرضية) و(عمدة البيان في تصاريف البيان) و(قرة العين في تراجم الحسن والحسين) و(غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دار السلام).

[91] العفاة: الأضياف وطلاب المعروف.

[92] توفي تحت أسوار همدان ،محاصراً لها، في غرة جمادى الأخرة من هذه السنة، الموافق، ونقل جثمانه إلى بغداد حيث دفن قرب مرقد الإمام الأعظم. تاريخ كوجك جلبي زاده ص١٨٠ ودوحة الوزراء وحديقة الزوراء

[93] وجهت إليه الوزارة مع القيادة العامة في ٢٣ جمادى الأخرة من السنة نفسها.

[94] كذا في الأصل.

[95] التحق بالجبهة في همدان في ٧ شوال من سنة ١١٣٦هـ.

[96] النقيع: الماء والشراب.

[97] هو (طهماسب ميرزا) آخر سلاطين الدولة الصفوية، تولى العرش سنة ١١٤٢هـ/١٧٢٧م، وقتله نادرشاه سنة ١١٤٥هـ/١٧٣٢م.

[98] طائر صغير لونه لون الغُبار ، بطيء الطَيران ، طويل العنق.

[99] فشق: كسر.

[100] كذا في الأصل. ونقول: عاصر عبد الرحمن السويدي هذه الحوادث، ومنها تقدم جيش أحمد باشا في إيران، ونقل ممن شارك في هذه الحملة معلوماته فقال في حديقة الزوراء ص٣١٤ " وعلى راس الأربعين *يريد ١١٤٠هـ* أمر بالمسير إلى الجهاد، واغتنام الأجر الكبير وتخليص هاتيك البلاد، فسار بذلك الخميس يفري الصحاصح الطامسة الأعلام. ويمتطي الوهاد والأكام. ولما أشرف بليوث العرين الفرسان.

ودخل خانقين حمى كرمان شاهان، أطاعه أهلها فرحاً وسروراً، إذ لم يحل بهم سابقاً ضررا وشرورا، وسلموه مفاتيح البلدة، ولم يستحسنوا كفه ورده، علماً منهم أن نير سعده مطالع فلك الإقبال، وكوكب مجده ساجم طالع الغلبة على كل حال. فلما دخل كرمان شاهان جلس فينة للإستراحة من وعثاء السفر، وأمر بالنزول جميع العسكر، ثم قفل بأشباله وكماته وأبطاله، وأم همذان إذ حل قريباً منها شاه أصفهان *(يريد: الشاه طهماسب الصفوي)*، فلما قاربها رآها متأهبة للحصار، متحصنة للرجال والنار، وإن الشاه قادم من ناحية أصفهان، وأنه لم يصل بعد إلى همذان إلا أن بينها وبينه مقدار ثلاثة ايام، فحينئذ جمع الدستور وجوه الأمراء ورؤساء الجند العقلاء، فأحدقوا به وقوفاً، وصفوا حوله مئات وألوفاً، فقال: إني قد جمعتكم لأمر أستشيركم في تدبيره، إذ ما ندم من استشار، وأستخيركم في حصوله وتيسيره، إذ ما خاب من استخير واستخار، هذه همذان قد ملئت رجالاً وأبطالاً، وإنها قد تحصنت أشد من تحصنها بالأمس، وتأهبت أكثر من تأهبها الأول بالعدة والنفس، وهذا الشاه قد أقبلت طليعته، وقربت عصابته وكتيبته، فأي الأمرين نبادره، أحصار همذان وشن الغارة عليها، أم قتال الشاه، فما رأيكم، فسكت الجميع عن الجواب، إلا شيخ منهم بادره بالخطاب، فقال: الرأي أن نحارب الشاه أولاً، فإن نحن غلبنا استولينا على همذان وجميع ما في إيران من البلدان، وإن غلبنا لن نقدر على فتح قرية فضلاً عن أمصار أصفهان.. فقال الوزير: هذا الذي حاك في صدري، وانطوى عليه سجف سري، فسار بالجنود المنصورة، والعساكر المجبورة المحبورة".

[١٠١] وصف السويدي خسائر الإيرانيين في حديقة الزوراء ص٣١٧.

[١٠٢] سورة الأحزاب، الآية٦٢.

[١٠٣] حديقة الزوراء ص٣١٤ ورسول حاوي الكركوكلي: دوحة الوزراء ص٢٦. ويذكر المؤرخ العثماني شمعداني زاده أن تاريخ المعركة هو في ١٣ ربيع الأول سنة ١١٤٤هـ/ ٢٣ أيلول ١٧٣١م. مرآى التواريخ، مخطوط في مكتبة جامعة القاهرة، الورقة ١٤٨.

[١٠٤] وصف السويدي دخول أحمد باشا بغداد وسجل ما قاله الشعراء بتلك المناسبة. حديقة الزوراء ص٣١٨-٣٢٩.

[١٠٥] في الأمر الموجه إلى أحمد باشا بتاريخ الأول من ربيع الأول سنة ١١٤٣ (الأرشيف العثماني، دفتر مهمة ١٣٦ ص٢٢٦) أن الشاه الإيراني بعث رسوله إلى استانبول برسالة فيها عقد اتفاقية الصلح والمسالمة بين الطرفين، وقد زوده السلطان ببعض الشروط: "وحتى الآن لم يرد أي رد من الشاه الإيراني عليها".

[١٠٦] في الأصل: ٤٥.

[107] وهو (طهماسب قولي خان) أي عبد طهماسب.

[108] كفت: ضم بعضها إلى بعض.

[109] الدخس: الورم في الحافر.

[110] سورة يوسف، الآية ٦٤.

[111] ويوافق أوله ١٧ كانون الثاني ١٧٣٣م وذكر عبد الرحمن السويدي أن نادرشاه "نزل فحاصر بغداد في الخامس والعشرين من رجب هذه السنة" أي سنة ١١٤٥هـ ويوافق ١٠ كانون الثاني ١٧٣٣م. حديقة الزوراء ص٣٤١.

[112] اللأواء: شدة الحرب.

[113] الهض: الكسر والدقز

[114] الوري هنا: السمين.

[115] النجيع: دم الجوف.

[116] كانت وزنة بغداد في مفتتح القرن التاسع عشر تعدل أربعة أمنان، ويعدل المن ٣,٢٧٥ كغم، فتكون الوزنة ١٣،١٠٠ كغم. هنتس: المكاييل والأوزان الإسلامية، ترجمة كامل العسلي، عمان ١٩٧٠ ص٤٦.

[117] أجاد المؤلف في وصف حالة الضيق والجوع الشديد الذي أصاب أهل بغداد في أثناء هذا الحصار الخانق الذي فرضه على مدينتهم نادرشاه، وقال عبد الرحمن السويدي "ومع هذا الجوع العظيم، والهلاك العميم، أهل بغداد لم يطأطئوا للملعون رأساً، ولم يظهروا له حزناً وبأساً، بل يظهرون الغنى، وينفون العناء، محافظون السور، مانعون العدو من الدخول والعبور". حديقة الزوراء ص٣٥٣.

[118] طوبال: لفظ تركي بمعنى الأعرج، قائد عثماني كبير، ولد في سنة ١١٠٤هـ/١٦٩٢م، وتقلب في المناصب الإدارية في الروميلي، أي الممتلكات العثمانية في أوربا، ثم نال رتبة الوزراء، وتقلد الصدارة العظمى، لكنه عزل وولي تبريز، في أثناء سيطرة العثمانيين عليها، ثم أرضروم وتفليس، وولي قيادة الجيش الذي أرسل لفك حصار نادرشاه عن بغداد، وقد استطاع أن يدحر جيش نادرشاه في معركة شرسة عند شاطئ نهر العظيم، في أدنى مدينة كركوك، وأن يدمر معسكره، وأن يفك الأسرى ومنهم نساء هناك، ويمضي إلى بغداد ليدخلها بعد سبعة أشهر من الحصار. حديقة الزوراء ص٣٦٤ ودوحة الوزراء ص٣٤-٣٥ وشمس الدين سامي: قاموس الأعلام ص٣١٢٧، ومحمد ثريا: سجل عثماني. استانبول ١٣٠٨، ص٢٨.

[119] وصل خبر هزيمة نادرشاه ونهب معسكره إلى بغداد في ٧ صفر سنة ١١٤٦هـ/٢٩ تموز ١٧٣٣م. حديقة الزوراء ص٣٦٤.

[١٢٠] ألوى بهم: أهلكهم.

[١٢١] الروم مصطلح أريد به في هذا العصر: الترك.

[١٢٢] وكان طوبال باشا قد قدر الموقف على أساس أن الجيش الايراني لن يستطيع مواصلة القتال مرة أخرى، فعاد معظم الجيش العثماني إلى مقراته في المدن المتباعدة التي جمع منها، على أن نادرشاه نجح في تجميع قواه وباغت ما تبقى من هذا الجيش، في معركة سريعة جرت في أطراف كركوك من سهل العظيم. فقتل طوبال في المعركة، ويذكر المؤرخون العثمانيون (شمس الدين سامي: قاموس الأعلام ص٣١٢٧، ومحمد ثريا: سجل عثماني، استانبول ١٣٠٨، ص٢٨) أنه دفن في شهرزور، حيث لقي مصرعه، وشمس الدين سامي: قاموس الأعلام ص٣١٢٧، ومحمد ثريا: سجل عثماني، استانبول ١٣٠٨، ص٢٨ بينما ذكر لونكريك أن نادرشاه أمر بإرسال جثته إلى بغداد برفقة أحد الأسرى (أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ترجمة جعفر خياط، ص١٧٩).

[١٢٣] الميار: جامع الميرة أي المؤن.

[١٢٤] طلب نادرشاه الصلح بسبب ما وصل إلى علمه من اضطراب الأحوال في بلاده، نتيجة تمرد بلوج خان ومحاولته الاستيلاء على الحكم. دوحة الوزراء ص٣٥.

[١٢٥] الموافق ١٨ تشرين الأول سنة ١٧٤٧م.

[١٢٦] غ=١٠٠٠، س:٦٠، ق: ١٠٠، فالمجموع ١١٦٠.

[١٢٧] تولى بغداد مرتين، الأولى من ١١٣٦هـ إلى ١١٤٧هـ/١٧٢٤-١٧٣٤م والأخرى من ١١٤٩هـ إلى ١١٦٠هـ/١٧٣٦-١٧٤٧م.

[١٢٨] تولى بغداد من ١٣ صفر سنة ١١١٦هـ/١٧٠٤م إلى ١١٣٦هـ/١٧٠٤-١٧٢٤م.

[١٢٩] تنظر مقدمتنا لهذا الكتاب. وأخباره في مصادر عصره، وأهمها رسول حاوي الكركوكلي:دوحة الوزراء ص١٠٦-١٣٢ وياسين العمري: زبدة الآثار الجلية ص١٠٨-١١٠، ١١٩-١٢٠، ١٣٨، ١٦٧، ٢٢٨-٢٢٩ والدر المكنون، الورقة ٣٠٣-٣٠٦، وغاية المرام ص١٨٢-١٨٤ ومجهول: روضة الأخبار ص٢١-٢٥ وسليمان فائق: تاريخ المماليك الكوله مند في بغداد، ترجمة محمد نجيب أرمنازي، بغداد ١٩٦١، ص١٦-٣٥ فائق: مرآة الزوراء في سيرة الوزراء، ترجمة موسى كاظم نورس، نشر بعنوان (تاريخ بغداد) بغداد ١٩٦٢، ص١٧، ٢٩، ١٦٣، ١٦٤، غير ذلك.

[١٣٠] الحلة: الثوب الجديد الجيد.

[١٣١] الطراح: المكان البعيد.

[١٣٢] الذكاء هنا: الجمر الملتهب.

[١٣٣] السعود، وأحدها سعد: كواكب .

[١٣٤] شبا النار أشعلها.

[١٣٥] وشم: وسم وكتب.

[١٣٦] القدم: القربة والدن.

[١٣٧] مصقلة بن كرب بن رقبة بن حيفة، من خطباء العرب، صحابي قتل يوم الجمل مع علي بن أبي طالب رضي الله عنه.

[١٣٨] صعصعة بن صولجان العبدي، صحابي روى الحديث، ولد سنة ٢٤ قبل الهجرة، وتوفي سنة ٥٥هـ.

[١٣٩] خالد بن صفوان بن عبد الله، ابن الأهتم التميمي المنقري، من فصحاء العرب، توفي سنة ١٣٣هـ.

[١٤٠] هو ورقاء عبد الله بن حصين بن ربيعة، من كبار النسابين، عاش في القرن الأول وأوائل الثاني للهجرة.

[١٤١] هي عادلة خانم، ابنة أحمد باشا، نوه بها عبد الرحمن السويدي فقال "صالحة وقتها وزمانها، وزاهدة عصرها وأوانها، كريمة الشمائل، جميلة الخصائل، ذات الجمال الباهر، والكمال الظاهر، والحلم الوافر، والعقل المتكاثر، والحسب الذي أربى على غمدان، وناف على الخورنق وشهلان، العفيفة المدينة، ذات الأخلاق الحسنة، عادلة خانم" حديقة الوزراء ص٣٢٩. وأثنى عليها أيضاً أخوه محمد سعيد السويدي فقال " العالمة العارفة العليمة الكاتبة، أم الخيرات، وصاحبة المَبَرَّات، الدُرَّة المصونة، والفريدة المكنونة، عادلة خانم بنت الوزير أحمد باشا المذكور[١٤١]، ضوعفت له الأجور، فعقد نكاحها عليه، وعمل لها أفراحاً وزينة ما عهد مثلها إلاّ لبنات السلاطين، فحظي بها المترجَم، وحَظي عند سيده الوزير المذكور *بـ*مكانة رفيعة". وورد حديقة الوزراء، مخطوط ،ووصفها مؤرخ غير معروف، لا نظنه إلا ياسين العمري الموصلي، بقوله "أم الخيرات، زبيدة العصر". روضة الأخبار ص٢٥. قلنا: تمتعت عادلة خاتون بشخصية قوية أثرت في حكم زوجها سليمان باشا المذكور، فأدت أدوراً سياسية مهمة، وكان لها أتباعها المؤثرين في الحياة العامة، ومن مأثرها الخيرية الكثيرة إنشاؤها جامعين كبيرين في بغداد في السنوات ١١٦٣-١١٦٨هـ/١٧٤٩-١٧٥٤م، نسبا إليها، أحدهما ضم مدرسة وخزانة كتب، فضلاً عن ثلاثة خانات تجارية، ودار لإقامة قضاة بغداد قرب المحكمة الشرعية، وسقاية للماء تأخذ من بئر عميقة تقع عند شاطئ النهر، بواسطة دولاب، كما أنشأت خاناً في منطقة قوش تبه على الطريق بين كركوك وأربيل، صار سبباً لنهوض قرية بهذا الاسم (والأن هي بلدة زاهرة)، وقد وقفت على منشأتها الخيرية هذه أراض واسعة ومستغلات نافعة، رصدتها في وقفياتها الحافلة بالعقارات والبساتين والأرضين. وكنا

قد ألفنا كتاباً في سيرتها بعنوان (عادلة خاتون صفحة من تاريخ العراق)، طبع ببغداد سنة ١٩٩٧، ٨٦ ص، ونعد طبعة موسعة منه الآن.

[١٤٢] لم يكن لأحمد باشا من الولد عدا عادلة المذكورة غير أختها الصغرى عائشة خاتون.

[١٤٣] الميار: جمع الميرة، وهي المؤونة.

[١٤٤] الأمطار التي تنهال بسرعة.

[١٤٥] الهدون: الهدوء.

[١٤٦] الصحراء الملساء.

[١٤٧] عرف سليمان باشا بأبو ليلة، وأبو سمرة، ودواس الليل، لقيامه بشن حملات ليلية ناجحة على بعض العشائر التي كان تعلن (تمردها) على سلطة الدولة، أو تقطع طرق المواصلات. دوحة الوزراء ص١٣٢ وذكر الرحالة هويد في هذا الصدد "أظهر سليمان قسوة وحزماً كبيرين تجاه العرب، وكان دوماً يهاجمهم فجأة لدرجة لا يكادون يجدون الوقت للفرار إلى الصحراء. رحلة من ساحل مالابار إلى القسطنطينية، ترجمة سعاد محمد خضر، السليمانية٢٠١١، ص١٣٦.

[١٤٨] النمل، الآية ١٨.

[١٤٩] حققنا الكتاب كاملاً وقدمنا له وهو في سبيله إلى النشر إن شاء الله.

دور المرأة الكردية الأيوبية في النواحي السياسية والعمرانية والثقافية

فيان يوسف إيليا

المقدمة

كنت أفكر ملياً اضطلاعي بهذا الموضوع، في ان أعمق في دراسة مكانة المرأة الكردية الأيوبية خلال مدة حكمهم وما أعقبها، وبعد قراءة طويلة ومتأنية لاحظت أن الحرائر منهن ظهرن على المسرح السياسي ولعبن دوراً متميزاً في مناح شتى منها العمران ومنها الثقافية ومنها السياسية وغير ذلك.

وسوف أحاول في هذا البحث أن أتطرق إلى دور النساء الكرديات الأيوبيات التي كن أميرات، ودون قسطا من شؤون العمران وخزائن مصر وبلاد الشام وغيرها، وأقدمن على دفع المال الخاص وصرفه في مجالات عدة، منها نشر العلم وعلاج المرضى، وكن مشفقات رحيمات كريمات في هذا الجانب، وفي سيرتهن جملة من دروس وعبر وعظات لمن يريد أن يطلع على تأريخ الشعب الكردي وأن يأخذ منه دروساً وحقائق.

دور المرأة الكردية الأيوبية في النواحي السياسية والعمرانية والثقافية

ان التاريخ الكردي زاخر بأسماء نساء ألمعيات اشتهرن في النواحي السياسية والعمرانية والثقافية استطعن أن يخدمن في هذه المجالات خدمة جليلة ومشهورة، لايمكن الاستغناء عنها، وعلى سبيل الحصر لا القصر، هناك أسماء لامعة ظهرت بين ظهراني الكرد، أكتفي بذكر أمثلة منها كالآتي:

أ- الأميرات والمحدثات ومنهن:

١- شهده الدينورية[١]:

وهي شهدة بنت أبي نصر أحمد بن الفرج الدينوري[٢]، أصلها من الدينور[٣]، كانت تابعة للأمارة الحسنوية[٤]، والعيارية[٥] الكرديتين، زمن ركن الدولة بن حسن بن بويه الديلمي[٦]، والذي من بعده ولدت شهدة ببغداد بعد سنة(٤٨٠هـ/١٠٨٧م)، وكانت ديّنة، صالحة، عابدة، ذات تقوى وورع وعبادة، وكانت عالمة فاضلة وكاتبة جيدة بارزة في جيلها، عرفت بالكاتبة لجودة خطها، وما كان في زمانها من يكتب مثلها[٧]، زوجها أبوها من علي بن محمد أبي حسن الدريني[٨].

سمعت من أكابر علماء عصرها أمثال أبي الفوارس طراد بن محمد الزيني[٩]، ومن أبي المعالي ثابت بن بندار(٥٦٦هـ/١١٧٠م)، وعلي ابراهيم بن عثمان الكاشغري[١٠]، وروت عن أبي المعالي عزيز بن عبدالملك الملقب بشيذلة[١١]، سمع منها أبوسعد السمعاني[١٢]، وروى عنها أبوالقاسم بن عساكر[١٣].

وقد أورد الذهبي[١٤]، جماعة من الاعيان المحدثين الذين رووا عنها منهم: حامد أبوالعميد القزويني[١٥]، وأبومحمد عبدالله حموي الجويني[١٦]، والفخر أبو عبدالله الأربلي[١٧]، ويوسف بن رافع الأسد الموصلي[١٨]، ومحمد بن يحيى البغدادي عرف بابن الحبير[١٩].

وأجازت زينب بنت الكمال أحمد بن عبدالرحيم[٢٠]، توفيت ببغداد يوم الأحد الرابع عشر من محمرم سنة(٥٧٤هـ/١١٧٨م)، ودفنت بباب أبروز وقد نيفت على تسعين سنة من عمرها، وفي رواية على أخرى على المائة[٢١].

٢- عذراء بنت نور الدولة الأيوبي:

هي عذراء بنت الأمير نور الدولة شاهنشاه[٢٢] بن نجم الدين أيوب أخي صلاح الدين[٢٣](يوسف)، يقول عمر رضا كحالة: ((وهي التي أنشأت المدرسة العذراوية بمدينة دمشق، وإليها تنتسب، بحارة الغرباء داخل باب النصر الذي كان يسمى بباب السعادة كما في الدارس، وفي مختصره أنها هي جوار دار العدل وكانت هذه المدرسة فيما سلف مدرسة يدرس فيها الشافعية والحنفية))[٢٤]. فقد درس بها ابن عساكر[٢٥]، وعزالدين بن أبي عصرون[٢٦]، ومحي الدين الزكي[٢٧]، والشمس بن خلكان[٢٨]، وابن القاضي[٢٩]، وكما اتخذ داراً تجتمع فيها النساء لسماع الوعظ.

هذا ويقول محمد علي: ((إنها بجوار دار العدل التي سميت في الماضي المشيرية حيث يقيم مشير العساكر في الدولة العثمانية، وجعل في عهد الانتداب مركزاً للدواوينية))[٣٠]، اختطفتها يد المنون في محروم سنة(٥٩٣هـ/١١٩٦م).

٣- ست الشام بنت أيوب بن شادي:

اسمها الحقيقي زمرد خاتون، ولقبها عصمة الدين، أخت الملوك وعمة أولادهم، وأم الملوك، كان لها من الملوك المحارم خمسة وثلاثون ملكاً، تزوجها ابن عمها ناصرالدين محمد بن أسدالدين شيركوه بن شادي[٣١]، صاحب حمص[٣٢]، وكانت ست الشام من أكثر النساء صدقةً واحساناً إلى الفقراء وذوي الحاجة، وكانت تعمل في كل سنة في دارها بألوف من الدنانير أشربة وأطعمة وأدوية وعقاقير وغير ذلك وتفرقها وتوزعها على الناس، وتوفي زوجها محمد بن أسدالدين سنة(٥٨١هـ/١١٨٥م) ثم تزوجت من عمر الاجين ولها منه ابن باسم حسام الدين

وتعرف المدرسة البرانية باسمه(الحسامية)[٣٣]، وكانت ست الشام تشجع على العلم والمعرفة والخير والصلاح، وكانت محل تقدير واحترام وعندها يجتمع أهلها وأقاربها وأحباؤها، وأنشأت مدرستين في دمشق:

أ- المدرسة الشامة البرانية(الحسامية):

وهي تعد من أكبر المدارس وأعظمها شأناً، وأكثرها فقهاءً وأوسعها أوقافاً، ذكر أنه درس بها: قاضي القضاة شمس الدين أبوالبركات المعروف بابن سني الدولة[٣٤]، ومن بعده علماء وفقهاء ومحدثون درسوا فيها، من بينهم نجم الدين ابن قاضي القضاة شرف الدين بن أبي عصرون[٣٥]، وأستمر فيها هذا الحال قرونا من الزمن[٣٦].

ثم استقطبت هذه المدرسة كوكبة من كبار العلماء والفقهاء، تنافسوا فيها للتدريس للحصول على الخير والعلم والتعليم أبناء الناس، ثم بعد ردح من الزمن قسمت إلى نصفين بين المدرسين، وأخيراً استقل بها للتدريس شمس الدين المدرسي الحنبلي[٣٧].

وهنا لابد من الاشارة إلى ماقاله محمد كرد علي: ((انها تعرف(هذه المدرسة) بالحسامية لان ابنها حسام الدين دفن فيها، كما هي أيضاً دفنت فيها، وهي اليوم مدرسة ابتدائية للأيتام تديرها جمعية الاسعاف الخير، وكان درس بها كل من المشاهير ابن الصلاح الشهرزوري وابن أبي عصرون والزكي والفارقي[٣٨] والشريسي[٣٩] وابن الوكيل محمد بن عمر(ت ٧١٦هـ/١٣١٦م)، وابن قاضي شهبة وابن الزكي وغيرهم[٤٠]. وهذه المدرسة خاصة بالشافعية.

ب- المدرسة الجوانية:

أنشأتها ست الشام ودرس بها من كبار وعظماء الشافعية ابن الصلاح، قال ابن خلكان في ترجمته: ((ان الملك أشرف بن العادل لما بنى دار الحديث بدمشق فوض

تدريسها إليه، ثم تولى تدريس مدرسة ست الشام زمرد خاتون بنت أيوب التي هي داخل البلد قبل البيمارستان النوري، وهي بنت مدرسة أخرى في ظاهر مدينة دمشق))[٤١].

هذا ولاننسى أن كثيراً من هؤلاء الفقهاء والعلماء كانوا يدرسون في مدرستين وثلاث وربما أكثر، ومن مدرسيها سالم بن أبي الدر المعروف بإمام مسجد ابن هشام[٤٢]، والامام عبدالرحيم القزويني(ت ٧٤٩هـ/١٣٤٨م) وعى بن ابراهيم الحنفي السكاكيني[٤٣]، هذا وقد شيدت مدرسة وقرية بالعونية على الجهة الشمالية من مدينة دمشق ووقفت عليها أوقافاً كثيرة، توفيت في آخر نهار يوم الجمعة السادس عشر من شهر ذي القعدة سنة(٦١٦هـ/١٢١٩م) ودفنت بالمدرسة الشامية الرانية[٤٤].

٤- ربيعة بنت أيوب:

وهي أخت صلاح الدين، زوجها أخوها صلاح الدين أولاً بالأمير سعدالدين مسعود ابن الأمير معين الدين أنر، وتزوج هو بأخته عصمت الدين خاتون التي كانت زوجة الملك نورالدين زنكي، أدركت من محارمها من الملوك من أخوتها وأولادهم وأولاد أولادهم أكثر من خمسين رجلاً.

نرى بعد وفاة زوجها أنه تزوجها الملك مظفرالدين كوكبري صاحب إربل، فأقامت مدة أربعين عاماً حتى وفاة مظفرالدين، ثم عادت إلى دمشق وكانت في خدمة(ربيعة خاتون) الشيخة الصالحة العالمة الزاهدة أمة اللطيف بنت الناصح الحنبلي، وكانت فاضلة ولها تصانيف، وهي التي أرشدتها إلى وقف مدرسة بسفح قاسيون على الحنابلة، فبنتها ووقفتها على الناصح والحنابلة، وسميت المدرسة الصاحبة(٤٥).

ومن نافلة القول أن أول من درس بها ناصح الدين الحنبلي[٤٦]، وبعده الشيخ تقي الدين المعروف بابن الواسطي(ت ٧٧٦هـ/١٣٧٤م)، كان فقيهاً عابداً قانتاً،

ورعاً، زاهداً، درس بالصاحبة عشرين سنة(٤٧)، ووقفت أيضاً الخاتونية الجوانية، والخانقاه الرانية(٤٨)، توفيق بدمشق سنة(٦٤٣هـ/١٢٤٥م)، وقد جاوزت الثمانين(٤٩).

٥- زهرة بنت الملك العادل:

هي ابنة الملك العادل سيف الدين أبي بكر بن أيوب، من ربّات البر والخير والاحسان، أنشأت مدرسة العادلة الصغرى سنة(٦٥٦هـ/١٢٥٨م)، داخل باب الفرج شرقي باب القلعة قبل الدماغية والعمادية بدمشق وشرطت لها مدرسها ومعيداً وإماماً ومؤذناً ومقيماً وعشرين فقيهاً، ووقفت على مصالحها قرية كامد والحصة من مرتوم من أعمال حلب والحصة من قرية بيت الدير وحمام العصرونية المشهور بابن مرسك، وحرقت مؤخراً ولم يبق منها إلاّ جدرانها قائمة(٥٠).

يقول أحد الباحثين: ((يعود انشاء مدرسة العادلية الصغرى إلى بابا خاتون بنت أسدالدين شيركوه، كانت اشترت داراً وحماماً وقرية كابد... ثم وقفت ذلك جميعه على نفسها أيام حياتها، ثم من بعد على ابنه عمها زهرة ابنة الملك العادل))(٥١).

إن أول من درس بها شرف الدين أحمد بن أحد المقدسي وكثيرون من بعده، وهي للشافعية، وأخيراً احترقت هذه المدرسة عام ١٩١٠م، وصارت مكانها محلات تجارية(٥٢).

٦- فاطمة بنت الملك محمد العادل أبي بكر بن أيوب بن شاذي:

هي من الربات الخير والكرم والاحسان، لقد وقفت بحلب خانقاه الكاملية في محله الجلوم الكبرى الواقعة في زقاق الشيخ عبدالله، وليس فيها اليوم سوى ثلاث حجرات صغيرة مشرفة على الخراب، لقد اختطفها يد المنون سنة(٦٥٦هـ/١٢٥٨م)(٥٣).

٧- زمرد خاتون بنت أيوب:

تعد من ربّات البر والاحسان، فضلّت أمثالها في الصدقات الجارية وعمارة المشاهد والأربطة والمدارس وغيرها، فينسب إليها زمرد خاتون الكبير قبل ثعالب ووقفت عليه أوقافاً ورتبت إماماً ومؤذناً وبنت مدرسة ظاهر دمشق على نهر بردي[٥٤].

٨- فاطمة بنت أحمد بن يوسف صلاح الدين بن يوسف:

لقد ولدت سنة(٥٩٧هـ/١٢٠٠م)، وكانت تعد محدثة بارعة، حيث سمعت الحديث من أبي حفص عمر بن محمد طبرزد[٥٥]، ومن ست الكتبة نعمة بنت علي بن علي الطراح[٥٦] وغيرهما. وسمع عليها. بمنزلها جوار المدرسة العادلية بدمشق جزءاً فيه من حديث أبي عمر بن العباس الجزار(ت ٦٨٦هـ/١٢٨٧م)، بحق سماعها من ابن طبرزد وسمع عليها محمد بن محمود بن منصور الحنبلي من حديث أبي حفص الكتاني بسماعها من ست الكتبة، توفيق في سنة(٦٦١هـ/١٢٦٢م)، وقيل في(٦٧٨هـ/١٢٧٩م)[٥٧].

٩- خديجة بنت الملك المعظم شرف الدين عيسى بن الملك العادل:

هي التي أقدمت على أنشاء المدرسة المرشدية على نهر يزيد بالصالحية جوار دار الحديث الأشرفية سنة(٦٥٦هـ/١٢٥٨م)، وهي خاصة بالحنفية، ودرس بها أيام عزها شمس الدين بن عطاء الله الأذرعي[٥٨]، وهي تعد من المدارس التي بقيت إلا أن داخلها متهدم ومجموعها مختلس[٥٩].

١٠- مؤنسة بنت المظفر محمد بن عبدالملك المنصور بن أيوب:

كانت تعد من أهل البر والاحسان، ولدت سنة (٦٣٣هـ/١٢٣٥م)، فأنشأت مدرسة بحماة[٦٠]، تعرف بـ(الخاتونية)، حيث وقفت عليها وقفاً جليلاً، توفيت (٥)جمادي الأولى سنة(٧٠٣هـ/١٣٠٣م)[٦١].

١١- قطلومك بنت ناصرالدين محمد بن ابراهيم الأيوبية:

لقد ولدت سنة(٧٤٤هـ/١٣٤٣م)، تقريباً واحضرت على نفيسه ابنة ابن الخباز[٦٢]، وعبدالغالب الماكسيني[٦٣]، وعبدالرحمن بن أبي اليسر[٦٤]. قال السخاوي[٦٥]: ((ذكرها شيخنا في معجمه، وقال: أجازت لنا، شيخنا: الامام ابن حجر))[٦٦]. توفيت بدمشق، وكانت معمرة بكراً عذراء.

١٢- شمس الملوك:

هي بنت ناصرالدين محمد بن ابراهيم حفيد الملك العادل بن أيوب، دمشقية المولود، إذ ولدت بعد سنة(٧٣٠هـ/١٣٢٩م)، كانت فاضلة من العالمات الشهيرات بالحديث، أسمعت على زينب ابنة ابن الخباز، وحدثت وسمع منها جماعة.

١٣- أمة الله:

هي أمة الله العلا علي بن الشهاب أحمد بن الكردي البعلية. لقد سمعت الصحيح من أبي الفرج الزعبوب، ودرست خلقاً كثيراً. ويقول السخاوي بحقها: ((لقيتها بـ(بعلبك)[٦٨] قرب الستين، فأجازت لنا وتوفيت بعد))[٦٩].

١٤- ست العبيد بنت محمد بن أبي بكر بن أيوب بن الحسين الدنيسري المعروفة بـ(أم محمد):

ست العبيد كانت والدة المحدث ناصرالدين الفارقي، سمعت من الفخر أحمد بن محمد بن رزمان الحنفي حضوراً في الثالثة؛ ومن الخشوعي في سنة سبع وخمسين، وأجاز لها جماعة، وحدثت، توفيت في ربيع الآخر سنة(٧٣٤هـ/١٣٣٣م)[٧٠].

١٥- نسيت خاتون بنت يونس بن محمد بن محمد أبي بكر بن أيوب:

لها سماع وروت كثيراً على أجيالها توفيت في ربيع الأول سنة(٦٩٧هـ/١٢٩٧م)؛ ودفنت عند والدها بقاسيون[٧١].

١٦- صالحة بنت يعقوب بن محمد بن أيوب:

هي صالحة بنت مجيرالدين يعقوب بن السلطان العادل محمد بن أيوب، ولدت في سنة(٦٢٠هـ/١٢٢٣م)، كانت دينة خيِّرة، زاهدة تقية، ولم أرى في وقتها أعلى نسباً منها، توفيت في شهر رجب سنة(٧٢٠هـ/١٣٢٠م)[٧٢].

١٧- غازية خاتون:

هي بنت الكامل بن الملك العادل الأيوبي، والدة الملك المنصور أمير حماة(ت ٦١٥هـ/١٢١٨م)، كانت عابدة، زاهدة، تقية، تزوجها كيخسرو صاحب الروم على صداق خمسين ألف دينار[٧٣].

١٨- الملكة خاتون:

بنت المظفر محمود بن المنصور محمد بن المظفر عمر بن شاهنشاه بن أيوب بن شاذي، وهي أكبر أخواتها كانت دينة تقية[٧٤].

١٩- بنت صاحب حماة(٧٥):

لعلها بنت المؤيد اسماعيل بن علي بن محمود بن محمد بن عمر بن شاهنشاه بن أيوب بن شاذي، يقول الحنبلي، رأيت في المجموع موشحاً معزواً لبنت صاحب حماة وهو:

بديع الحسن في تـــــرل وروم
رشا للأسد بالـــــدل الرخيم
غـــــزلُ فاترُ الأجفان ألمي
بـــــروضة وجنتيه النارُ وألما
مـــن القمرين في الاشراق أسمى
يفوقُ بحسنه علـــوى وأسما
فؤادي مـــــن جفاء في جحيم

وشوقي مذ نأى الظبيُ التميمي
لنا مــــــن قدّه غصن وريقٍ
ومـــــــن وجناته روض أنيقٌ
وعارضه على خـــــد وسيم
سقي ماء مــــن الريق الحتيم
كريم الخلق في وصــل يشحيحُ
تعبتُ عليه وهـــــو المستريحُ
مــرضت بمن له طرف صحيح
على أمضى من الجفن السقيم
وشكّ القلب مــــــن قدّ قويم.

٢٠- ضيفة خاتون:

هي زوجة الملك الظاهر غازي الأيوبي ولدت سنة(٥٨٢هـ/١١٨٦م)، وكانت تقية مؤنة صادقة تساعد الفقراء والمحتاجين، وتزور الأرامل واليتامى، بين حين وآخر، توفيت سنة(٦٤٠هـ/١٢٤٢م) ودفنت في قلعة حلب[٧٦].

٢١- مؤنسة خاتون بنت الملك العادل:

من الخواتين الأيوبية، ورد ذكر عادة الخواتين منها ومنها الخاتون الكبيرة المعمرة مؤنسة بنت السلطان الملك العادل سيف الدين أبي بكر محمد بن أيوب شاذي، ولدت سنة (٦٠٣هـ/١٢٠٦م)[٧٧].

كانت من المحدثات المشهورات في عصره، فقد سمعت منها وحدثت عنها جماعة، وروت بالاجازة عن جماعة من الاصبهانيين، وحدثت ببعض الاحاديث،

ويصفونها بالعقل والأدب[٧٨]، توفيت مؤنسة خاتون سنة(٦٩٣هـ/١٢٩٣م) بالقاهرة ودفنت بالقرافة[٧٩].

٢٢- الخاتون نسب(٨٠):

الخاتون الجليلة نسب خاتون بنت الملك مظفرالدين يونس بن شمس الدين ممدود بن الملك العادل سيف الدين أبي بكر بن أيوب[٨١].

سمعت الخاتون نسب من عديد من شيوخ عصرها ومن بينهم الشيخ ابن الدائم وغيره[٨٢]. كانت لها سماعات وروت كثيراً بحيث كانت من المحدثات المشهورات في زمانها[٨٣].

يذكر البرزالي انها كانت: ((كثيرة الاقامة عند الحنابلة بالدير تحبهم وتؤثرهم وعندهم سمعت الحديث))[٨٤]، توفيت الخاتون نسب سنة(٦٩٧هـ/١٢٩٧م)[٨٥]، ودفنت عند والدها بسفح قاسيون[٨٦]، عن عمر يناهز التسعين[٨٧].

الخاتمة

يتبين في هذه العجالة للمتتبع ركب وقوافل ومسير البارعين عبر التاريخ أسماء نساء تلألأت نجومهن وبرقت في سماء وافق الدنيا في حقبة مديدة من الزمن، هي حقبة الدولة التي أسسها القائد المسلم الكردي صلاح الدين الأيوبي الذي أبهر الشرق والغرب في زمانه وبعده إلى يوم القيامة، بمواهبه وعبقريته الفذة التي خصه الله تعالى وأنعم عليه بها ليدحر بها كل من حاول أن يأتي ليقف أمامه، ولكنه لم يستطع مواجهته أو الوقوف أمامه بفضل تلك القوة الالهية التي زوده الله تعالى بها، والتي فضل بها هو دينه الاسلام على قوميته دون نكران أصله وقوميته، فبذلك استطاع فعل ما فعل وعمل ما عمل تجاه كل من عادى الله تعالى، ودينه وعباده وبلاده، فتوج الله تعالى أعماله بتحرير فلسطين والقدس الشريف، من خلال مادوى في الافاق وعرف بالحروب الصليبية، فمن النساء اللواتي لمعت أسماؤهن إلى جانب أسماء أخوانهن الرجال الرجال، ذكرنا فقط اسماء بعض منهن على سبيل المثال لا الحصر، عسى ان يكون ذلك للعدو قبل الصديق، وللقاصي قبل الداني ذكرى بما زخر به تاريخ الاسلام من أسماء هؤلاء النساء اللاتي غفل الغافلون أو المتغافلون عن وجودهن، أو اتهموا الاسلام بتهميش دورهن واقصائهن عن مشاركة الرجال في الجهاد لأجل رفع راية الاسلام والمسلمين بالعلم أو بالعمل، وكذلك في سبيل اسعاد الانسانية جمعاء في شتى نواحي الحياة الجهادية والسياسية والاقتصادية والعمرانية والاجتماعية والثقافية وغيرها من جميع مجالات الحياة الدينية والدنيوية.

الهوامش:

١- ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ٢٩١/٧، ٢٧٠/٧.

٢- أبونصر: أحمد بن فرج بن عمر الدينوري، ولد ببغداد، وأصله من الدينور، كان من مشاهير بغداد ومحادثيها، توفي ببغداد سنة(٥٠٦هـ/١١١٢م)؛ الصفدي: الواقي بالوفيات، ١٩١/١٦.

٣- الدينور: بلدة قديمة من أعمال الجبال بين همذان وشهرزور. ياقوت الحموي: البلدان، ٦١٦/٢.

٤- الامارة الحسنوية: أسست سنة ٣٥٠هـ/٩٦١م، وانتهت سنة ٤٠٦هـ/١٠١٦م). ينظر: ابن الاثير: الكامل، ٤٣٧/٥، ٥٨/٥؛ ابن الجوزي: المنتظم، ٦٦/١٥؛ سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان، ص٢٩٦؛ ابن خلدون: العبر(تاريخ ابن خلدون)، ٤٥٤/٤؛ فرست مرعي: الامارات الكردية في العصر العباسي الثاني(٣٥٠-٥١١هـ)، ص٢١٩، ١٣٩.

٥- الامارة العيارية: أسست سنة (٣٨١هـ/٩٩١م)، وانتهت سنة (٥١١هـ/١١١٧م). ينظر: ابن الجوزي: المنتظم، ٣٢/١٥؛ ابن الاثير: الكامل، ٥٥١/٥-٥٥٢؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ٣٣٠/١١؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ٢٠٦/٤؛ ابن خلدون: العبر، ٤٦٩/٤؛ فرست مرعي: الامارات الكردية، ص ص٣٥١، ٣٥٣، ٤١٩ ومابعدها.

٦- ركن الدولة(٢٨٤-٣٣٦هـ/٨٩٧-٩٤٧م) الحسن بن بويه بن فناخسر الديلمي، ركن الدولة. كان صاحب أصفهان والري وهمدان وجميع عراق العجم، استمر في الملك(٤٤)سنة. وهو والد عضد الدولة ومؤيد الدولة وفخر الدولة، توفي بالري. الزركلي: الاعلام، ١٨٥/٢.

٧- عمر رضا كحالة: أعلام النساء، ٣١٢/٢.

٨- علي بن محمد الدريني، المعروف بثقة الدولة الانباري، ولد سنة(٤٧٥هـ/١٠٨٢م)، كان م أماثل الاعيان، توفي سنة(٥٤٩هـ/١١٥٤م).

٩- أبي الفوارس الزيني، طراد بن علي عبدالعزيز السلمي، ولد بدمشق وتوفي فيها. الزركلي: الاعلام، ٢٢٥/٣.

١٠- أبواسحاق الكاشغري، ابراهيم بن عثمان التركي، ولد سنة(٥٥٤هـ/١١٥٩م)، ببغداد وتوفي فيها(٦٤٥هـ/١٢٤٧م).

١١- أبومعالي شيذله، عزيز بن عبدالملك الجيلي، ولي القضاء ببغداد ومات فيها. الزركلي: الاعلام، ٢٣٢/٤.

١٢- أبوسعد السمعاني، عبدالكريم محمد بن منصور، مؤرخ ورحالة ومحدث. له الانساب وغيره، توفي بمرو سنة(٥٦٢هـ/١١٦٦م). الذهبي: سير اعلام النبلاء، ٤٥٦/٢٠؛ الزركلي: الاعلام، ٥٥/٤.

١٣- أبوالقاسم بن عساكر، القاسم بن علي هبة الله، ولد بدمشق(٥٢٢٧هـ/١١٣٢م). فقيه ومحدث، زار مصر وأخذ عنه أهلها، توفي سنة(٦٠٠هـ/١٢٠٣م). الزركلي: الاعلام، ١٧٨/٥.

١٤- أبو عبدالله محمد بن أحمد، الحافظ، المؤرخ، المعروف بالذهبي، ولد سنة(٦٧٣هـ/١٢٧٤م) بدمشق، صاحب مؤلفات كثيرة، توفي بدمشق سنة(٧٤٨هـ/١٣٤٧م)، ينظر: الشوكاني: البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، ١١/٢.

١٥- حامد أبوالعميد القزويني، ولد سنة(٥٤٨هـ/١١٥٣م) بقزوين، عالماً بعلوم كثيرة، سمع من شهدة، توفي سنة(٦٣٦هـ/١٢٣٨م). الذهبي: سير اعلام، ٧٩/٢٢.

١٦- ابومحمد تاج الدين عبدالله بن عمر بن علي الحموي، خراسان الأصل ولد عام(٥٧٢هـ/١١٧٦م). مؤرخ باحث بدمشق. ينظر: الذهبي: سير أعلام، ٦٣/٢٣.

١٧- الفخر الأربلي، أبوعبدالله محمد بن ابراهيم ولد سنة(٥٦٠هـ/١١٦٤م) بأربل، توفي سنة (٦٣٣هـ/١٢٣٥م). الذهبي: سير اعلام، ٤٩٥/٢٢.

١٨- أبو المحاسن الموصلي، يوسف بن رافع بن شداد، ولد بالموصل سنة(٥٣٩هـ/١١٤٤م) مؤرخ من كبار الفقهاء، ولاه صلاح الدين قضاء العسكر وبيت المقدس، صاحب كتاب النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، توفي في حلب سنة(٦٣٢هـ/١٢٣٤م). الذهبي: سير اعلام، ٢٣٠/٨.

١٩- ابن الحبير الشافعي، محمد بن يحيى بن مظفر البغدادي، ولد سنة(٥٥٩هـ/١١٦٣م) سمع من شهدة ودرس بالنظامية، توفي سنة(٦٣٩هـ/١٢٤١م). الذهبي: سير اعلام، ١٠٧/٢٣.

٢٠- بنت الكمال، زينب بنت المقدس، شيخة عالمة بالحديث، تفردت بأشياء، توفيت سنة(٧٤٠هـ/١٣٣٩م). الزركلي: الاعلام، ٦٥/٣.

٢١- ابن خلكان: وفيات، ٤٧٨/٢؛ رضا كحالة: اعلام النساء، ٢١٢/٢.

٢٢- نور الدولة، شاهنشاه، أخو صلاح الدين قتل في مواجهة الصليبيين سنة(٥٤٣هـ/١١٤٨م)؛ ابن خلكان: وفيات، ٤٥٣/٢؛ النعيمي: الدار في التاريخ المدارس، ٢٨٣/١.

٢٣- صلاح الدين، يوسف بن نجم الدين أيوب شاذي ولدي سنة(٥٣٢هـ/١١٣٧م)، توفي سنة(٥٨٩هـ/١١٩٣م). للمزيد من التفاصيل: الحنبلي: شفاء القلوب، ص٤٩.

٢٤- كحالة: اعلام النساء، ٢٦٠/٣.

٢٥- ابن عساكر، عبدالرحمن بن محمود بن محمد أبومنصور(ت ٥٧١هـ/١١٧٥م). الزركلي: الاعلام، ٣٢٨/٣.

٢٦- ابن أبي عصرون، شرف الدين عبدالله بن محمد التميمي، توفي سنة(٥٨٥هـ/١١٨٩م). الذهبي: سير اعلام، ١٢٥/٢١؛ للمزيد ينظر ابن نظيف الحموي: التاريخ المنصوري، ص ص١١٦-١١٨؛ أبوشامة: الروضتين، ١٩٥/١.

٢٧- الزكي، الامام زكي الدين علي بن القاضي، ولد(٥٠٧هـ/١١١٣م)، توفي سنة(٥٦٢هـ/١١٦٦م). الذهبي: سير اعلام، ٥١٩/٢٠.

٢٨- ابن خلكان، احمد بن محمد بن شمس الدين خلكان(ت ٦٨١هـ/١٢٨٢م)، صاحب كتاب وفيات الاعيان وأنباء أبناء الزمان.

٢٩- ابن قاضي شهبة، أبوبكر أحمد بن محمد الأسدي الشهبي، توفي سنة(٨٥١هـ/١٤٤٧م). الزركلي: الاعلام، ٢٢٥/١.

٣٠- خطط الشام، بيروت، ٨٣/٦.

٣١- شيركوه الثاني(٥٦٩-٦٣٦هـ/١١٧٣-١٢٣٨م)، محمد بن أسدالدين شيركوه، صاحب حمص. الذهبي: سير اعلام، ٥٨٧/٢٠؛ للمزيد يراجع: الحنبلي: شفاء القلوب، ص٣٣٠.

٣٢- حمصُ: بلد مشهور قديم كبير مسور وفي طرفه القبلي قلعة حصينة على تل عالٍ كبير، وهي بين دمشق وحلب في نصف الطريق. ينظر: ياقوت الحموي: البلدان، ١٨٢/٣؛ أبوالفداء: تقويم البلدان، ص٢٦١.

٣٣- ابن كثير: البداية والنهاية، ١٤/١٣ وينظر: ابن خلكان: وفيات، ٤٧٨/٢؛ ابراهيم طاهر: المرأة الكردية، ص١٧٦.

٣٤- ابن سني الدولة، يحية بن هبة الله الدمشقي، توفي سنة(٦٣٥هـ/١٢٣٧م). الذهبي: سير اعلام، ٢٨/٢٣.

٣٥- عبدالكريم بن يحيى بن الزكي، ابن قاضي القضاة محي الدين الزكي. ابن حجر العسقلاني: الدرر الكامنة المائة في أعيان المائة الثامنة، ٤٠٢/٢.

٣٦- ابن شداد: الاعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة، ج، ق، ص٢٥٧؛ ابراهيم طاهر: المرأة الكردية، ص١٧٦.

٣٧- المقدسي، يحيى بن محمد الانصاري الدمشقي(٧٢١هـ/١٣٢١م)، وهو والد شمس الدين المقدسي. الزركلي: الاعلام، ١٦٦/٨؛ ابراهيم طاهر: المرأة الكردية، ص١٧٧.

٣٨- الفارقي، الحسن بن ابراهيم الفارقي(ت ٦٢٨هـ/١٢٣٠م)؛ الزركلي: الاعلام، ١٧٨/٢.

٣٩- الشريسي، احمد بن محمد البكر(ت ٦٤٠هـ/١٢٤٢م). الزركلي: الاعلام، ٢١٩/١.

٤٠- خطط الشام، ٧٩/٦.

٤١- وفيات الاعيان، ٨٠/٦.

٤٢- ابن أبي الدر، سالم بن عبدالرحمن الشافعي(ت ٧٢٦هـ/١٣٢٥م)؛ ابن حجر: الدرر الكامنة، ٣٦١/٢.

٤٣- علاءالدين السكاكيني، علي بن ابراهين(ت ٧٥٨هـ/١٣٥٦م). ابن حجر: الدرر الكامنة، ٤/٢.

٤٤- ابن كثير: البداية والنهاية، ٨٥/١٣؛ عمر رضا كحالة: اعلام النساء، ١٥٥/٢.

٤٥- الصفدي: الوافي بالوفيات، ٩٨/١٤؛ ابراهيم طاهر: المرأة الكردية، ص١٧٩.

٤٦- ناصح الدين الحنبلي، عبدالرحمن بن نجم بن عبدالوهاب الحنبلي الدمشقي(ت ٤٣٦هـ/١٠٤٤م) بدمشق. الذهبي: سير اعلام، ص٥٤/١٩.

٤٧- ابن شداد: الاعلاق الخطيرة المجلد الخاص بدمشق، ص٢٥٧.

٤٨- عمر رضا كحالة: اعلام النساء، ٤٣٣/١.

٤٩- النعيمي: الدارس، ٦٢/٢.

٥٠- ابن شداد: الاعلاق الخطيرة، المجلد الخاص بدمشق، ص٢٤٣؛ عمر رضا كحالة: اعلام النساء، ٤١/٢.

٥١- محمد خير رمضان: المرأة الكردية في التاريخ الاسلامي، ص٣٢.

٥٢- محمد كرد علي: خطط الشام، ٨٣/٦.

٥٣- الحنبلي: شفاء القلوب، ص٣٨٥؛ عمر رضا كحالة: اعلام النساء، ١٠٦/٤.

٥٤- عمر رضا كحالة: اعلام النساء، ٣٨/٢.

٥٥- طبر زند، عمر بن محمد أبوحفص البغدادي، (ت ٦٠٧هـ/١٢١٠م) بدمشق. الذهبي: سير اعلام، ٤٣٤/٢١.

٥٦- ست الكتبة، نعمة بنت علي الطراح(ت ٦٠٤هـ/١٢٠٧م). الذهبي: سير اعلام، ٤٣٤/٢١.

٥٧- عم رضا كحالة: اعلام النساء، ٣٢/٤.

٥٨- شمس الدين الاذرعي، أبوالربيع سليمان بن وهب بن عطاء، (ت ٦٧٧هـ/١٢٧٨م). الذهبي: سير، ١٣٧/٢.

٥٩- محمد كرد علي: خطط الشام، ٩٤/٦.

٦٠- مدينة حماة: مدينة كبيرة عظيمة كثيرة الخيرات رخيصة الاسعار، يحيط بها سور محكم بينها وبين حلب أيام. ياقوت: البلدان، ١٨٠/٣، ١٨١؛ أبوالفداء: تقويم البلدان، ص٢٦٣.

٦١- عمر رضا كحالة: اعلام النساء، ٥/١٢٩.

٦٢- ابنة ابن الخباز، نفيسه بنت ابراهيم بن الخباز (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٨م). ابن حجر: الدرر الكامنة، ٣٩٧/٤.

٦٣- الماكسيني، عبدالغالب بن محمد بن عبدالقهار بن ماهان، (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٨م). ابن حجر: الدرر الكامنة، ٤٥٨/٢.

٦٤- عبدالرحمن بن ابراهيم بن اسماعيل بن أبي سر. لم يعرف تاريخ وفاته، علما أنه ولد سنة (٦٧٤هـ/١٢٧٥م). ابن حجر: الدرر، ٣٥١/٢.

٦٥- السخاوي، أبو عبدالله محمد عبدالرحمن الشافعي(ت ٩٠٧هـ/١٥٠١م). ابن العماد الحنبلي: شذرات الذهب، ١٥٩/٨.

٦٦- السخاوي: الضوء اللامع، ١١٦/١٢.

٦٧- نفسه، ٦٩/١٢؛ ابراهيم طاهر: المرأة، ص١٨٦.

٦٨- بعلبك: مدينة قديمة فيها أبنية عجيبة وآثار عظيمة، بينها وبين دمشق ثلاثة ايام، وقيل اثنا عشر فرسخاً(٧٢كم) تقريباً. ياقوت: البلدان، ٣٥٧/٢.

٦٩- السخاوي: الضوء، ١٠/١٢.

٧٠- الذهبي: المختار من تاريخ ابن الجزري، ٧٠١/٢.

٧١- نفسه، ٤٠٠/١؛ الحنبلي: شفاء القلوب، ص٤٣٦.

٧٢- الصفدي: أعيان العصر وأعوان النصر، ٥٥١/٢. http://www.alwarraq.com

٧٣- ابن واصل: مفرج، ص٢٠٩؛ الحنبلي: شفاء القلوب، ص٤٢٢.

٧٤- الحنبلي، نفسه، ص٤٤٦. وللمزيد من التفاصيل ينظر: أبوالفداء: المختصر، ١٩٦/٣؛ ابن الوردي: تاريخ ابن الوردي، ٢٨٥/٢؛ اليونيني: ذيل مرآة الزمان، ٧٥/١.

٧٥- الحنبلي: شفاء، ص٤٦٥-٤٦٧.

٧٦- ابن واصل: مفرج، ٣١٢/٥؛ أبوالفداء: المختصر، ٢٧٥/٢.

٧٧- ابن الجزري: حوادث الزمان، ج٢، ص٧٨٤؛ البرزالي: المقتفي، ج٢، ص٢٥٦؛ الذهبي: تاريخ الاسلام، ص٢٠٣؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ج٧، ص٢٦٧.

٧٨- البرزالي: المصدر السابق، ص٢٠٢؛ ابن كثير: المصدر السابق، ج٢، ص٣٦٧.

٧٩- البرزالي: المصدر السابق، ص٢٥٦؛ ابن كثير: المصدر السابق، ج٧، ص٣٦٧.

٨٠- ابن الجزري: حوادث الزمان، ج١، ص٤٠٠.

٨١- المصدر نفسه، ج١، ص٤٠٠؛ الصفدي: اعيان العصر، ج٥، ص٥٠١.

٨٢- البرزالي: المقتفي، ج٢، ص٥٤٣.

٨٣- محمد أمين زكي: مشاهير الكرد وكردستان، ج٢، ص٤٨٥.

٨٤- المرجع نفسه، ج٢، ص٤٨٥.

٨٥- ويقال لها توفيت سنة(٦٩٣هـ/١٢٩٣م). الحنبلي: شفاء القلوب، ص٤٣٦.

٨٦- ابن الجزري: حوادث الزمان، ج١، ص٤٠٠؛ البرزالي: المصدر السابق، ج٢، ص٥٤٢.

٨٧- محمد أمين زكي: المرجع السابق، ج٢، ص٤٨٥.

ثبت المصادر والمراجع

المصادر:

ابن الأثير، عزالدين أبوالحسن علي بن أبو الكرم محمد الجزري(ت ٦٣٠هـ/١٢٣٢م)

١- الكامل في التاريخ، دار صادر بيروت، ١٩٧٩م.

البرزالي: أبوالقاسم بن محمد الاشبيلي الدمشقي(ت ٧٣٩هـ/١٣٣٨م)

٢- المقتفى على كتاب الروضتين، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، المكتب العصرية، (بيروت: ٢٠٠٧م).

ابن تغري بردي: جمال الدين أبوالمحاسن يوسف الأتابكي(ت ٨٧٤هـ/١٤٦٩م)

٣- النجوم الزهرة في ملوك مصر والقاهرة، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة/١٩٧٢م.

ابن الجزري: شمس الدين محمد بن ابراهيم(ت ٧٣٩هـ/١٣٣٨م)

٤- حوادث الزمان وانبائه وفيات الاعيان والأكابر وأبنائه، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، (بيروت: ٢٠٠٦م).

ابن الجزري:

٥- المختار من تاريخ ابن الجزري، دراسة وتحقيق: خضر عباس محمد المنشداوي، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٨٨م.

ابن الجوزي: عبدالرحمن بن علي بن محمد(٥٩٧هـ/١٢٠٠م)

٦- المنتظم في تاريخ الامم والملوك، دراسة وتحقيق: محمد عبدالقادر عطا ومصطفى عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٢م.

ابن حجر العسقلاني: شهاب الدين أحمد بن علي(ت ٨٥٢هـ/١٤٤٨م)

٧- الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، دار الجيل، بيروت، (د.ت).

ابن خلدون: عبدالرحمن بن محمد(ت ٨٠٨هـ/١٤٠٦م)

٨- العبر وديوان المبتدأ والخبر في أخبار العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر، طبع دار الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٦٧م.

ابن خلكان: شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر(ت ٦٨١هـ/١٢٨٢م)

٩- وفيات الأعيان وانباء الزمان، تحقيق: احسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٩٦٨.

الحنبلي: أحمد بن ابراهيم(ت ٨٧٦هـ/١٤٧١م)

١٠- شفاء القلوب في مناقب بني أيوب، تحقيق: ناظم رشيد شيخو، دار الحرية، بغداد، ١٩٧٨م.

الذهبي: شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان(ت ٧٤٨هـ/١٣٤٧م)

١١- سير أعلام النبلاء، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٩٨٦م.

سبط ابن الجوزي: يوسف بن قزاوغلي التركي(ت ٦٥٤هـ/١٢٥٦م)

١٢- مرآة الزمان في تاريخ الاعيان، ج٨، (ق١، ق٢)، دراسة وتحقيق: جنان خليل محمد الهموندي، وزارة الثقافة والاعلام، الدار الوطنية للنشر والتوزيع، بغداد، ١٩٩٠م.

السخاوي: شمس الدين محمد(ت ٩٠٢هـ/١٤٩٦م)

١٣- الضوء اللامع لأهل القرن التاسع دار مكتبة الحياة، بيروت، (د.ت).

أبوشامة: عبدالرحمن بن اسماعيل بن ابراهيم المقدسي الدمشقي(ت ٦٦٥هـ/١٢٤٥م)

١٤- الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، دار الجيل، بيروت، (د.ت).

ابن شداد: عزالدين محمد بن علي بن رافع الاسدي(ت ٦٨٤هـ/١٢٨٥م)

١٥- الاعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة، تحقيق: سامي الدهان، المعهد الفرنسي للدراسات العربية، دمشق، ١٩٥٦م.

الشوكاني: محمد بن علي(ت ١٢٥٠هـ/١٨٣٤م)

١٦- البدر الطالع، مطبعة السعادة، القاهرة، ١٣٤٨هـ.

الصفدي: صلاح الدين خليل بن أيبك(ت ٧٦٤هـ/١٣٦٣م)

١٧- الوافي بالوفيات، اعتناء: وداد القاضي، فيسبادن، ألمانيا، ٢٢مجلداً، ١٩٨٢. بعض الأجزاء من تحقيق: رمزي بعلبكي وعلي محمد دار صادر، بيروت، ١٩٨٣م.

ابن عماد الحنبلي: أبو فلاح عبدالحي(ت ١٠٨٩هـ/١٦٧٨م)

١٨- شذرات الذهب في أخبار من ذهب، تحقيق: لجنة إحياء التراث العربي، دار الآفاق الجديدة، بيروت، د.ت.

أبوالفداء: اسماعيل بن علي بن محمود ابن عمر بن شاهنشاه بن أيوب(ت ٧٣٢هـ/١٣٣١م)

١٩- المختصر في تاريخ البشر، المطبعة الحسينية، القاهرة، ١٣٢٥هـ.

ابن كثير: عمادالدين أبوالفداء اسماعيل بن عمر القرشي(٧٧٤هـ/١٣٧٢م)

٢٠- البداية والنهاية، مكتبة المعارف، بيروت، ١٩٨٥م.

الزبيدي: محمد مرتضى الحسيني(ت ١٢٠٥هـ/١٧٩٠م)

٢١- ترويح القلوب في ذكر ملوك بني أيوب، تحقيق: صلاح الدين المنجد، مطبعة الترقي، دمشق، ١٩٦٩م.

ابن نظيف الحموي، أبوالفضائل محمد بن علي(ت ٦٤٤هـ/١٢٤٦م)

٢٢- التاريخ المنصوري، اعتناء ونشر: بطرس غريازينويج، دار النشر للآداب الشرقية، موسكو، ١٩٦٠م.

النعيمي: عبدالقادر بن محمد الدمشقي(ت ٩٢٧هـ/١٥٢٠م)

٢٣- الدارس في تاريخ المدارس، تحقيق: جعفر الحسني، مطبعة الترقي، دمشق، ١٩٤٨م.

ابن واصل: جمال الدين محمد بن سالم(٦٩٧هـ/١٢٩٧م)

٢٤- مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، ج٣/تحقيق: جمال الدين الشيال، دار القلم، القاهرة، ١٩٦٠م.

ابن الوردي: زين الدين أبوالحفص عمر بن المظفر(٧٤٩هـ/١٣٤٨م)

٢٥- تاريخ ابن الوردي، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٦م.

ياقوت الحموي: شهاب الدين أبي عبدالله الحموي البغدادي(ت ٦٢٦هـ/١٢٢٨م)

٢٦- معجم البلدان، دار صادر، بيروت، ٢٠٠٨م.

اليونيني: موسى بن محمد(ت ٧٢٦هـ/١٣٢٦م)

٢٧- ذيل مرآة الزمان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، الهند، ١٩٥٥م.

المراجع:

ابراهيم طاهر المعروف:

٢٨- المرأة الكردية ودورها في المجمتع الكردي، مكتبة التفسير، أربيل، ٢٠٠٤م.

خيرالدين الزركلي:

٢٩- الاعلام، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٨٣م.

عمر رضا كحالة:

٣٠- اعلام النساء في عالمي العرب والاسلام، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٩٨٩م.

فرست مرعي:

٣١- الامارات الكردية في العصر العباسي الثاني(٣٥٠-٥١١هـ/٩٦٠-١١١٧م)، دار سبيريز للطباعة والنشر، دهوك، ٢٠٠٥م.

محمد أمين زكي باشا:

٣٢- مشاهير الكرد وكردستان في العهد الاسلامي، ترجمة: شانحة زكي بك، دار الزمان للطباعة والنشر، الطبعة الثانية، (دمشق: ٢٠٠٦م).

محمد خير رمضان:

٣٣- المرأة الكردية في التاريخ الاسلامي، دار القادري، بيروت، ١٩٩٢م.

محمد كرد علي:

٣٤- خطط الشام، دار العلم للملايين، ١٩٦٩، ١٩٧٠، ١٩٧٢م.

کەشکۆڵی گۆڤار

چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوونووس د.مهدی محمد قادر

ئەنجامدانی: د. محمد عبدالله

پ١/ ناونیشانی نامەی ماستەرت چییە؟

و/ پەرەسەندنە سیاسیەکان لە کوردستانی عێراق(١٩٤٥-١٩٥٨).

پ٢/ ناونیشانی نامەی دکتورات چییە؟

و/ هەولێر لە نێوان ساڵانی(١٩٢٦-١٩٣٩).

پ٣/ ناوی تەواو و ڕێککەوت و شوێنی لەدایک بوونت؟

و/ مهدی محمد قادر- ١٩٧١/٧/١-هەولێر.

پ٤/ چەند وڵاتت بینیوە؟

و/ ئێران، سوریا، ئوردن.

پ٥/ چەند زمان دەزانی؟

و/ کوردی، عارەبی و تارادەیەك زمانی ئینگلیزی.

پ٦/ بۆچی لە نێوان مەسیحییەکانی کوردستان دا مێژوونووسی ئەکادیمی هەڵنەکەوتوون؟

و/ ١- کەمی ڕۆڵی مەسیحییەکانی کوردستان لە ڕووداوە سیاسییەکاندا.

٢- چەوساندنەوەی مەسیحییەکان بە بەراورد لەگەڵ نەتەوەکانی تر(واتە کورد) لە ئاستێکی زۆر نزمدا دەردەکەوێت بەتایبەتی دوای دامەزراندنی دەوڵەتی تازەی عێراق لە ساڵی ١٩٢١.

پ٧/ بازاڕی کتێبی مێژوویی لە کوردستان دا چۆن دەبینی؟

و/ لە ئاستێکی مام ناوەند دایە خوێنەری کتێبی مێژوویی کەمن.

پ٨/ بۆچی ئەگەر ئافرەت مافی خوێندنی لە کوردستان دا هەیە بەشداریکردنی ئافرەت لە نووسینی مێژووی کورددا لاوازە؟

پ٩/ خوێندەواری تەنیا هۆکار نییە بۆ نووسینەوەی مێژوو بەڵکو بەهۆی ڕەوشی کوردستان خەڵکانێك هەن خوێندەوار نین بەڵام زۆر شارەزان لە ڕووداوە مێژووییەکان بەهۆی تێکەڵ بوونیان بە سیاسیەتەوە. کەمی ڕۆڵی ئافرەت لە بواری سیاسیدا کاردانەوەی هەیە لەسەر کەمی ڕۆڵی لە بواری مێژوویدا.

پ٩/ ئایا سەردانی مۆزەخانەکانی کوردستانت کردووە؟

و/ بەڵێ.

پ١٠/ لە کاتی خوێندنەوەی مێژووی کورد هەست بەچی دەکەی غەمبار بوون یان شانازی کردن یان هەست دەکەی کاری خۆت دەکەی؟

و/ هەردوولا هەست پێ دەکرێ، غەمباری بەهۆی ئەوەی میللەتێك بووە بە درێژایی مێژووەکەی نائومێدی و هەوڵدان بۆ لەناوبردنی هەیە، بەڵام لە هەمان کاتدا شانازیش دەکرێت چونکە ساتێك لە خەبات نەوەستاوە لە ڕووی دوژمنانیدا.

پ١١/ پێت وایە ڕۆژنامەگەری ئەمڕۆی کوردستان سەرچاوەیەکی باش بێت بۆ مێژوونوس لە ئایندەدا پشتی پێ ببەستێ بۆ نووسینی مێژووی کورد؟

و/ ئەگەر ڕۆژنامەگەری لە ڕێڕەوی پیشەیی خۆی لانەدات بەڵێ سوودی هەیە بەڵام بە ئاراستەی تر نەخێر دەبێتە شێواندنی ڕاستییە مێژووییەکان.

پ١٢/ پێت وایە شتێك هەبێت بەناوی قوتابخانەی کوردی لە نووسینی مێژوودا؟

و/ شتێك شك نابەم ئەم ناونیشانە گەورەیەی هەبێت، هەرچەندە مێژوونووسی کورد هەن کە کاری زۆر گەورەیان لە ساتە وەختێکدا کردووە، چەندیان ڕووداوی گرنگیان لە فەوتان ڕزگارکردووە.

پ١٣/ بایەخی وێنە لە بواری مێژوودا چییە؟

و/ وێنە بایەخێکی بەڵگەنەویستی هەیە؟

پ١٤/ پێت وایە جیاوازی هەبێت لە نێوان زمانی نووسینی مێژوویی و زمانی نووسینی ئەدەبیدا؟

و/ بەڵێ، نووسینی مێژوو زمانی ڕاستی و دوور لە زێدەڕەوی دەوێت، ئەدەب زمانێکی تێکەڵە لە واقع و وەهم.

پ١٥/ ڕات چییە بەرامبەر بە مێژووی زارەکی ئایا لەم بوارەدا کارت کردووە؟

و/ پێویستە گرنگی پێبدرێت چونکە بەشێکی گرنگی مێژووەو لەم بوارەش دا کارم کردووە.

پ١٦/ پێت وایە مێژوونووسی بێ لایەن هەبێت؟

و/ بەڵێ، ئەگەر واتای(مێژوونووس) بزانێت.

پ١٧/ مێژوو هەر سوودی هەیە یان زیانیشی هەیە؟

و/ دەتوانم بڵێم تا ئەمڕۆ ئێمەی کورد زیاتر زیانمان دیوە چونکە لە سوودی مێژوو نازانین و فێرنەبووین کەمێژوو چییە؟ بۆچییە؟

پ١٨/ پێت وایە ڕادیۆو تەلەفزیۆنەکانی کوردستان وەکو پێویست بایەخیان بە بواری مێژوو داوە؟

و/ نەخێر، بە ڕێژەیەکی کەم بایەخیان داوە.

پ١٩/ وێنەی هیچ کەسایەتییەکی مێژووییت لەماڵەوە هەڵواسیووە؟

و/ تەنیا وێنەی شاری هەولێر لە ماڵەکەمدا هەڵواسراوە.

پ٢٠/ چۆن بایەخی وەرگێڕان لە بواری مێژوودا دەبینی؟

و/ هەیە.

پ٢١/ لەگەڵ ئەوەی مۆزەخانەی ئەهلی لە کوردستان دا بکرێتەوە؟

و/ نەخێر ئەویش دەبێتە بازرگانی.

پ٢٢/ بۆ پتر خزمەتکردنی مێژووی کورد پێشنیازی چی دەکەی؟

و: ١- کەسانی لێهاتوو بواریان پێبدرێت لەم بوارەدا کاربکەن.

٢- پشتگیریکردنی لایەنی بەرپرس بۆ ئەوانەی توانادارن لە نووسینەوەی مێژووی کورد.
٣- دامەزراندنی دەستەیەکی (ئەکادیمیانە) لە کەسانی پسپۆڕ و چاودێریکردنی کارو نووسینەکان بکەن.
پ٢٣/ ئایا مێژوونووسانی کورد لەبەر پوخت نووسی یان لەبەر کەم کاتی کەم دەنووسن؟
و/ هەردوو لایەن ڕۆڵی هەیە.
پ٢٤/ لە هیچ نووسینێکی خۆت پەشیمانی؟
و/ نەخێر.
پ٢٥/ ئایا دراوسێکانی کورد هەر مێژووی کوردیان چەواشەکردووە یان خزمەتیشیان کردووە؟
و/ بەهۆی نووسینەوەی مێژووی کورد بە هەر شێوەیەك بێت یان بەتێکەڵ بوون بە ڕادەیەکی باش سوودمان لێ وەرگرتووە چونکە ئەگەر هەر نەنووسرابا ئەوا مێژوومان بزر دەبوو لە زۆر سەردەمدا.
پ٢٦/ چۆن وەڵامی ئەو کەسانە دەدەیتەوە کە مێژوو بەدرۆ دەزانن؟
و/ هەر ئەو کەسانەشن خۆیان شانازی بە مێژوو دەکەن.
پ٢٧/ لە نێوان پێناسە جۆربەجۆرەکانی مێژوو کامەیان بە گونجاوتر دەزانی؟
و/ مێژوو ئەو زانستەیە کە گرنگی بە ڕووداوە ڕابردووەکان دەدات و لە فەوتان ڕزگاریان دەکات بۆ نەخشەکێشان و سوودوەرگرتن لە پاشەڕۆژدا.
پ٢٨/ ئایا دایك و باوکت خوێندەوار بوون؟
و/ باوکم بەڵێ و دایکم نەخێر.
پ٢٩/ ژمارەی کتێبەکانی کتێبخانەی ماڵەوەت چەندە؟
و/ نزیکەی(١٠٠٠) کتێب و گۆڤار و توێژینەوەو نامەی ماستەرو دکتۆرا لە بوارە جۆربەجۆرەکاندان(مێژوو، جوگرافیا، ئەدەبی، یاسا، هونەر، وەرزش..).

د.موکەڕەم تاڵەبانی لە بارەی عەزیز شەریف دەدوێت و چەندین نهێنی مێژوویی سیاسیی دەدرکێنێت

ئامادەکردنی: مەغدید حاجی

د.موکەڕەم تاڵەبانی وەکوو نووسەرێکی ئەکادیمی و کەسایەتییەکی سیاسی لە عێراق و کوردستان ناسراوە، خاوەن چەندین بەرهەمی دەوڵەمەندە، بەتایبەتی هەردوو بەرگی کتێبی(مراحل تطور الحركة القومية الكردية)، بۆ ماوەی چەندین ساڵ لە حەفتاکانی سەدەی ڕابردوودا ئەندامی سەرکردایەتی حزبی شیوعی عێراق بوو. لەهەمان کاتدا وەزیری ئاودێری بوو لە حکومەتی ئەحمەد حەسەن بەکر.. ئەندامی لێژنەی باڵای ئاشتی و هاوکاری عێراق بووە. هەروەها لە کۆمەڵەی ڕۆشنبیری کورد لە بەغدا ڕۆڵی بینیوە.

لە ساڵی (١٩٦٩-١٩٧٠) هەروەها لە هەشتاکان و نەوەتەکان.. چەندین جار لە لایەن حکومەتی بەغدا، بەتایبەتی لە لایەن ئەحمەد حەسەن بەکرو دواتر سەدام حوسێن ڕاسپێردراوە بۆ ئەوەی بە ئەرکی ناوبژیوانی نێوان بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردو حکومەتی بەغدا هەڵسێت و جێگای متمانەو ڕێزی هەردوو لایەنیش بووە، ئەگەر کۆششەکانیشی بە ئەنجام نەگەیشتبن. بۆیە ئەم پیاوە لە نزیکەوە ئاگاداری زۆر ڕووداوو هەڵوێستی سیاسی عێراقەو لە نهێنییەکان و هۆکاری گرفتە سیاسییەکان ئاگادارە لە یادەوەریدا پارێزراون.

من وەکو توێژەرێك لە ڕۆژی دووشەممە ٢٠١٠/٣/١ لە شاری سلێمانی بە یاوەری مامۆستا خەلیل ئیبراهیم نەورۆز سەردانی د.موکەڕەم تاڵەبانیم کرد لە ماڵەوەی و دیدارێکم لەگەڵدا تۆمارکرد، بە مەبەستی قسەکردن دەربارەی ڕۆڵی سیاسی و ئاشتیخوازی کەسایەتی عێراقی ناودار عەزیز شەریف، لە میانەی دیدارەکەدا د.موکەڕەم ئاماژەی بۆ زۆر لایەنی سیاسی کردووە، چ ئەوەی پەیوەندی بە عەزیز شەریفەوە هەیە یان پەیوەندییان بە لایەنەکانی پرۆسەی سیاسی و ئاشتیخوازی لە عێراق و کوردستانەوە هەیە، هەندێ لە زانیارییەکانی بۆ یەکەمین جارە دەدرکێنرێن، بۆیە لەبەر گرنگی ناوەڕۆکی دیدارەکە، دەقەکەی وەکو خۆی لە گۆڤاری(مێژوو) بڵاودەکەمەوە.

* مەغدید: ناسینت بۆ عەزیز شەریف، بۆ کەی دەگەڕێتەوە؟

- د.موکەڕەم: من لە ساڵی(١٩٤٥)ەوە عەزیز شەریف دەناسم، کە ئەو کاتە سەرۆکی حزبی شەعب بوو. هەندێ برادەرم لە کۆلیجی ماف، لەگەڵ عەزیز شەریف بوون، بە هۆی ئەوانەوە هەندێ جار ئەچووم و ئەمبینی. لەو کاتە حزبی نەبووم، نە لە حزبی شیوعی بووم، نە لە حزبی هیوا مابوومەوە، هەروا سەربەخۆ بووم. بەهۆی کەمالی عومەر نەزمی یەك دووجار بینیومە. لەو کاتەدا ئیتجاهێکی

نازیەت لە ناو هەندێ لە قوتابییانی کۆلیجی ماف هەبوو. ڕۆژێکیان یەکێك لە مامۆستاکان داوای لە قوتابییەکان کرد لەسەر بابەتێك بنووسن، هەر بابەتێك قوتابی خۆی هەڵیبژێرێت، قوتابییەك لەسەر(سوسیالیستی نیشتمانی) نووسیبوو کە (هیتلەر) بانگەشی بۆ دەکرد. دوابەدوای ئەمە کەمال عومەر نەزمی لە ڕۆژنامەی حزبی شەعب وتارێکی بە ناونیشانی(گوگلس في كلية الحقوق) بلاوکردەوە. لە کۆلیجی ماف لە منیان زانی، منیان دایە دادگا، منیان ڕاکێشا بۆ لێکۆڵینەوە. لەو کاتەی من هیچ پەیوەندییەکم نەبوو، نە بە حزبی شەعب نە بە ڕۆژنامەی حزبەکە، ناشزانم کێ نووسیویەتی، جا لەم ڕووداوە پەیوەندیم لەگەڵ عەزیز شەریف پەیداکرد ئەمبینی. دوایی زانیم کە کەمال عومەر نەزمی نوسیبووی. وەزیری معارف ناردیە شوێنم، پرسی لە وەڵاما وتم من هیچ پەیوەندییەکم نییە بە هینەوە، یەکێك هاتووە لە پۆلا بە ڕەزامەندی مامۆستای ئابووری سیاسی پڕوپاگەندەی بۆ نازیەت کردووە، یەکێکی تر چووە لە ڕۆژنامەیەکا نووسیویەتی، من هیچ پەیوەندییەکم بەم کێشەیە نییە، کێشەکەیان سەدکرد، ئیتر هەر ئەوەندە سەرەتای ناسینم بوو بۆ عەزیز شەریف. ئەو کاتە لە حزبی شەعب بوو، جۆرە ناکۆکییەکی قوولیش لەگەڵ حزبی شیوعی هەبوو. لەگەڵ ئەوەشا جۆرە تەعاونێك لە نێوانیانا هەبوو، هەر لەو کاتەدا لە نێوان حزبی دیموکراتی و حزبی شەعب و حزبی ئیتحاد وەتەنی کە عەبدولفەتاح ئیبراهیم سەرکردایەتی دەکرد لە لایەك و حزبی شیوعی و تەحەروری وەتەنی بۆ بەعزێ جوڵانەوەی جەماوەری و خۆپیشاندان و مانگرتنی هاوکاری هەبوو. هەروەها ناکۆکیش هەبوو، هەندێ جار لە ڕۆژنامە لە دژی یەکتری ئەیان نووسی. ئەو وەختە عەزیز شەریفم ناسی.

* مەغدید: دیارە ئەو کات عەزیز شەریف ناکۆکی لەگەڵ حزبی شیوعی عێراق و فەهد هەبوو، هۆکارەکەی چی بوو؟

– د.موکەڕەم تاڵەبانی: من نازانم، ئەو کاتە پەیوەندیم لەگەڵ حزبی شیوعی نەبوو، بەڵام ئەوەی کە لە ڕۆژنامەیا خوێندمەوە، مانگرتنێك ئەنجامدرا، ڕاگەیەنرابوو کە مانگرتنێکی گشتی ئەنجام بدرێت، حزبی شیوعی لەگەڵ ئەویشا، لەگەڵ مانگرتنەکەشدا خۆپیشاندانی ئەنجامدا، کامل چادرچی و عەزیز شەریف ئەمەیان بە پێشێلکاری دانا، چونکە ئەمە لە ڕێککەوتنە گشتییەکەدا نەهاتبوو، کە بڕیاربوو تەنیا مانگرتن بکرێت. حزبی شیوعی وەڵامی ئەدانەوەو ئەیوت: ((ئەگەر ئێمە توانای زیاترمان هەبێ بۆچی نەیکەین، ئەگەر حزبەکانی تریش لەم خۆپیشاندانەدا بەشداربوونایە شتێکی چاکتر ئەبوو))، ئیتر لەسەر ئەمە ناکۆکییان هەبوو.

حزبی شیوعی لەو کاتە عەزیز شەریف وا هینی ئەکرد کە ((نابێ حزبی شیوعی هەبێت، ئەوە حزبی شەعب هەیە ئی هەموو میللەتە))، لێرانەو لێرە بەعزێ ئەحزاب ئەیان وت حزبی شیوعی نابێ لە کوردستانا هەبێ و حزبی دیموکراتی کوردستانی تەمسیلی هەموو میللەتی کورد ئەکات، ئەو کاتە لەو وەتەرە ئەدرا.

* مەغدید: دوای داخستنی حزبی شەعب بە بڕیارێکی فەرمی حکومەت لە ساڵی ١٩٤٧ ڕۆژنامەکەیان(الوطن) تاکو ساڵی ١٩٤٨ بەردەوام بوو. عەزیز شەریف لە ساڵی ١٩٤٩ ڕێکخراوی(وحدة الشیوعیین)ی دامەزراند؛ لە کۆنفرانسی ١٩٥٦ کە حزبی شیوعی عێراق گرێیدا ڕێکخراوەکەی عەزیز شەریف هەڵوەشایەوەو چوونە ناو حزبی شیوعی، عەزیز شەریف بە ئەندامی یەدەگی

کۆمیتەی ناوەندی دانرا، بەڵام لەو کاتە عەزیز شەریف لە عێراق نەمابوو لە سوریا دەژیا. ئەگەر زانیاریت لەم ماوەیە دەربارەی عەزیز شەریف هەبێت؟

– د.موکەرەم تاڵەبانی: ئەو فەترەیە مەعلوومانم نییە، چونکە لەو کاتە لە بەندیخانە بووم، لە ساڵی ١٩٤٨ بۆ ماوەی حەوت ساڵ حوکمدرام و دوایی سێ ساڵیش دوورخرامەوە، ئەوەنە ئاگام لەو فەترەیە نییە.

* مەغدید: لەو کات کەسایەتی عەزیز شەریفت چۆن ناسیوە، لە رووی سیاسی، هزری، وەکو رۆژنامەنووس؟

– د.موکەرەم تاڵەبانی: تێگەیشتوو بوو، لە رووی سیاسی و کۆمەڵایەتی پێگەیشتوبوو، تانەیەك نیە لەسەری، ئەو کات کە دوو سێ حزب لە وڵاتێکا هەبێ بێگومان ناکۆکی لە نێوانیاندا دەبێت، ئەگەر ناکۆکی نەبێ دەبن بە یەك حزب، هەندێ خیلافات و ئەمانە هەبوو لە بەینیانا، بەڵام وەکو کەسایەتییەك، کەسایەتییەکی سیاسی بوو، ناسراو بوو، هەر لەوە نەبوو عەزیز شەریف لە ساڵی ١٩٣٦ نائب بوو لە پەرلەمانا، لە پاش کودەتای بەکر سدقی هەڵبژێردرا. کەسایەتییەکی سیاسی ناسراو بوو. ئەو کاتە ناکۆکی لە نێوان مارکسییەکانا هەبوو. عەبدولفەتاح ئیبراهیم کەسایەتییەکی مارکسی بوو، ناکۆکی لەگەڵ حزبی شیوعیا هەبوو، عەزیز شەریف خیلافی هەبوو، عەبدوڵلا مەسعود قرینی خیلافی هەبوو، لە پاشان داوود سائغ خیلافی لەگەڵ حزبی شیوعی هەبوو، هەرچەند ئەمانە مارکسیەتییان پەسند کردبوو، بەڵام بەرەئی من هێشتا ئەم رۆشنبیرانە باش لە مارکسیەت نەگەیشتبوون. بیروباوەری مارکسیش سەرەتا لە ناو رۆشنبیرەکانا دەستی پێکرد، دواجار بزووتنەوەی شیوعی بووە جەماوەری و کرێکارەکان رۆڵیان تیا بینی و سەندیکاکان دامەزران و مانگرتن و خۆپیشاندان ئەنجام دەدران. ئەو رۆشنبیرانە، هەتا کامل چادرچیش بارودۆخەکەیان بە

تەواوەتی شینەکردبووەوە، هەروا رەئیان وابوو کە ئەبێ حزبی شیوعی وەکو حزبێ مەکتەبی بێ و دابنیشن و کۆبوونەوە بکەن و قسەو شت لە رۆژنامە بڵاوبکەنەوە، ئیتر نابێ لەوە زیاتر بێ. حزبی شەعب تەنیا یەك مانگرتنی لە ناو کرێکارانی کارگەی جگەرە ئەنجامدا، ئەو کات محەمەد سالح بەحر علوم وەکو نەقیب لە ناو کرێکارەکانا رۆڵی بینی. حزبی شیوعی رەخنەی لەو مانگرتنە گرت، وتی: ((نابێ ئێستا لەم بارودۆخەیا لەناو پرۆژە نیشتمانیەکانا ئەم نەوعە شتانە دروست بکرێت، هێڵی شەمەندەفەر ئەو کاتە بەدەست ئینگلیزەکان بوو، جەنەراڵێکی بەریتانی بەرێوەبەری گشتی بوو. ئەمە مینایە، ئەمە سکەکەو ئەمە نەوتە، ئەمە هینە، ئەمانە هەمووی بەدەست بەریتانیایە، ئەبێ تەرکیز بکرێتە سەر ئەو دەستگایانەی کە بەدەست ئەوانەوەیە)). وابزانم مانگرتنەکەی کارگەی جگەرە لەساڵی ١٩٤٦ بوو.

* مەغدید: لە دوای شۆڕشی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ عەزیز شەریف بۆتە سکرتێری گشتی بزووتنەوەی ئاشتیخوازان و لە ماوەی (١٩٥٨-١٩٦٣) بەم ئەرکە هەڵساوە، لەم قۆناغە عەزیز شەریف و بزووتنەوەی ئاشتیخوازانتان چۆن بینیوە؟

- د.موکەرەم تاڵەبانی: وەڵلا بزووتنەوەی ئاشتیخوازان لەو کاتەدا رۆڵێکی زۆر چاکی هەبوو. ئەو کاتە ببووە بزووتنەوەیەکی جەماوەری، هەتا دوو سێ کۆبوونەوەی جەماوەری گەورەی لە شارەکانی عیراقدا ئەنجامدا، وەکو بڵێی زۆرینەی میللەت لە گەڵیا بوو، ئامادە ئەبوون لەو کۆبوونەوانەو موتابەعەیان ئەکردو یارمەتیان ئەدان و هینیان ئەکرد، بزووتنەوەی ئاشتیخوازان رۆڵی هەبوو لە کێشەی مووسڵ(١٩٥٩) بێ شك حزبی شیوعی هەستی ئەکرد کە لە موسڵ-پیلانێك هەیە لە دژی حکومەت، ئەو بزووتنەوەیەی ئەنجامدا (مەبەستی لە

کۆبوونەوە جەماوەریەکەی بزووتنەوەی ئاشتیخوازان بوو لە موسڵ کە بەدەیان هەزار کەس تیایدا بەشداربوو م.ح) بۆ ئەوەی ڕێگا لە پیلانەکە بگرێت، ئەو پیلانە کاتی ئەوە نەبوو، لەو وەختەیا بتەقێ، بەڵام لە وەختێکا ڕوویدا کە زۆر خۆیان ئامادە نەکردبوو. عەبدولکەریم قاسم و میللەت توانییان لێیان بدەن. بزووتنەوەی ئاشتیخوازان لەوەیا دەوری هەبوو. بەشداربووم لە بزووتنەوەی ئاشتیخوازان. ئەو کاتە گەلێ کەسایەتی لەم بزووتنەوەیە بوون. لە ساڵی ١٩٦٣ موحاکەمەی من لە مەحکەمەی سەورە، باسی هێنی ئەکرد، هەواڵی ئەپرسی سەرۆکی دادگا بە منی ئەوت ((ئەمە حزبێکە، جەمعیەتێکە مۆڵەتی نییە)) منیش بە گاڵتە وتم: ((جەنابتان ئیسلامن و سونیشن ئیجازەتان هەیە))! ئیتر یەك یەك ئەیپرسی ئەمانە چین، عەزیز شەریف چییە؟ ئیبراهیم ئەحمەد چییە؟ ئەو کاتە ئیبراهیم ئەحمەدیش لە بزووتنەوەی ئاشتیخوازان بوو، فلان چییە؟ ئەمە شیوعیە؟ ئەمە هێنە؟!)) بابە ئەمە شیوعی نیە، ئەمە بزووتنەوەیەکە لە پیاوی ئاین، لە سەرمایەدار، هەتا ئەو کەسانەی کە ئەیانەوێ جەنگ و شەڕو ئەمانە لە میللەتان دوورخەنەوە، ئەمانە بزووتنەوەی ئاشتین، شیوعیەکانی تیایە، خەڵکی تریشی تیایە.. بەڵام بزووتنەوەیەکی جەماوەرییە، وانەبوو بڵێی کۆبوونەوەی کۆمیتەی ناوەندی هەبێت و کۆبوونەوەی سەرکردایەتی هەبێت. ئەو کاتە من لە سەرکردایەتی نەبووم ئەو کاتە عەزیز شەریف ڕۆڵی دیاربوو لەم بزووتنەوەیە بەڵام پەیوەندی شەخسیم نەبوو لە گەڵیا. ئەو کاتە من فەرمانبەر بووم.

* مەغدید: ئەوەی من لە ڕۆژنامەو سەرچاوەکاندا خوێندبێتمەوە بزووتنەوەی ئاشتیخوازان لە دوای شۆڕشی ١٤ی تەمموز هەروەها (ڕێکخراوی ئاشتی و هاوکاری) لە حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو پشتگیری لە شۆڕشەکانی ڤێتنام و فەلەستین و زۆر بزووتنەوەی نیشتمانی وڵاتانی دیکە دەکرد، بەڵام

ڕاستەوخۆ پشتگیری لە دۆزی کوردو چارەسەرکردنی ئاشتیانەی مەسەلەی کوردو مافە ڕەواکانی نەدەکرد؟

– د.موکەڕەم تاڵەبانی: ئاخر ئەو وەختە دۆزی کورد بەو شێوەیە نەدەخرایە ڕوو، کە بزووتنەوەی کورد لە ساڵی ١٩٦١ لە سەردەمی عەبدولکەریم قاسم دەستی پێکرد، حزبی شیوعی و بزووتنەوەی ئاشتیخوازان و ڕێکخراوە دیموکراسییەکان ڕۆڵی گەورەیان هەبوو بۆ وەستانی شەڕ، عەبدولکەریم قاسم کە هاتە سلێمانی، لە دەربەندیخان ڕایگەیاند کە لەوەی ڕوویداوە خۆش دەبین، بێن دووبارە ئێمە وەکو برا بیینەوە چی بکەین، دروشمی ئەو کات (ئاشتی بۆ کوردستان–السلم في كردستان) (٢٠) بیست هەزار ئیمزای بۆ کۆکرایەوەو پێشکەش بە عەبدولکەریم قاسم کرا. کەسایەتی لە بزووتنەوەی ئاشتیخوازان، لە بزووتنەوەی دیموکراسی، لە هەموو لایەکا یاداشتنامە لە پێناوی ڕاگرتنی شەڕ لە کوردستانا پێشکەش ئەکرا. تەنانەت حزبی شیوعی هەندێ خۆپیشاندانیشی بۆ ئەمەکرد.. لەو کاتەیا سێ تەوژمی سیاسی بەرامبەر حکومەت هەبوو، لایەنێك وەکو ئەڵێن ڕۆشنبیر و بۆرژوازیە عەرەبەکان بوون، هەڵوێستیان ڕوون نەبوو، بۆ نموونە محەمەد حدید لەو کاتەی کە شەڕ لە کوردستانا دەستی پێکرد ئەیوت: ((ئەمە شێوەیەکی هونەرییە بۆ چارەسەری مەسەلەی کورد)). شەڕ ئەکرا ئەو ئەیگوت ئەمە: ((شکلێکی فەنیە بۆ حەل مەسەلەی کورد))! . حزبی شیوعی لەو بڕوایەدابوو ئەگەر بێت و هاوکاری هەبێ لە نێوان کوردو عەرەب فشارێکی وا دەکرێتە سەر عەبدولکەریم قاسم لە گەلێ شت پاشەکشە بکات و ڕەزامەندی لەسەر هەندێ شت بکات. ئەو کاتە پارتی و بەعزێ کەس ئەمانەش بە ئیتجاهی ئەوەبوون، لەوانە حزبی بەعس و قەومیەکان، پێیان وابوو ئەو کێشەیە تەنیا بە ڕووخاندنی عەبدولکەریم قاسم چارەسەر دەکرێت. لەبەر ئەوە وەکو عەلی سالح

ئەلسەعدی وتی: ((ئێمە بەسواری شەمەندەفەرێکی ئەمریکی هاتینە حوکم)) فیعلا ئەمانە هەموویان پەیوەندیان لەگەڵ ئەم شەمەندەفەرە ئەمریکیە هەبووە.. هەتا لە دانیشتن مفاوەزەی نەوتا بەڕێوەبەری کۆمپانیای نەوت هەڕەشەی لە عەبدولکەریم قاسم کرد، کە گەیشتە رادەیەك ئیتر لەمە زیاتر بوار نەما دانوستانەکان درێژبکرێنەوە، وتی: ((بابزانین لە پاشا چی ئەبێ))؟.

عەبدولکەریم قاسم وتی: ((لە پاشا چی ئەبێ ئەمە سلسلەیەکە کۆتایی بۆ نییە، تەواو نابێ)) ئیتر دانوستان نەما، دوای نهێنی هەیە من کتێبێکم ئێستا لەژێر چاپە دەرئەچێت ئەوانەی تیا دەرئەکەوێ کە حەرەکەی کوردی پەیوەندی لەگەڵ کێشەی پیلانی ئەمریکا هەبووە لەو کاتەدا. یەکێك لەوانە فوئاد عارف و حەسەن تاڵەبانی کە وەزیر بوون لە حکومەتی ئەو کاتە، چوبوون بۆ بەیروت، سەفیری ئەمریکا ناردیە شوێنیان، قسەی لەگەڵ کردبوون و وتبویان ئێمە بڕیارمان داوە عەبدولکەریم قاسم لابەرین لە دەسەڵات، لەبەر ئەوەی ئێوە خۆتان مەبەستنەوە بەو حوکمەو ڕۆیشتنەوە دەست لە کار بکێشنەوە. فوئاد عارف گەڕایەوە دەستی لەکارکێشایەوە. بەڵام حەسەن تاڵەبانی ئایا لەبەر باش، یان لە ترسی عەبدولکەریم قاسم نەوێرا دەست لەکار بکێشێتەوە، پاشان کە کودەتا بوو، عەبدولکەریم لابرا، حەسەن تاڵەبانی لەگەڵ ئێمەیا خرایە زیندان. فوئاد عارفیش بوو بە وەزیر؟ یەکێك لەوانەیش بۆ نموونە هەندێ نهێنی تر هەیە لەو کتێبەی من بڵاودەبێتەوە، لە بەغدا دیدارێك دەبێ لە نێوان عەلی سالح سەعدی و فوئاد عارف بە واسیتەی شەوکەت ئاکرەیی، داوا ئەکا تەعاون بکەن بۆ ڕووخاندنی عەبدولکەریم، فوئاد ئەڵێ من بە تەنیا پێم ناکرێت، سالح یوسفیش ئەبێ بەشداربێ لەگەڵما، سالح یوسفیش بەشدار ئەبێ لە کۆتاییا، تاهیر یەحیاش دێ بەشدار دەبێ لەو ڕێککەوتنە، لەسەر گەلێ شت. لەسەر حکومەت

ڕێککەوتوون، ڕێکەوتوون کە حیکمەت سلێمان سەرۆك کۆمار بێت، بەهۆی ماجد مستەفا پەیوەندیان لەگەڵ حیکمەت سلێمان کردووە، موافەقەی کردووە، بەڵام کە کودەتاکە جێبەجێکرا، عەبدولسەلام ڕازی نەبوو، وتوویەتی ئێمە ئینقلابمان کرد حیکمەت سلێمان بۆچی؟ ڕێککەوتن هەبووە لە بەینی مەلا مستەفا و لە بەینی ئەوان کە حیکمەت سلێمان ببێتە سەرۆك کۆمار، حکومەتی ئیئتلافی لە نێوان خۆیانا دانێن، ئەم شتانە هەیە، ئاخر ئێمە کە پشتگیری لە بزووتنەوەیەکی قەومی ئەکەین، ئەو بزووتنەوە قەومیە بە ئیتجاهی تەقەدومی دیموکراسی بێ، خۆ نەك لەگەڵ ئیستعمارا تعاون بکاو ئێمە بچین پشتگیری بکەین؟!

* مەغدید: بێینە سەر ماوەی نێوان(١٩٦٩–١٩٧٠)، عەزیز شەریف لە قاهیرە گەڕایەوە بەغدا، دەستی کرد بە وەساتەو وتووێژکرد لە نێوان حکومەتی بەغداو سەرکردایەتی شۆڕشی ئەیلول، لە ١٩٦٩/١٢/٣١ز مەرسومی کۆماری دەرچوو بە دامەزراندنی عەزیز شەریف بە وەزیری داد، لەم بارەیەوە ڕۆڵی عەزیز شەریف چۆن دەبینیت؟

– د.موکەرەم تاڵەبانی: حزبی شیوعی ڕازی نەبوو لەوەی کە بووە وەزیر، داوای لێکرد کە ((تۆ هێشتا پەیوەندیت بە حزبەوە هەیە، چۆن بێ پرسی حزبی شیوعی ئەوەت کرد))، لە پێش کودەتای ١٩٦٨ ئەحمەد حەسەن بەکرم بینی، قسە لەسەر ئەوەکرا کە ئەوان ئامادەن حکومەت بڕوخێنن، حکومەت زۆر لاواز بوو پاڵێکی ئەوێ، پاڵێکی پێوەبنێی ئەڕوخێ، داوایکرد لەگەڵ حزبی شیوعیا هاوکاری بکەن، داواشی کرد سێ وەزیر لە حزبی شیوعی لەگەڵیانا بێ، محەمەد سلمان حەسەن، حافز توکمەچی و من، بێگومان ئێمە بەمە ڕازی نەبووین، ئەو وەختە منیش پێم ووت: ((بارودۆخی دەرروونی نە بەنسبەت منەوە نە بەنسبەت

ئێوەوە ئامادە نییە، ئێستاکە ئێمە (٨٠٠)کەسی شیوعیمان لە زیندانی نوگرە سەلمانن، ئێمە بێنی ببینە وەزیر لەگەڵ ئێوەیا. ئێوە کە هاتن ئەگەر توانیتان پاکتاوی ئەو کێشانە بکەن کە لە ١٩٦٣ بەرامبەر حزبی شیوعی و دیموکراتییەکانا کردووتانە، ئەو کاتە بیر لەوە ئەکرێتەوە لەسەر چ بناغەیەکدا، لەسەر چ بەرنامەیەکدا ڕێککەوتن بکرێت)). عەزیز شەریف پرسی بە حزب نەکرد چوو بووە وەزیر، بە ئەرکی وەساتە هەڵسا لە نێوان مەلا مستەفاو حکومەت، ئەو کاتە سەدام حوسێن لێی ڕازی نەبوو، کە من لە دواییا سەدامم ئەبینی ئەیووت: ((عەزیز شەریف واجهەی مەلا مستەفای بۆمان جوان دەکرد، حەقیقەتەکەی پێمان نەئەووت، کە مەلا مستەفا چی ئەکا چی ناکا، لە کاتێکا وەفدی ئەنارد بۆ بەغدا بۆ دانوستان خۆشی ئەچوو بۆ لای شای ئێران دائەنیشت لەگەڵیا قسەی ئەکرد))، ئەوە قسەی سەدام حوسێن بوو.

* مەغدید: لە ماوەی نێوان (١٩٧٣–١٩٧٤) پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان هەر سێ حزب: شیوعی و پارتی و بەعسی چۆن بەڕێوەدەچوو؟

– د.موکەڕەم تاڵەبانی: هەفتەیەك یان دە ڕۆژ پێش ئەوەی لە ١٩٧٤ شەڕ دەست پێبکاتەوە، من و هاوڕێ عەزیز محەمەدو کەریم ئەحمەد چووینە لای مەلا مستەفا، دانیشتین لەگەڵیاو هەوڵمان لەگەڵیدا قەناعەتی پێبینین کە شەڕ نەکا، چونکە شەڕ لە بەرژەوەندیان نەبوو، ئەوسا مەسەلەی کورد لەو هێنەیا نەبوو کە هەموو عالەم پشتگیری بکات، عەرەبەکان پشتگیری بکەن. ئەمانیش بەعسیەکانیش جێگای پای خۆیان قایم کردبوو. زرووفەکە یارمەتیدەر نەبوو کە کورد شەڕ بکات و لە شەڕێکا سەربکەوێت و دووبارە دانوستان لەگەڵ عێراقا

بکەن. بەڵام مەلا مستەفا وەك دوایی خۆشی لێدوانیدا ئەمریکیەکان بەڵێنیان پێدابوو. دوایی کە کاروباری خۆیان ڕێکخستن پشتیان لە کورد کردو وازیان لێهێنا. هەتا لە لێدوانێکیدا مەلا مستەفا ئەڵێ: ((بمزانیایە پرۆگرامی ئەمریکیەکان ئەمەیە من ئەمەم نەئەکرد ئەچووم لەگەڵ حکومەتی بەغدا تەفاهمم ئەکرد))، مەلا مستەفا لە دوو شتا لەگەڵ حزبی شیوعی بەینی هێنی بوو، یەکێکی لە پێش ئەوەی کە جەبهە ببێت، ئەو یاداشتێکی پێشکەش بە حزبی شیوعی کرد کە ئامادەیە بەرەیان لەگەڵدا بکات و گەلێك تەنازولات و ئەمانەشی تیابوو، بەڵام حزبی شیوعی ئامانجی ئەوەبوو بەرە لە نێوان بەعس و حزبی شیوعی و پارتی ببێ، بە هەموو ڕێگایەك هەوڵیدا پارتی بێتە ناو مفاوەزاتی بەرەو هەتا ڕادەیەکیش هات لە پاشا کشانەوە. هەتا لە دانیشتنێکا منیشی تیا بووم، عەبدولخالق سامەرائی سەرۆکی شاندی بەعس بوو داوای کرد ووتی: ((پارتی پەیوەندی لەگەڵ ئێرانا ببڕێت)). ئێمە پێشنیازمان کرد وتمان لە کاتێکدا کە بەیاننامەی ئادار جێبەجێکراو ئۆتۆنۆمی درا پەیوەندی لەگەڵ ئێران ببڕن، ئەوان قبوڵیان کرد، بەعسیەکان وتیان باشە، محەمەد مەحمود عەبدولڕەحمان قسەیەکی بەناوبانگی هەیە وتی: ((من نوێنەری مەلا مستەفام لەسەرم تۆماری کەن، ئیمڕۆ فلان ڕۆژە، ئەوەندەی مانگە، هەتاکو بێ ئێمە پەیوەندیەکانمان لەگەڵ ئێرانا بەهێزتر ئەکەین))!!، عەبدولخالق سامەرائی هینەکەی داخست و ووتی: ((خۆ ئێوە ئەزانن من شۆڤینی نیم بەرامبەر بە کورد بەڵام هەرچەند ئەمە ئەبینم ئەبمە شۆڤێنی))! قەزیەکەی داخست و کشانەوە لە مفاوەزات.

لە یەکێ لە کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی ئاشتیا کە عەزیز شەریف تیایدا بەشداربوو، دوایی دیاربوو عەزیز شەریف خۆی ئامادەکردبوو بچێت بۆ لای مەلامستەفا. مەوعدی هەبوو هەتا بۆ نوکتە بیگێڕمەو. جانتایەکی پێبوو، جانتاکەی خستە سەر مێزەکەی من، قسەی ئەکرد، هینی ئەکرد، منیش هەر بۆ گاڵتە جانتاکەم ڕاکێشا خستمە ژێر کورسیەکەی خۆمەوە، کە تەواو بوو ئەڕۆیشت بۆ کوردستان وتی: ((کوا جانتاکەم، کوا جانتاکەم)).. وتم: ((مامۆستا نەئەوەی بۆ ئەبەی موحتاجیەتی، نە ئەوەی لێیت وەرگرتووە محتاجیەتی، ئێمە محتاجین با بۆ ئێمە بێت))!!

* مەغدید: لە سەردەمی دەسەڵاتی حزبی بەعس ڕۆڵی ئەنجومەنی ئاشتی و هاوکاری چۆن بوو کە تۆو عەزیز شەریف تیایدا کارتان دەکرد؟

– د.موکەرەم تاڵەبانی: وەڵلا ڕۆڵی ئەنجومەنی ئاشتی، لە دوای ئەوەی بەعسیەکان هاتنە سەر حوکم، ڕۆڵێکی شکلی بوو، ئەو بزووتنەوە جەماوەریە نەبوو کە خەڵك لەگەڵیا بێت، چونکە ئەوان خۆیان هەموو بزووتنەوەیەك، هەموو سەندیکایەك، هەموو کۆمەڵەیەك، هەرچی بێت، بەدەست خۆیانا نەبوایەو بە فەرمانی خۆیان نەجووڵابایەوە قبوڵیان نەدەکرد. ئەو کاتە هەروابوو سەبارەت بە ئەنجومەنی ئاشتی، بارەگایەك هەبوو، من بۆ ئەنجومەنی ئاشتی ئەچووم، عەزیز شەریف ئەهات، سالح یوسفی ئەهات.. جار جارە مورتەزا سەعید عەبدولباقی ئەهات، ئیتر کەسێکیان نەبوو، چالاکی نەبوو، چالاکی لە دەرەوە هەبوو. بۆ نموونە کۆنگرەیەك هەبوایە شاندێکیان ئەنارد، لە ناو شاندەکانیش بەعسی ڕۆڵی ئەساسی یاری ئەکرد. بە بۆنەی(٢٠) ساڵەی بزووتنەوەی ئاشتی جیهانی لە

بەرلین کۆبوونەوەیەکی گەورە سازکرا، لە هەموو جیهانا تیایدا بەشدار بوون. لەگەڵ منا پەیوەندیان کرد (١٢)بیتاقەیان بۆ منناردو وتیان (١٢)کەس ئەتوانی بێن بەشداری بکەن. بیتاقەکانم دایە دەست عەزیز شەریف (٥)دانەی دایە بەعسیەکان. بەعسیەکان لەوێیا خۆیان کردە هەموو شتێك لە کۆنگرەکەیا، ئەوهابوو، یانی نە عەزیز شەریف و نە یەکێکی تر ڕۆڵێکی وای نەبوو، جەماهیری نەبوو، هەر کۆبوونەوەی مەکتەبی هەبوو، عەزیز شەریف ئەڕۆیی بۆ دەرەوە لە کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی ئاشتی جیهانی بەشدار دەبوو، چەند کۆنگرەیەکیش ئەنجام دراوە، ئێمەش و بەعسیەکان و پارتیەکانیش تیایاندا بەشدار دەبووین.

* مەغدید: لەو ماوەیەی عەزیز شەریف لە مۆسکۆ دەژیا لە دوای ئەوەی لە ساڵی ١٩٨٠ بە یەکجاری عیراقی جێهێشت، ئایا لەو ماوەیەدا سەردانی عەزیز شەریفتان کردووە، بەچی خەریك بوو؟

– د.موکەڕەم تاڵەبانی: لەو کاتەی نەخۆش بوو سەردانم کردووە لە مۆسکۆ، خەریکی نووسینی یاداشتەکانی بوو، ڕەئی خۆی لەسەر مەسەلەی کورد دەنووسی، پارچە پارچە کاغەزی ئەنووسی و بەدەمبووس لێکی ئەدا دایئەنا، چووم سەیرم کرد هەمووی دانراوە، ووتی وەڵلا ئەمەوێ لەسەر کێشەی کورد بنووسم، زۆر شتیشی نووسی بوو. تازە لە خەستەخانە دەرچووبوو هاتبووە ماڵەوە، چووم بۆ لای. ئەوەی نووسیوە چی لێهات؟ نەمبیستووە بڵاوی کردبێتەوە، کەوتبێتە دەست یەکێك.. من و هاوڕێ عەزیز محەمەد لە مۆسکۆ سەردانمان کردووە، پێشانی داین وتی: ((ئەمانەم نووسیوە، ئیتر خەریکی نووسینم)).

شتێك هەیە با ڕوونی بکەمەوە لە مەسەلەی بەیانی ١١ ئازارا، کە بەعسییەکان هاتنە سەر حوکم مەلا مستەفا دارا تۆفیقی نارد، با من لەوەوە دەستپێبکەم، مانگێك لە پێش کودەتای ١٩٦٨ من لەگەڵ ئەحمەد حەسەن بەکردا دانیشتم، لە جوملەی ئەو شتانەی کە لێم پرسی، ووتم: ((بەرنامەتان لە دۆزی کوردیا چییە))؟ ووتی: ((احنا متفاهمین ویاهم)) من وای لێتێگەیشتم وەکو ١٩٦٣ بەر لە کودەتا پەیوەندیان لەگەڵیانا کردووەو ئێستاش پەیوەندیان هەیە، کە پەیوەندیان نەبوو. ئەو کاتە جەماعەت مام جەلال لە بەغدا بوون. لە پاش ئەوەی کە هاتنە سەر حوکم، بێگومان ئێمە ڕازی نەبووین لەوە، هەتا وتم ئێمە وامان بۆ دەرئەکەوێ کەسی واتان لەگەڵا نییەلەو کودەتایەیا، ئەو حزبانە، ئەو کێلانە، ئەو جەماعەتانە، ئەمان بیستووە کەستان لەگەڵا بێ)). ئەحمەد حەسەن بەکر وتی: ((ئێمە نەك پشت بە کەس نابەستین، بەڵام لە ڕووی ئەمنییەوە ئاشکرای ناکەین، کە کودەتاکە ڕوویدا سەیرمان کرد عەبدولڕەزاق نایف و عەبدولڕەحمان داود و ناسر ئەلعانی چی ئەمانەیان لەگەڵدایە، هەتا چوومە لای عەبدولخالق سامەرائی وتم: ((ئێمەتان لەگەڵ ئەمانەیا هێنا))؟ وتی: ((ئەمانە کاتین لا ئەبرێن))، ئیتر لابران. شەوێك دانیشتبووین لە ماڵ ئێمە عامر عەبدوڵڵاو د.مەهدی حافز، لە کۆشکی کۆماری تەلەفۆنیان بۆ کردم وتیان دەبێ بێی بۆ ئێرە، منیش چووم، تازە ناسر ئەلعانی کوژرابوو، هەتا عامر عەبدوڵلاو مەهدی ئەلحافز وتیان چاوەڕێت بکەین؟ کردمە گاڵتە وتم تا سەعات(١٠) چاوەڕێم بکەن، لەمەولا بێن لە قەنات بۆم بگەڕێن! ناسر ئەلعانیان کوشتبوو لە قەنات فڕێیان دابوو، ئیتر من چووم سەیرم کرد لە کۆبوونەوە بوون، ئەو کاتە سەعدون غێدان

سکرتێری لیژنەی کاروباری باکوور بوو، ئامر مەوقعی بەغداش بوو. وتم سەرۆك بۆ منت داواکردووە، وتی: ((تۆی پالاوتووە وەکو ئەندام لە لیژنەی بالای کاروباری باکوور)). وتم: ((وەللا من نایەم)) بۆ؟ خۆی تۆی پالاوتووە)). وتم: ئێمە لەسەر چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد ناکۆکییەك نییە لە نێوانمانا. نەختێکی پێ چوو هاتن، لە کۆبوونەوە بوون، هەموویان هاتنە ژوورەوە، سەدام بوو، مەردان بوو، عەماش بوو، پێشك ئەحمەد حەسەن بەکریش.. ئەحمەد حەسەن بەکر هاتە لامەوە دانیشت زۆر تووڕەبوو وتی: ((ئەمە خوا قبوڵ دەکا لەم کاتەیا ئێمە بارودۆخی ئابووریمان بەم جۆرە بێت، ڕۆژی چارەگە ملیۆن دینار بۆ ئەم شەڕو هەرایە تەرخان بکەین؟)) ئەو کات چارەگە ملیۆنێك زۆر بوو. دەستی پێکردو وتی: ((ئەمە ئینفیسالییە))، وتم: ((لەگەڵیا ڕێك بکەون و دانوستانی لەگەڵا بکەن. بزانی چیان ئەوێ، وتی: ((ئەمە ئینفیسالییە))– واتا داوای جیابوونەوە دەکات و مەبەستی مەلا مستەفا بوو– منیش وتم من سەرم سوڕمایە مەلا مستەفا بۆ دەڵێ من داوای جیابوونەوە ناکەم. جیابوونەوە چییە؟ عەیبە عارە؟ ئێوە لە دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی ئینگلیز جیابوونەوە، چاکتان کرد.. تووڕەبوو وتی: ((چیتان دەوێ، دەتانەوێ جیاببنەوە، دەجیاببنەوە بەڕۆکمان بەردەن)) منیش لە وەڵامدا وتم: ((کێ یاخەی کێی گرتووە، ئێمە یان ئێوە، دە یەخەمان بەردەن، ئێوە ڕزگارتان دەبێ و ئێمەش ڕزگارمان دەبێت))! ئیتر ساردەوەبوو وتی: ((من ئامادەم کاغەزێکی سپیت بۆ ئیمزا بکەم بیبە بۆ لای مەلا مستەفا چی ئەوێ پڕیکاتەوە من ڕازیم)) وتم: مانای ئەوەیە ڕازی نیت لەسەری. ئێوە زۆرباش ئەزانن ئەو داوای ئۆتۆنۆمی ئەکات، ئامادەی ئۆتۆنۆمی

بدەیت؟ سەدام لەو لاوە هاتە قسەو وتی: ((ئێمە زانیاریەکی وامان نیە لەسەر ئۆتۆنۆمی)) ئەحمەد حەسەن بەکر وتی: ((ئەتوانیت شتێکمان لەسەر ئۆتۆنۆمی بۆ بنووسیت)) ئێستاش یاداشتەکانم پاراستووە، چووم دوای دوو ڕۆژ بۆیم برد کە ئۆتۆنۆمی چۆن ئەبێ لە ڕووی سیاسییەوە، پێکهاتەی ئەنجومەنەکانی، ئەمانەی پەیوەندی لەگەڵ حکومەتا دەبێت. وا دیاربوو لەو کاتەیا ئەوان خۆیان بۆ کۆنگرەی حزبی بەعس ئامادە دەکرد، ئەیانویست ئەو مەسەلەیە باس بکەن، بە جۆرێکی وا کە کۆنگرە ڕەزامەندی لەسەر بدات. ئەوان لە کۆنگرە موافقەتیان لەسەر مەسەلەی ئۆتۆنۆمی کردبوو، بەڵام بەو شێوەیەی کە خۆیان باڵا دەست بن.. ئیتر مەلا مستەفا وەفدی ناردو دانیشتن و ئەمانە، مەلا مستەفا نەختێ دابەزی و گەیشتنە یەك و بەیاننامەی ١١ئازار دەرچوو. حزبی شیوعیش ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو لە فشار دروستکردن لەسەر حکومەت، چونکە یەکەمجار حکومەت ئەیان وت ئێمە لەگەڵ جەماعەت تەقەدومی کورددا هاوکاری دەکەین لە دژی سەرکردایەتی عەشائری، (مەبەستیان لە تەقەدومی حزبی شۆڕشگێڕی کوردستانی) بوو، کە ئەو کاتە مام جەلال و حلمی شەریف و ئیبراهیم ئەحمەد بوون، لەگەڵ ئەوانا ڕێك بکەون دژی مەلا مستەفا. ئێمە پێمان وتن ئێوە کێشەتان لەگەڵ ئەمانا نییە، کێشەتان لەگەڵ مەلا مستەفاو پارتیە، ئێوە کە دانوستان ئەکەن ئەبێ لەگەڵ ئەوەیان بیکەن کە کێشەکەتان لەگەڵیایەتی، ئەوە ئەمانە لای ئێوە لێرە دانیشتوون. ئیتر ئەوەبوو کەوتنە وتوێژ، لە بەینا حزبی شیوعی دەوری هەبوو بۆ ئەوەی کە وتوێژەکان سەربکەوێت، هەتا ڕۆژێك بریماکوف ئەوەی کە لەم دواییەیا بووە سەرۆك وەزیرانی ڕوسیا، ئەو کاتە

متابەعەی وتووێژو مەسەلەی کوردی ئەکرد، هات وتی: لای کۆشکی سپی بووم شاندی کوردی خەریکە جانتاکانیان ئەخەنە ناو ئۆتۆمبیلەکە، وا دیارە وتوێژەکان سەرنەکەوتوون، ئەڕۆنەوە، ئەتوانی بڕۆی قەناعەتیان پێ بێنی کە بەشێکیان بمێننەوە، ئیتر کە نێوانیان پچڕا، ئیتر زەحمەتە کۆکردنەوەیان. چووم لەوبیانە کاك مەسعودو ئەوان لەوێ بوون. وتم: بەناوی ئەوەی کە ئەچن پرس بە مەلا مستەفا ئەکەن بەشێکتان بگەڕێنەوەو بەشێکیشتان بالیرە بمێننەوە، ئەگەر مەلا مستەفا ڕەزامەندی پیشاندا لەسەر ئەوەی بەردەوام بن، ئێوە ئەگەڕێنەوە، ئەگەر نا ئەو وەختە بڕۆن، ئیتر لەوان بەشێکیان ڕۆیشتن، سالح یوسفی و نوری شاویس و یەك دوانی تریان مانەوە.وتوێژ بەردەوام بوو تا بەیانی ئازار دەرچوو.

<u>تێبینی</u>: ئەم دیدارەم لە ٢٠١٠/٣/١ لەگەڵ بەڕێز د.موکەڕەم تاڵەبانی، سیاسەتمەدارو هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرا، بۆ مەبەستی نووسینی ماستەرنامەکەم دەربارەی (عەزیز شەریف و کورد) ئەنجامداوە. بەڵام لە نووسینی نامەکەمدا لە شوێنی پێویست بە کەمی بۆچوونەکانی د.موکەڕەمم خستۆتەڕوو، یان ئاماژەم بۆ کردوون. چونکە یەکێك بووە لە ناو (٤٠٠)سەرچاوە کە پشتم پێ بەستوون. لەبەر گرنگی تەواوی لێدوان و وەڵامەکانی بەڕێزیان کە هەموویم تۆمارکردووە، سەرلەنوێ دەقی دیدارەکەم پاکنووس کردەوە بە مەبەستی بڵاوکردنەوەی لە گۆڤاری(مێژوو) لە پاکنووسکردنیشدا هەندێ وشەو دەستەواژەی د.موکەڕەمم وەکو خۆی شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی(کفری) هێشتۆتەوە. بۆ نموونە دەڵێ(حزب شیوعی) نەك(حزبی شیوعی). لەگەڵ ڕێزم.

چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوونووس مامۆستا شوان محمدامین خۆشناو

سازدانی : پ.ی.د.محمد عبدالله کاکەسور

-ناونیشانی نامەی ماستەرەکەت چییە؟

ناونیشانی نامەی ماستەرەکەم هەولێر لەنێوان ساڵانی ١٩٥٨-١٩٦٣ ئێستا لە ژێر رۆشنایی چاپکردن دایە و بریارە لە٩/٣بکەوێتە بەر دیدی خوێنەر و ئارەزوومەندانی بواری مێژوو ،هیوادارم کەلێنێك لە مێژووی کورد و کتێبخانەی کوردی پربکاتەوە.

-ناونیشانی تێزی دکتۆراکەت چیە؟

هەرچەندە ئێستا دکتۆراکەم تەواو نەکردووە ،بەلاّم ناونیشانی تێزی دوکتۆراکەشم هەر درێژە پێدەری ماوەی نامەی ماستەرەکەمە، هەولێر لەنێوان ساڵانی ١٩٦٣-١٩٧٠ چونکە، پێم وابوو دەکرێ شاری هەولێر زیاتر و زۆرتری لەسەر بنووسرێت و توێژینەوەی ئەکادیمی لەسەر بکرێ بەهۆی سەنگ و قورسایی شارەکە لە رووداو و پێشهاتە سیاسییەکانی باشووری کوردستاندا.

-ناوی تەواو و نازناوو شوێنی لەدایك بوونت؟

ناوی تەواوم شوان محمدامین تەها خۆشناوە، وەکو بنەماڵە لە ساڵی ١٩٤١ەوە لە هەولێر دەژین، بەلاّم بەهۆی رەوشی سیاسی کوردستان و پێشمەرگایەتی باوکم ، ٤/٤/ ١٩٧٢ لە گوندی خەلانی سەر بە ناوچەی حاجی ئۆمەران لەدایك بووم (هەرچەندە لە ناسنامەکەم ١٩٧١/٧/١ نوسراوە) وەکو زۆربەی خەڵکی کوردستان.

-چەند وڵاتت بینیوە؟

ئێران، تورکیا،سوریا و لوبنان.

-چەند زمان دەزانی؟

جگە لەزمانی دایك، زمانی عەرەبی و تا رادەیێکی گونجاو زمانی ئینگلیزی و کەمێکیش سەر لە فارسی دەردەکەم.

-بۆچی لەنێوان مەسیحیەکانی کوردستان مێژوونوسی ئەکادیمی هەڵنەکەوتوون؟

دەکرێ کۆمەڵێك هۆکار هەبن، کریستیانەکان چ وەکو نەتەوە (کلدان ،سریان و ئاشور)،چ وەکو ئاینزا(کاسۆلیك، ئەرسەدۆکس و پرۆتستانت)پرۆسەی دابەش بوون و کۆچکردن و شوێنی نیشتەجێبوونیان کاریگەری لەسەر شێوازی ژیان و بیرکردنەوە و ئامادەگیان بۆهەر بوارێك جیاواز بێت، رەنگە لەکوردستان ئەوان بزوێنەری سەرەکی رەورەوەی مێژوو نەبوون بۆیە ئەو ئەشقەیان تێدا بەرجەستە نەبووبێ، بەڵکو هەوڵیان داوە لە بوارەکانی دیکەی زانستی رۆڵی خۆیان بگێرن لەو لایەنەشەوە نەخش و رۆڵیان هەستی پێدەکرێت و لەزۆر بواردا کەسی پسپۆڕ و شارەزایان تێدا هەڵکەوتووە، لەگەڵ ئەوەشدا کەسانێکیان هەن بایەخ بەمێژووش بدەن یاخود ئارەزوومەند بن ، پێم وایە مەسەلەکە تا ئاستێك رێژەییە ئەگەرچی هەست پێکراویش بێت.

-بازاڕی کتێبی مێژوویی لەکوردستان چۆن دەبینی؟

لەگەڵ ئەوەی جموجۆڵێکی زۆر هەیە ، چاپخانەو دەزگا رۆشنبیریەکان بەگەڕخراون ،لە کایە رۆشنبیریەکاندا بزاڤێك هەیە و بەسەدان کتێب و گۆڤار و رۆژنامە ساڵانە دەکەوێتە بازاڕەکانەوە ،بەڵام ئەگەر سەیری تەواوی بازاڕی کتێب بکەین لەکوردستاندا لە ئاستی پێویست دانیە و بازاڕێکی کزە، بەهۆی کۆمەڵێك هۆکاری سەردەمەکە و بوونی تەکنۆلۆجیای نوێ ی زانیاریەکان و

...تد، بە هەزاران کتێب هەن لە رەفەی کتێبخانەکاندا تۆزیان لێنیشتووە و خوێنەر کەمن لەهەموو بوارە جۆر بەجۆرەکاندا سەرەڕای ئەوەش بازاڕی کتێبی مێژوویی هەرمێنی لە کتێبی بوارەکانی دیکە زیاترە، وەکو هەستی پێدەکرێت کتێبە مێژووییەکان لە بازاڕی کتێب فرۆشاندا بەشێکی بەرچاو پێک دەهێنن چ لەبواری نوسین و چ لە بواری وەرگێڕاندا.

-بۆچی ئەگەر ئافرەت مافی خوێندنی لەکوردستاندا هەیە بەشداری ئافرەت لە نووسینەوەی مێژووی کورددا لاوازە؟

ئەگەر ئاورێك لە مێژووی نووسینەوەی مێژوو بدەینەوە لەهەموو جیهان هەمان دیاردە دەبینینەوە، هەست بە کەمی رۆڵی ئافرەت لەم بوارەدا دەکرێت،رەنگە هۆکارەکە ئەوە بێت ئەوە شەنگ و هێز و توانای پیاوە بەرگی بزوێنەری رووداوەکانی مێژووی بۆخۆی دابڕیوە و داپۆشیوە، نەخشی لە گۆڕینی رووداوەکان هەبووە ئافرەت ئەگەر رۆڵیشی بینیبێت زیاتر لەپشت پەردەی رووداوەکان بووە،لە لایەکی دیکەوەش دید و تێڕوانینی ئافرەت بۆمێژوو ئەو گرنگیەی وەرنەگرتووە وەکو لای پیاو لە کۆڕ و کۆبوونەوە میللی و رۆشنبیری و سیاسییەکاندا پێویست بکات قسەیەکی هەبێت، جگە لەوانەش دەرفەتی نووسینەوەی مێژوو لای ئافرەتان بەهۆی بەرێوەبردنی ماڵەکانیان لەوانەیە کەمتربێت.

-ئایا سەردانی مۆزەخانەکانی کوردستانت کردووە؟

بەڵێ.

-لەکاتی خوێندنەوەی مێژووی کورد هەست بەچی دەکەی ؟شانازی یان غەمباربوون، یان کاری خۆت دەکەی؟

هەست دەکەم کاری خۆم دەکەم و پێویستە تەواو ئاشنای مێژووەکە ببم،بەلأم هەرگیز ناتوانم هەستی ناسیۆنالیستانەی خۆم لەناخی خۆم بشارمەوە هەمیشە بەرامبەر غەدرەکانی مێژوو کە نەتەوەی کورد پشکی شێری بەرکەوتووە نیگەرانی دامدەگرێت و هەڵچوونم هەیە و کاتێك دەبینم گورزی کوشندەمان لە لایەن نەتەوە هاوسێکانمان بەرکەوتووە و چەشتووە، یاخود بووینە قوربانی بەرژەوەندی زاڵدەستەکان، یانیش بووینە قوربانی سێکوچکەی (ئابوری، ئاین و دەسەلأت)،یا بووینە نێچیری راوکەران و لەنێوخۆمان تەبا نەبووین،ئەوانە دەمهەژێنن مێژوو پێمان دەڵێ یەکریز بن و تخوونی مەکەونەوە.

هاوکات لەناخەوە هێندێك جار شانازی بەداستان و سەروەرییەکان دەکەم ،بەلأم لەنووسینەوەدا هەمیشە دەبێت کاری خۆت بکەی و خۆت لەهەستەکانت دابماڵی.

–پێت وایە رۆژنامەگەری ئەمرۆی کوردستان سەرچاوەیێکی باش بێت بۆ مێژوونووسی ئایندە پشتی پێ ببەستێ بۆ نووسینەوەی مێژووی کورد؟

بەرای من تا رادەیێك نەخێر! چونکە هێشتا رۆژنامەی بێلایەنمان نیە جگە لەوانەی ئۆرگان و زمانحاڵن ئەوانەی دیکەش بەزۆری دەستی نێوخۆ و دەرەکی ئاراستەیان دەکات و وروژاندنی تێدایە، هەروەها پێم وایە لە ئایندەدا مێژوونووس بەهۆی ئەو زۆری و بۆریەوە دووچاری سەر لێشێواوی دێت و وەکو دەریاوانە ژێرئاویەکان توشی(نشوة الاعماق)دەبێت و بەهۆی ئەو هەموو رۆژنامە جۆراوجۆر و جیاوازانەوە لەناوی دەخنکێت و ناتوانێت راستییە مێژووییەکان بچەسپێنێ، بۆیە پێم وایە پێویستە مێژوونوسانی ئەمرۆ هاوکاری ئایندە بن و کاری لەسەر بکەن کتێبخانەکانیش زیاتر کاری ئەکادیمی ئەرشیف بکات و دام و دەزگاکانی حکومەتیش هەوڵی جدی بدەن بۆ ئەرشیف کردنی نوسراوە فەرمیەکانی دام و دەزگاکان بەداخەوە کەمتەرخەمی زۆری پێوە دیارە.

-پێت وایە شتێك هەبێت بەناوی قوتابخانەی کوردی لەنوسینی مێژوودا؟

ئومێدەوارم دروست بێت.

-بایەخی وێنە لە بواری مێژوودا چیە؟

وێنە دەچێتە خانەی دۆکیۆمێنتەوە، بێگومان وێنە ئاشنامان دەکات بەو سەردەمەی کەوێنەکەی تێدا گیراوە، جل و بەرگ و شێوە و مۆدێل و کۆمەڵێك شتت نیشان دەدات،هەر گرتەیەك گوزارشت لە کات و شوێنێکی دیاریکراو دەکات، تەنانەت بۆ روونکردنەوە و گەیاندنیش وەکو دەگوترێت (یەك وێنە بەرامبەر سەد وشە کاریگەرە)و زووتر بینەر دەچێتە مێشکیەوە، بۆیە وێنە مێژووییە بلاُونەکراوە تایبەتییەکان، ئەوانەی لای کەسانێك هەن پێویستە پارێزگارییان لێبکرێت و ببنەوە مولکی گەلەکەمان.

-پێت وایە جیاوازی هەبێت لەنێوان زمانی نوسینی مێژوویی و زمانی نووسینی ئەدەبیدا؟

بەدڵنیاییەوە،زمانی ئەدەب زمانی نوسینەوەی هەست و سۆز و عەشق و توانەوەیە و زۆرترین کار بۆ جوانی و فەنتازیا و گوزارشتی کاریگەر دەکات و نووسینەوەی ناخە، بەلاّم سیفەتی سەرەکی مێژوونوس ئەوەیە کە خۆی لەهەست و سۆزەکانی دابماڵێت و وەکو دادوەرێك سەیری تاوانکار و داواکار بکات و بێلایەن بێت جگە لە دەرخستنی ڕاستییەکان هیچ ئامانجێکی دیکەی نەبێت، بەلاّم مێژوونووس دەکرێت سوود لە وشەی گونجاو و پاراوی ئەدەبی وەربگرێت و لە شوێنی شایستە بەکاری بهێنێت ، زمانی نووسینەوەی مێژووەکە چەشەو تامێکی ئەدەبیشی هەبێت بەمەرجێك کاریگەری لەسەر لایەنگیری و سۆزداری نەبێت.

-رات چیە بەرامبەر مێژووی زارەکی ،ئایا لەم بوارەدا کارت کردووە؟

بەڕای من ئەگەر ئەو مێژووە بۆ وڵاتان بایەخی هەبێت ، بۆ ئێمەی کورد گەنجینەیێکە هێدی هێدی بە تێپەڕبوونی کات لە کیسمان دەچێت، بەهۆی رەوشی تایبەتی کوردستان کە خودان کیانێکی سیاسی جێگیر نەبووین لەمێژوودا زۆربەی جارەکان مێژوومان لەلایەن خەڵکەوە نووسراوە،یاخود زۆرێك لە کەسایەتی و سیاسەتوانانمان نەپرژاونەتە سەر نووسینەوەی بیرەوەری و یاداشتەکانیان و هەگبەکانیان پراوپڕن لە نهێنی و زانیاری شاراوە، دیدار و چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەو جۆرەکەسانەدا بۆ نووسینەوەی مێژووی هاوچەرخ هەرگیز ناکرێت فەرامۆش بکرێن ،لەگەڵ ئەوەی دیدار و شێوازی پرسیارەکان و زیرەکی و لێهاتوویی دەوێت و توێژەر دەبێت رەچاوی کۆمەڵێك بنەما بکرێت بۆ دەرخستنی راستیەکان.

بۆ برگەی دووەمی پرسیارەکەت بەڵێ لە ماستەرەکەم ژمارەیێکی زۆری دیدارم سازداوە و ئێستاش بۆ دکتۆراکەم بەردەوامم لەو دیدارانە و هیوادارم وەکو کۆمەڵەی رۆشنبیری مێژوویی کوردستان بتوانین کارێکی جدی بکەین لەسەر مێژووی زارەکی و ئەوانەی لەژیان ماون سوود لەو مێژووە شاراوەیە وەربگرین.

–پێت وایە مێژوونووسی بێلایەن هەبێت؟

بێلایەنی خەسلەتێکی بنەڕەتی مێژوونووسە، ئەگەر ئەو سیفەتەی نەبێت مێژوونووسی راستەقینە نیە، بەلام دەکرێت تخونی هەندێ مەسەلە نەکەوێت کەزیان بەبەرژەوەندی باڵای نەتەوەکەی بگەیەنێ، بەڵێ پێم وایە مێژوونووسی بێلایەن تا ئاستێکی باش لە نووسینەوەی مێژوودا هەبێت، بەلام مەرج نیە خۆی بێلایەن بێت بەڵکو دەستپاکە لەبوارەکەی خۆیدا.

–مێژوو هەر سوودی هەیە یان زیانیشی هەیە؟

پێم وانیە مێژوو زیانی هەبێت ، تەنها زیان ئەوەیە کە وشیاری مێژوویت نەبێت و پەند و عیبرەت لەمێژوو وەرنەگریت، ئەگەر نا مێژوو کۆمەڵێك سوودی هەیە ناکرێت لێرەدا باسی بکەین، بەتایبەتی بۆ نەتەوە ژێردەستەکان لەوانەیە هەندێ حالەتی دەگمەن هەبێت مێژوو زیانی بۆ دەسەلاتێك هەبێت، بەلام دواجار وەکو نوسەرێك دەڵێت: مێژوو تیشکی رابردووە دەکرێ ئایندەی پێ رۆشن بکەینەوە.

—پێت وایە رادیۆ و تەلەفزیۆنەکانی کوردستان وەکو پێویست بایەخیان بە بواری مێژوو داوە؟

لە ئاستێکی باش دانیە، لەکاتێکدا پێم وایە ئەمرۆ کاتێکی گونجاوە بۆ بایەخ دان بەم بوارە.

—وێنەی هیچ کەسایەتییێکی مێژوویت لەماڵەوە هەڵواسیوە؟

لە ژووری کتێبخانەکەمدا و لە کۆمپیوتەرەکەمدا ئەرشیفێکی باشی وێنەی مێژوویم هەیە و هەمیشەش لە هەوڵی بەدەست هێنانی بەلگەنامەو وێنەی دانسقە دام.

—چۆن بایەخی وەرگێران لەبواری مێژوودا دەبینی؟

وەرگێران بە شێوازێکی زانستیانە کارێکی زانستیانەیە و لە زۆربەی ولاتاندا دەزگای سەربەخۆ و تایبەت بەبواری وەرگێران هەن، ئێمە پێویستیمان بە شارەزابوون لە نووسینەکانی بیانی هەیە بەگشتی و ئەوانەی باسی مێژووی کوردیان تێدا کراوە بەتایبەتی بایەخدارن و جێگەی ستایشن، لە لایەکی دیکەوە بەداخەوە ئەوەی ئەمرۆ بەتایبەتی قوتابیانی زانکۆ بەشی زانستە مرۆڤایەتیەکان بەکەمی ئاشنایەتیان بەزمانەکانی تر بەگشتی هەیە بۆیە کارێکی چاکە و هەوڵی

باشیش هەیە و هەستی پێدەکریٚ کە بەڕێزت یەکێکی لەوانەی هەوڵ و کار لەم مەسەلەیە دەکەن.

—لەگەڵ ئەوەی مۆزەخانەی ئەهلی لەکوردستان بکرێتەوە؟

بیرۆکەیێکی خراپ نیە، ئەگەر ئیمکانیاتی باشی لەپشت بێت و وشیاری و عەقلی پاراستنی ئەو سامانە نەتەوەییانە پەرەی پێبدریٚ.

—بۆ پتر خزمەتکردنی مێژووی کورد پێشنیاری چی دەکەی؟

هەڵتەکاندن و دارشتنەوەی سەرلەبەری مێژووی کورد و پاککردنەوەی لە چەواشەکاری و پێدا هەڵگوتن، لە شێوەی ئینسکلۆپیدیاییێکی گەورەدا بە هاوکاری پسپۆڕانی نێوخۆ و دەرەکی و دارشتنەوەی بە شێواز و ڕێبازێکی زانستی پشت بەستوو بە میتۆدلۆژیای مێژوویی و هەوڵدان بۆ کردنەوەی خانەیێکی پاراستنی دۆکیۆمێنت و بەڵگەنامەکان و سوود وەرگرتن لە توانای تێکڕای مێژوونووسان(ئەکادیمی و ئارەزوومەندان) و کۆبوونەوە و پاڵپشتی کردنی کۆمەڵەی ڕۆشنبیری مێژوویی کوردستان لە هەموو لایێك.

—ئایا مێژوونوسانی کورد لەبەر پوخت نوسی یان کەم کاتی کەم دەنووسن؟

لەوانەیە هەردووکیان لەوانەشە هیچیان لەوانەشە کەمتەرخەمی لە دەزگا تایبەتمەندەکان هەبێت مێژوونووس ساردبکەنەوە.

—لە هیچ نووسینێکی خۆت پەشیمانی؟

نەخێر، بەلاّم گومانی تێدانیە هەندیٚ نووسین چەندی پێداچوونەوەی بۆبکەی رەنگە لە قالب و فۆرمێکی دیکەدا بیخەیتە روو و زیاتر بەهێز و بەپێز تر بێت و ئاسوودەت بکات، یاخود ئەوانەی هەڵە و پەڵەی زۆری چاپی تێکەوتووە.

–ئایا دراوسێکانی کورد هەر مێژووی کوردیان چەواشە کردووە یان خزمەتیشیان کردووە؟

کەسانی مرۆڤ دۆست لەهەر نەتەوەیێك بن تورك یا عەرەب و فارس ویژدانی خۆیان ئاسوودە کردووە و کاری خۆیان ئەنجامداوە و خزمەتیشیان بە مێژووی نەتەوەکەمان کردووە ، هەڵوێستیان وەرگرتووە و راستیەکانیان لە گوتار و نوسینەکانیان درکاندووە، نمونەش زۆرن ئەوەتا لەتورك: ئیسماعیل بێشکجی لە عەرەب هادی عەلەوی و....هتد، لەهەمان کاتدا دەسەلاتداریتی ئەو ولاتانە گومانی تێدانیە هەوڵی فەوتاندن و ون کردن و تواندنەوەی مێژووی کوردیان داوە و زۆر جاریش بەرنامەرێژیان بۆ کردووە و هەوڵی چەواشەکاری زۆریان داوە، بەلام جار هەبووە لەپەنای چەواشەکاریدا راستی گرنگی مێژوویی دەرکەوتوون و بەخێر گەراینەوە .

–چۆن وەلامی ئەو کەسانە دەدەیتەوە کەمێژوو بە درۆ دەزانن؟

ئەو کەسانە دەتوانن زیاتر و زۆرتر بخوێننەوە،خۆ ئەوەش هەر کاری ئێمەیە راستیەکان بەدەربخەین و رێبازی لێکۆڵینەوەی مێژووییش بۆ دەرخستنی راستیەکانە، بۆیە ئەو جۆرە حوکمدانانەم پێ تیژرۆیی و خێرارۆییە یانیش دووبارەکردنەوەی بۆچوونی کەسانێکی ترە، لەگەڵ ئەوەشدا مێژوو هێشتا تەواو پوخت نیە و رووبەرووی چەواشەکاری بویتەوە و نکوڵی لێناکرێ، بەلام وەکو هێڵی گشتی مێژوو مێژوونووس هەست و درك بە راستیەکان دەکات و بە پێچەوانەوەش درك بە درۆکانیش دەکات و بەبەڵگە و هەڵێنجانەکانی(اجتهاد) هەوڵی پشت راست کردنەوەیان دەدات .

–لە نێوان پێناسە جۆربەجۆرەکانی مێژوو کامە پێناسە بە گونجاوتر دەزانی؟

زۆربەی مێژوونووسان پێناسەی مێژوو کورت دەکەنەوە کەوا: بریتییە لەگەڕان و پشکنین و لێکۆڵینەوە لەڕووداوەکانی رابردوو، ئەوەی ئیبن خەلدون بەلامەوە گونجاوە کاتێك دەڵێت: مێژوو بە تەنها گێڕانەوەیەکی ساکاری رووداوەکان نیە بەڵکو ناسینی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانە، زنجیرەیەك زانیاری هەمەچەشنەیە و لە هەناویدا بینین و راڤەکاری و لێکۆڵینەوە هەیە.

وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا

ن: محەمەد صەبری
و: دڵشاد مەحموود عەبدولڕەحمان

ئینگلتەرە لە سەرەتادا خاوەنی نشینگەگەلێکی زۆر بوو لە کەنارەکانی رۆژهەڵاتی ئەمریکای باکوور، ئەو نشینگانە زۆربەیان لە لایەن پرۆتستانتە کۆچکردووەکانی ئینگلتەرەی سەردەمی شۆڕشی پرۆتستانتی دامەزرا بوون‌و شانازیان بە بنەچە ئینگلیزییەکانیانەوە دەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەیانویست بە سەربەستی بمێننەوە، بۆیە لە ساڵی (١٧٧٤)دا بەیداخی شۆڕشیان بەرزکردەوەو ساڵی (١٧٧٦) جەنگی سەربەخۆییان ڕاگەیاند.

واشنتۆن (**George Washington**)ی ڕزگارکەری ئەمریکا پاش بەدەستهێنانی سەربەخۆیی، ویستی خۆی گۆشەگیر بکات. بەڵام گەل بۆ سەرۆکایەتیکردنی کۆمار بانگهێشتیان کردو بۆ دوو خوولی لەسەر یەك (١٧٨٩–١٧٩٦) هەڵیانبژاردو لەو ماوەیەدا توانی یەکریزی بچەسپێنێت. دەستووری یەکێتییش کە لە ساڵی (١٧٨٧)دا داڕێژرا، تێیدا بەڵێن درابوو "**کۆماری وڵاتە یەکگرتووەکان**" لەسەر بنەما ئازادەکان بێت.

وڵاتە یەکگرتووەکان لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەم لەو ناوچانە پێکدەهات کە دەکەوتنە نێوان زەریای ئەتڵەسی و ڕووباری مسیسیپی، ژمارەی دانیشتوانی لە چوار ملیۆن تێپەڕی نەدەکرد. دواتر لە سەدەی نۆزدەهەم لە زەریای ئەتڵەسییەوە تاوەکو زەریای هێمن کشانی بەخۆوە گرت؛ بەوەش

رووپێوەکەی بووە هەشت لە دەی رووپێوی کیشوەری ئەورووپا و سەد ملیۆن کەس تێیدا نیشتەجێبوون.

بێگومان دانانی دەستووری یەکێتی جێی مشتومڕی نێوان پارتە جۆراوجۆرەکان بوو، بە تایبەت لە نێوان "پارتی یەکێتییەکان"، کە خوازیاری دامەزراندنی حکومەتێکی یەکێتیی بەهێزو خاوەن سەروەری بوون بەسەر هەموو ویلایەتەکاندا، "پارتی کۆمارییەکان" کە دەیانویست لە هەر ویلایەتێکدا حکومەتێکی خاوەن سەروەری دابمەزرێنن، ئەو کارەش دوای ململانێیەکی چوار ساڵە (١٧٨٣ – ١٧٨٧) بەوە کۆتایی هات، کە چۆن یەکێتییەك لە نێوان روانگە جیاوازەکاندا دروست بکەن، ئیتر هەر ویلایەتێك لە ویلایەتەکانی یەکێتی سەربەخۆ بوون و لە هەڵسوڕاندنی کاروباریان بە قانوونە تایبەتەکانیان خاوەنی سەروەری بوون، تەنها ئەو کاروبارانە نەبێت، کە دەچنە خانەی بەرژەوەندیی هاوبەشی نێوان ویلایەتەکانو دەستووری یەکێتییش ئاماژەی پێداوە. ئیتر بۆ هەر ویلایەتێك فەرمانڕەوایەکی هەڵبژێردراو دەستنیشانکرا، کە دەسەڵاتی جێبەجێکردنی لەدەستدایە، هەر ویلایەتێك بووە خاونی دەستەیەکی یاسادانان بۆ دەرکردنی قانوون و گەڵاڵەنامە (لائیحەکان)و بووە خاوەنی دادگاو قەزای تایبەت بەخۆشی.

دەستووری یەکێتی هاوبەندیی نێوان ویلایەتە جیاجیاکان بوو، کە لەسەر بنەمای جیاکاری نێوان دەسەڵاتەکان لە چەشنی دەستووری ئینگلیزی کە "مۆنتیسکیو" (**Montesquieu**) ستایشی کردووە، وەستابوو. واتە دەسەڵاتی راپەڕاندن، دەسەڵاتی یاسادانان، دەسەڵاتی دادوەری. "سەرۆك" ماف دەسەڵاتی راپەڕاندنی هەبوو. "کۆنگرێس" ماف دەسەڵاتی یاسادانانی هەبوو.

هەرچی دەسەڵاتی حکومەتی فیدراڵی بوو، ئەوا لە مەسەلەکانی سوپاو جەنگ و فێرکردن و پەیماننامەکان و دراو و بازرگانی تێپەڕی نەدەکرد.

سەرۆك کۆمار بەوە لە سەرۆکەکانی ئەوروپا جیا دەکرێتەوە، کەوا دەسەڵاتێکی فراوانی هەیە. بۆ ماوەی چوار ساڵ هەڵدەبژێردرێتو دەگونجێت جارێکی دیکە بۆ خوولێکی دیکەی سەرۆکایەتی هەڵبژێردرێتەوە. سەرۆك بە تەنها بەرپرسیارێتی لە ئەستۆ دەگرێت، بۆ راپەڕاندنی ئەرکەکانیشی کۆمەڵێك وەزیر هاوکاری دەکەن، کە لە حەقیقەتدا تەنها بریکاری ئەونو هیچی دی. سەرۆك لە هەموو کاتێکدا مافی لەسەرکاردانانو لەسەرکارلابردنیانی هەیە، بەبێ ئەوەی بۆچوونی کۆنگرێس وەرگرێت. هەر ئەویش سەرۆکی سوپاکانی وشکانیو ئاوییە، هەڵسوڕێنەری سیاسەتی دەرەکییە، مافی واژووکردنی پەیماننامەو دانانی باڵوێزو فەرمانبەری هەیە، بەڵام مەرجە کۆنگرێس رەزامەندی لەسەر بڕیارەکانی دەربڕێت.

کۆنگرێس لە دوو دەستە پێکدەهات، ئەنجومەنی پیران (سیناتۆ) ئەنجومەنی گشتی (نوێنەران). هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پیران لە رێگەی دەستەکانی یاسادانانی ویلایەتەکانەوە بوو، بۆ هەر ویلایەتێك دوو ئەندام بەبێ رەچاوکردنی ژمارەی دانیشتوان. هەرچی ئەنجومەنی گشتی بوو، ئەوا هەڵبژاردنی بۆ ماوەی دوو ساڵە لە رێگەی هەڵبژاردنێکی گشتییەوەو بە گوێرەی رێژەی دانیشتوانی هەر ویلایەتێکە. کاتی کۆبوونەوەکانی کۆنگرێسیش لە کاتی دیاریکراودا بەرێوەدەچێت.

دەسەڵاتی دادوەریش لە چوارچێوەی "دادگای باڵا"دا کۆکرابۆوەوە، کە لە نۆ دادوەر پێکدێتو لەلایەن سەرۆکی کۆمارەوە دەستنیشان دەکرێت تا لە ژیاندا مابن؛ ئەرك و کاریان چاو خشاندنەوەیە بە هەموو ئەو ململانێیانەی کە لە نێوان

ویلایەتەکان یان لە نێوان کۆنگرێس و سەرۆکی کۆماردا دێتە ئارا. "دادگای باڵا" ماف هەڵوەشاندنەوەی هەر بڕیارێکی یان سزایەکی هەیە، کە پێی وابێت پێچەوانەی دەستوورە.

دەتوانرێت بوترێت "دادگای باڵا" خاڵی هاوسەنگیی دەستووری ئەمریکییە. بۆیە هەندێک کەس حکومەتی ولاتە یەکگرتووەکان بە **"حکومەتی دادوەران"** ناوزەد دەکەن. لە واقیعدا، ئەم دەستوورە نێوەندێکە لە نێوان مەلەکیەتی پابەند و رژێمی نوێی پارلەمانی، کە "مەلەکیەتی دەستووری" لە گشت دەسەڵاتە کردارەکییەکان دادەماڵێتو بەرپرسارێتی لە وەزیرەکاندا کۆدەکاتەوە.

دەستوور گونجانی هێنابووە کایە لە نێوان ویلایەتەکانی باکوور، کە سپی پێستەکان تێیدا نیشتەجێنو بە تەنها زەوی دەکێڵن، لەگەڵ ویلایەتەکانی باشوور، کە خاوەن موڵکە گەورەکان کۆیلەکانیان بۆ کشتوکاڵکردن بەکار دەهێنا. هەروەها دەستوور رێگەی بە ویلایەتەکانی باشوور دابوو رژێمی تایبەت بە خۆیان بپارێزن، کە ئاماژەیە بۆ رژێمی کۆیلایەتی، ئەوەش مایەی قێز لێبوونەوەی ویلایەتەکانی باکوور بوو.

بەرفراوانبوونی ولاتە یەکگرتووەکان:

ولاتە یەکگرتووەکان پێشتر تەنها ناوچەکانی نێوان زەریای ئەتڵەسیو چیای لیگانی دەگرتەوەو لە سیانزە ویلایەت زیاتر نەبوو، کە هەندێکیان زەوی بەرفراوانیان لەژێر دەستدابووو تا رووباری مسیسیپی گرتبووە خۆ، بەڵام حکومەتی یەکێتی دەستی بەسەر ئەو زەویانەدا گرتو ساڵی (١٧٨٧) گەلاڵەنامەیەکی دەرکرد بۆ رێکخستنی ئاوەدانکردنەوەیانو ئەو گەلاڵەنامەیە بووە بەردی بناغەی دامەزراندنی ناوچەو ویلایەتە نوێیەکانی دیکە.

ئەو زەوییە نوێیانە دابەشکرانە سەر چەند ناوچەیەك‌و حکومەتی یەکێتی لە هەر ناوچەیەکدا حوکمڕانێکی بۆ دانا، کە لەسەرەتادا بە تەنها حوکمی دەکرد، تا ژمارەی دانیشتوانیان گەیشتە پێنج هەزار کەس، ئینجا ناوچەکە بۆ خۆی حکومەتێکی دروست دەکردو دەستەی یاسادانان‌و ئەنجومەنی نوێنەرایەتی بۆ هەڵدەبژێردرا. هەر ناوچەیەك ئەندامێکی دەنارده کۆنگرێس بە مەبەستی راوێژکردنی بۆچوونەکانی. چونکە هزرەکە بەرەو ئەو رووە بوو کە هەرچی زووتره دانیشتوان بۆ خۆیان توانای هەڵسوڕاندنی کاروباری خۆیان هەبێت. ئەگەر هاتوو ژمارەی دانیشتوانی ناوچەکە خۆیدا لە پەنجا هەزار کەس، ئەوا ناچەکە دەبووە ویلایەتێکی سەربەخۆ دەیتوانی داوای چوونە ریزی یەکێتیی گشتی بکات.

ولاتە یەکگرتووەکان لەبەر ئەوەی لە بازنەیەکی دیاریکراودا گیری نەخواردبوو، بەڵکو بەرەو بەرفراوانبوون و گەورەبوون دەچوو، سەرەتا ئەم بنەمایە بەسەر ناوچەی یەکەم لە رۆژئاوای دوور (**Far West**) پیادە کرا، کە کەوتبووە نێوان ویلایەتەکان‌و رووباری مسیسیپی. لە ئاکامی ئەوەشدا لە نێوان سالانی (١٧٩١ – ١٧٩٦)دا سێ ویلایەتی دیکە هاتنە ریزی کۆماری ولاتە یەکگرتووەکانەوە.

فەرەنسا لەو دیوی رووباری مسیسیپی، ناوچە بەرفراوانەکانی "لویزیانا"ی لەژێر دەست دابوو، کە پێشتر، لە سالی (١٧٦٣)دا بۆ ئیسپانیا دەستی لێهەلگرتبوو، دواتر ناپلیۆن [ناپلیۆن بۆناپەرت (**Napoleon Bonapart**) (١٧٦٩– ١٨٢١). وەرگێر] ئەو ناوچانەی بەدەست هێنایەوە، تاوەکو نشینگەیەکی گەورەی فەرەنسی تێدا دامەزرێنێت. کاتێك ناپلیۆن، پاش پێشێلکردنی "ئاشتەوایی ئەمیان" [پەیماننامەی ئەمیان سالی (١٨٠١) لە نێوان

بریتانیاو فەرەنسادا مۆرکرا. وەرگێڕ]، هێزێکی دەریایی پێوستی ئەوتۆی نەبوو بۆ پاراستنی "لویزیانا" لە بەرامبەر هەڵمەتی ئینگلیزیدا. بۆیە لە ساڵی (١٨٠٣)دا وای بە چاکزانی بە ولاتە یەکگرتووەکانی بفرۆشێت. بەوەش سنوورەکانی ئەمریکا گەیشتە چیاکانی رۆکیو زەریای هێمن لە رۆژئاوادا.

ئیسپانیا نیمچە دوورگەی فلۆریدای بەدەستەوە بوو، ساڵی (١٨٣٠) ولاتە یەکگرتووەکان کرییەوەو لە ساڵی (١٨٤٥)دا کردییە ویلایەتێك. مەکسیکیش هەموو زەوییە بەرفراوانەکانی باشووری رۆژئاوای ئەمریکای باکوور "تکساس، نیو مەکسیکۆ، کالیفۆرنیا"ی بەدەستەوەبوو، کۆمەڵێك لە سەرەرۆکانی ئەمریکایی چوونە "تکساس"و سەربەخۆیی ئەو ناوچەیەیان راگەیاند، ساڵی (١٨٣٥) رژێمی کۆمارییان تێدا دامەزراند و توانیان لە ساڵی (١٨٤٦)دا، بە ولاتە یەکگرتووەکانەوەی بلکێنن. لە ئەنجامدا جەنگ لە نێوان مەکسیكو ولاتە یەکگرتووەکان بەرپابوو، کە بە ژێرکەوتنی مەکسیكو دەست هەڵگرتن لە "نیو مەکسیکۆ، کالیفۆرنیاو تکساس" بۆ ولاتە یەکگرتووەکان لە ساڵی (١٨٤٨)دا کۆتایی هات.

دواتر ولاتە یەکگرتووەکان لە ساڵی (١٨٤٦)دا، بە گوێرەی رێککەوتنێك لەگەڵ ئینگلتەرە، دەستی گرت بەسەر هەرێمی "ئۆریگۆن" کە دەکەوێتە باکووری رۆژئاوا. بەوەش پێکهاتەی ولاتە یەکگرتووەکان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا کۆتایی هات. ئیدی ولاتە یەکگرتووەکان بریتیبوو لە سیو سێ ویلایەت، تێکڕای رووبەرەکەی حەڤدە جار هێندەی رووبەری فەرەنسا بوو، کە سنوورەکانی رۆژهەلات و رۆژئاواو باشووری دەکەوێتە نێوان زەریای ئەتڵەسی و زەریای هێمنو کەنداوی مەکسیك.

زۆربوونی سامان و دانیشتوان:

ئەمریکییەکان بە دەستپێشخەری و کارکردن و تەگبیری چاك ناسران، توانیان لە ماوەی سەدەیەکدا بیابانە بەرفراوانەکان وەرچەرخێنن بۆ دەوڵەتی زەبەلاح، کە شانازی بە دانیشتوان و شارستانییەت و سامانەکانیانەوە بکات. پاش ئەوەی دانیشتوانی لە چوار ملیۆن کەس زیاتر نەبوو، لە ساڵی (١٨٥٠)دا خۆیدا لە (٢٣) ملیۆن و لە ساڵی (١٩١٣)دا گەیشتە (٩٣) ملیۆن کەس. بێگومان هۆی کۆچکردن بۆ ئەمریکا، هەر لە سەرەتاوە، لە گەورەترین هۆیەکانی گەشەکردنی دانیشتوان و ئاوەدانی بوو لەو ولاتە دوورە دەستەدا. دەبێت ئەوەش بزاندرێت، کە بزاوتی کۆچکردن بۆ ئەمریکا تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بەهێزو بەرفراوان نەبوو. واتە دوای ئەوەی ئەمریکییەکان بوونە یەکەیەکی نەتەوەیی سەربەخۆ.

ژمارەی کۆچکردووانی ئەورووپایی، دەورووبەری ساڵی (١٨٥٠)، دەگاتە سێ ملیۆن کەس. پاش ئەوە ژمارەیان وردە وردە زیادی کرد، تاوەکو لە ساڵی (١٩٠٥)دا گەیشتە (٢٣) ملیۆن کەس، لەوانە شەش ملیۆنیان ئیرلەندی و پێنج ملیۆنیان ئەڵمانی و دوو ملیۆنیان ئینگلیز بوون. ئەمانە گرنگترین رەوەندی بیانی بوون، کە شوێنپەنجەی دیاریان لە بوارەکانی ئاوەدانی و سیاسیی ولاتە یەکگرتووەکاندا هەبوو.

کۆبوونەوەی ئەم کۆچکردووە ئەورووپاییانە لە ماوەی حەفتا ساڵی کۆتاییدا، بۆ گرانیی گەورە لە ئیرلەندە (١٨٤٧– ١٨٥٤)و دۆزینەوەی کانزای زێڕ لە کالیفۆرنیا (١٨٤٨)و رێکخستنی گواستنەوەو کورتبڕی ماوەو تێچوونی نێوان ئەورووپاو ئەمریکاو زیادبوونی بەرچاوی دانیشتوانی (ئەڵمانیاو ئینگلتەرە) دەگەڕایەوە. ئیرلەندییەکان بە شێوەیەکی تایبەت لە ویلایەتی نیویۆرك و گەورە ولاتی پیشەسازی، کە کەوتبووە سەر دەریای ئەتڵەسی، نیشتەجێبوون.

ئـهڵمانـهكـان لـه نیویـۆرك گردبوونـهوه، كـه ژمـارهیـان گهیـشته پێـنج یـهكـی دانیشتوان. هەروەها له باشووری دەریاچه گەورەكانی دەوروبـەری شیكاگۆو لـه سەرووی رووباری مسیسیپیدا نیشتەجێبوون. ئەڵمانەكان خاوەنی كۆمەڵێكـی بـه دەسەڵات بوون له ئەمریكای باكووردا.

ئەمریكییەكان بەوە دەناسرێنەوە كە ناوچە بەرفراوانە قاقڕەكانیـان بـه هـۆی بەكارهێنانی نوێترین ئامرازەكانی پێشكەوتنی ماددی ئاوەدانكردەوە. هـەروەهـا ژیرانە دركیان بە گرنگـی هێڵـە ئاسـنییە گـەورەكـان كـرد. بۆیـە هێڵـی ئاسـنینی "پاسفیك"یـان راكێـشا، كـە درێژیـەكـەی لـە سـاڵی (١٨٦٩)دا خۆیـدا لـە (٥٢٠٠) كلیۆمەتر. هێڵە ئاسنییە ئەمریكییەكان لە ساڵی (١٨٦٠)ەوە زیاتر بوو لە هەمـوو هێڵەكانی ئەوروپا. راكێشانی هێڵـی ئاسـنی لـە مـاوەی سـی سـاڵان، (١٨٦٠) بـۆ (١٨٩٠)، دەگاتە دوو سەد هەزار كیلۆمەتر. لە ولاته یـەكگرتـووەكـانی ئـەمـڕۆدا، لانیكەم چوار سەد هەزار كیلۆمەتر هێڵی ئاسنی هەیە.، ئـەوەش بـە واتـای پێـنج یەكی هەموو هێڵە ئاسنینەكانی جیهان دێت.

ئەم تۆڕە ئاسنینانە گەورەترین هۆ بوون بۆ دروسـتبوونی شـارو گونـدەكـانو ئاوەدانی ناوچە بە پیتەكان. بۆیە هەر وێستگەیـەك لـە نـاوەڕاسـتی بیاباندا، بـە خێرایی دەبووە شارێكی نوێو ئاوەدانو شوێنی سەرهەڵدانی چاپخانەو رۆژنامـەو رووناكیو تەلەگراف. "شیكاگۆ" لە ساڵی (١٨٥٠)دا تـەنهـا (٣٠,٠٠٠) نیـشتەجێی تێدابوو، لە ساڵی (١٨٧٠)دا دانیشتوانی گەیشتە (٣٠٠,٠٠٠)و لە سـاڵی (١٩١٠)دا، خۆیدا لە دوو ملیۆن كەس. "سان فرانسیسكۆ"، كە لە كۆتایی هێڵی "پاسـفیك" بنیاتنرابوو، ساڵی (١٨٤٦) هیچ وجوودی نەبوو، ساڵی (١٨٨٠) (٢٥٠,٠٠٠) كـەس تیایدا نیشتەجێبوون.

بە هۆی گشتاندن و بلاوبوونەوەی ئامرازەکانی ئاودێری، رووبەری زەوییە کشتوکاڵییەکان بە رێژەیەکی یەکجار زۆر زیادی کرد، بەو رادەیەی ساڵی (١٩٠٠) زەوییە کشتوکاڵییەکان گەیشتە شەش هێندەی زەوییە کشتوکاڵییەکانی وڵاتی فەرەنسا. بەوەش وڵاتە یەکگرتووەکان بووە یەکەم وڵاتی کشتوکاڵی لە جیهاندا، کە بە بەروبوومی پەمۆو دانەوێڵە بەناوبانگ بوو.

هەروا پیشەسازییەکانی ئەمریکایی چالاکبوون، بۆیە وڵاتە یەکگرتووەکان بووە یەکەم وڵاتی پیشەسازی لەجیهاندا. ئەوەش لە ئەنجامی بوونی سامانە کانزاییەکانی وەك: خەڵوزی بەردی و ئاسن و مس و نەوت. وڵاتە یەکگرتووەکان بە پیشەسازی چنینیش بەناوبانگ بوو، کە توانی رکابەری ئینگلتەرە بکات لە پیشەسازییە پەمۆییەکان، فەرەنسا لە پیشەسازییە ئاوریشمییەکان و پیشەسازی لە قالبدان و پۆڵاو ئامادەکردنی ئامێرەکانی هێڵی ئاسنی.

بەهای پیشەسازییەکانی وڵاتە یەکگرتووەکان لە نێوان ساڵی (١٨٦٠) و (١٩٠٠)، لە (٣٨٠) ملیۆن جونەیهی ئیستەرلینیەوە بۆ (٢,٦٨٠,٠٠٠,٠٠٠) زیادی کرد. ئەوەی پارەتیدەری هاتنە ئارای ئەم بزاوتە پیشەسازییە زەبەلاحە بوو، بوونی سەرمایەکی گەورە بوو. ساڵی (١٩٠١) پارە وابەستەکان بە کارە پیشەسازییەکانەوە بە پەنجا ملیار فرەنك (دوو ملیار جونەی) دەخەمڵێندرا. وڵاتە یەکگرتووەکان بە داهێنانی رژێمی ناسراو بە ترەست (**Trust**) ناوبانگی وەرگرت، کە رژێمێکی بازرگانیی دارایی بەرفراوانبوو لە کۆمەڵێك رێکخراوی پیشەسازی یان کۆمپانیای گواستنەوەو گەیاندن پێکدەهات و زامنکەری بەرژەوەندییەکانیان بوون، جا ئەو بەرژەوەندییانە چ پەیوەندی هەبێت بە قۆرخکردنی بەرهەمێنان چ پەیوەست بێت بە دابەشکردنی رەنێوهاتووەکان یان پیشەسازییەکی دیاریکراو لە وڵاتدا.

ئەم رژێمە گەورانە، بە هۆی توانای داراییو دەسەلاّتیان لە کۆنگرێسو لە نێو پارتو فەرمانگە حکومەییەکاندا، توانیان باڵ بکێشن بەسەر بازاری ناوخۆدا. نەخشەو پلانی ئەو رژێمانە بریتیبوو لە بەرگریکردن لە بنەمای پاراستنی بازرگانیو سەپاندنی باجە گومرگییە بەرزەکان بەسەر کالاّی هاوردە لە دەرەوەی ولاّتدا. بەم رێگەیە لەناوخۆدا توانیان کۆنترۆڵی بازارە بازرگانییە داراییەکان بکەنو نرخەکان، ئارادەی خستنەوەی گومان، هەڵکێشنو هەموو رکابەرایەتییەکیش، کە رێکخراوەکان یان کۆمەڵە جیابۆوەکان پێی هەڵدەستن، بکوژن. لە گرنگترین ئەم رژێمانەش، بەرێوەبردنی رێکخراوەکانی گواستنەوە یان کۆمپانیاکانی هێڵی ئاسنی بوون.

بێگومان ئەم رێکخراوانە، بە هۆی سەرماییەکانیانەوە، بە تایبەت پاش کاولکارییەکانی جەنگی سڤیل، یارمەتییەکی زۆریان پێشکەشکرد بۆ دروستکردنی کارخانەو کارگەکانو گەیاندنو لەکارنانی کانە دەولەمەندەکانو دارستانەکان، هەروەها پێشخستنی پیشەسازییەکانو کشتوکاڵو بازرگانی لە ویلایەتەکانی باکوورو باشووردا. لەگەڵ هەندێشدا، نەدەبوو خەڵك بە نرخە بەزرکانیان دووچاری شەکەتی بکەنو دەبوو سنوورێکیان بۆ چاوچنۆکی ماددی هەبوایە، بە تایبەت کاتێك ئەو کەسە داراییانەی کاروباری ولاّتیان هەڵدەسوراند، سامانێکی زەبەلاحو قازانجێکی ئابرووبەرانەیان دەستکەوتبوو.

حکومەتی یەکێتی پاڵپشتی ئەو رێکخراوە قۆرخکارییانە بوو، جیاوازێکی زۆری پێ بەخشیبوون. لەو سەروبەندەدا، سەندیکا کرێکارییەکان دامەزران بۆ داواکردنی زیادکردنی کرێی کارو کەمکردنەوەی کاژێری کارو نەرمی نواندن لە کاتی نەخۆشبوونی کرێکارانو دەستەوەستانیان. "رێکخراوی سوارچاکانی کار"یش ساڵی (١٨٦٩) لە "فیلادلفیا" دامەزراو بەرفراوانبوو. کرێکاران لە گشت

ویلایەتەکانەوە تێکەڵ بەو ڕێکخراوە بوون، بەو ئەندازەی ژمارەیان لە ساڵی (١٨٨٦)دا خۆیدا لە ملیۆنێك کەس. بە شێوەیەکی گشتی، ئەو ڕێکخراوە بووە ڕێکخراوێکی نیشتمانی، ئامانجی بریتیبوو لە باشترکردنی بارودۆخی کرێکاران لە بەردەم (زیادبوونی هێزی پولدارە بێزارکەرەکان و هەڕەشەکانی گەورە ڕژێمە بازرگانییەکان، کە پێویستی دەکرد لە سنووری خۆیان بوەستێنرێن بەر لەوەی پەرێشانی و کەمبایەخی لەسەر شانی رەش و رووتی هەرە گەورە بێنێتە کایەوە).

کۆنگریس لە ساڵی (١٨٩٠)دا ناچاربوو قانوونێك دژی سەرجەم ڕێکخستنە بازرگانییەکان دەربکات، کە کار بۆ کۆت و پێوەندکردنی ئازادیی بازرگانی دەکەن، جا چ لەنێو ویلایەتەکانی یەکێتیدا بێت چ لە نێوان یەکێتی و ولاتە بیانییەکاندا بێت.

حکومەتی یەکێتی لەژێر گوشاری رای گشتییدا، لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا، توانی لە ئەنجامی سەرهەڵدانی گەورە ئابڕووچوونە داراییەکان بەدواداچوون بۆ ئەو ڕێکخستنانە بکات لە بەردەم دادگاو هەروەها "یەکێتیی کۆمپانیاکانی نەوت"و "یەکێتیی کۆمپانیاکانی جگەرە"و هاوشێوەکانی ئەو ڕێکخستنە بەهێزە بازرگانییە داراییانە هەڵبوەشێنێتەوە.

ولاتە یەکگرتووەکان بە سامانە زەبەلاحەکەی، دانیشتوانەکەی، پیشەسازییەکەی و بازرگانییەکەی کە وەسفکردنیان لە سنوور بەدەرە، چووە ریزی ولاتە زلهێزەکان. لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا، بەرهەمهێنانی خەڵووزی گەیشتە (٢٣٠) ملیۆن تەن لە (٧٢٠) ملیۆن تەنی تێکڕای خەڵووزی بەرهەمهێنراوی جیهان. بەرهەمهێنانی ئاسنی خۆیدا لە (٢٥) ملیۆن تەن لە (٧٩) ملیۆن تەنی تێکڕایی ئاسنی بەرهەمهێنراوی جیهان. بەرهەمهێنانی مسی بووە (٢٥٧,٠٠٠) تەن لە (٤٧٠,٠٠٠) تەنی تێکڕای مسی بەرهەمهێنراوی جیهان.

ولاتە یەکگرتووەکان لە ماوەی سەدەی نۆزدەهەمدا قەرزاری بێگانە بوو، بۆ ئاوەدانکردنەوەی ناوچە بەرفراوانەکانی پشتی بە سەرمایەی ئەورووپی بەستبوو. بەلام لە دواتردا، سەرچاوە سروشتییەکانی بەکارخراو خۆشگوزەرانی لە سەرلەبەری ناوچەکانیدا بلاوبووە. هەروەها بەرهەمهێنراوەکانی ولاتە یەکگرتووەکان، کەوتە ململانێ لەگەڵ گەورە پیشەسازییەکانی جیهان. دەستکرا بە ناردنی بەرهەمهێنراوەکانی بۆ دەرەوەی ولاتو لە ولاتە دوورەکاندا کەوتە سۆراخی بازاڕی نوێ. لە ئەورووپاشدا پشکەکانی کۆمپانیاکانی ولاتە یەکگرتووەکان بە ملیۆنەها دابەشبوو.

جەنگە سڤیلییەکان (مەدەنی):

گەلانی ئەورووپی کە خاوەنی نشینگە بوون لە ئەمریکا، بۆچاندنی قاوەو قامیشی شەکر کۆیلەیان بەکاردەهێنا، ئەو کۆیلانە بە زۆری لە کەناراوەکانی ئەفریقی دەکڕدران. لە واقیعدا، ئەو کۆیلانە لە خەڵکانی دیکە زێتر بەرگەی زەحمەتی کاریان دەگرت لە ناوچە گەرمەکاندا، لە ئەورووپادا، لەگەڵ شۆڕشی فەرەنسی بزووتنەوەی ئازادیی گشتی دژی کۆیلەداری دەستپێکرد، لەو ئاکامەدا ولاتی سوید ساڵی (١٨٤٧) سیستەمی کۆیلەداری هەڵوەشاندەوە، فەرەنساش لە ساڵی (١٨٤٨) کارپێکردنی راگرت دواتر ولاتانی دیکە هەمان هەنگاویان هەڵنا.

هەرچی لە ولاتە یەکگرتووەکان بوو مەسەلەی کۆیلەداری هۆیەك بوو بۆ بەرپابوونی جەنگە سڤیلییە وێرانکارەکان. بەوەی هەر دوو ویلایەتی "جۆرجیا"و "کارۆلینا"، کە دەکەونە بەشی باشووری رۆژهەلاتی ولات لە رووبەری بەرفراواندا لۆکەیان دەچاند، بۆ ئەو مەبەستەش ئەوانە دەبوو کۆیلەکان بەکاربهێنن، بە تایبەت دوای ئەوەی کە سەلمێندرا بەرهەمی لۆکە سەرچاوەی گەورەی سامانی

وڵاتە. دوو ویلایەتی "ماریلاند"و "ڤێرجینیا" کە کەش و هەواکەیان بە کەڵکی چاندنی لۆکە نەدەهات بە کاری پەروەردەکردن و هێنانی کۆیلەوە خەریك بوون، گەورە مۆڵکدارەکان و جوتیارەکان لەو ناوچانەی لۆکە دەچێندرێت کۆیلەیان لەو ویلایەتانە دەکڕی.

لە ئەنجامی ئەوەدا ژمارەی کۆیلەکان لە ویلایەتەکانی باشووردا زیادی کردو بازرگانی کۆیلە تەشەنەی سەند، هەرچەندە یەکێك لە ماددەکانی دەستوور ساڵی (١٧٨٧) جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە "لە هەموو ویلایەتە یەکگرتووەکان نابێت لەگەڵ دەستپێکی ساڵی (١٨٠٨) کۆیلە بهێندرێت". کەچی سەرباری ئەوە فەرمانبەرانی ویلایەتەکانی باشوور پاش ساڵی (١٨٠٨) لە ڕێگای قاچاغەوە بەردەوامبوون لە هاوکاریکردنی هێنانی کۆیلە بۆ ناو ئەمریکا. کۆیلەکان ساڵی (١٧٩٠) ژمارەیان (٧٠٠,٠٠٠) بوو، کە لەو ژمارەیە (٤٠,٠٠٠) لە هەشت ویلایەتەکانی باکوور بوون و(٦٦٠,٠٠٠) لە ویلایەتەکانی باشوور بوون. ساڵی (١٨٢٠) ژمارەیان خۆیدا لە یەك ملیۆن و نیو لە کۆی گشتی دانیشتوانی باشووری ئەمریکا کە بریتیبوو لە (٤,٤٣٥,٠٠٠) کەس. لە کاتێکدا دانیشتوانی سپی پێستی باکوور زیاتر بوون لە پێنج ملیۆن کەس، تەنانەت نوێنەرایەتی ویلایەتەکانی باشوور لە کۆنگرێسی ئەمریکی لەسەر ئەو ئیعتبارە بوو کە پێنج رەش پێست بەرامبەر بە سێ سپی پێستە، بۆیە سیستەمی کۆیلەداری بە تێپەڕینی کات بووە پرەنسیپی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە باشووردا، ئەوەش هۆی دواکەوتنی بوو لە بواری ئاوەدانی و پێشکەوتندا بە بەراورد لەگەڵ باکووری، کە خەڵکە ئازادەکەی ئەهلی پێشکەوتن و فیکرو کاربوون لە بوارە زانستی و هونەری و پیشەسازییە هەمە چەشنەکاندا.

ململانێیەکی بەردەوام لە نێوان باکوورییەکان و باشوورییەکاندا هەبوو، هەر کاتێکیش کۆنگرێس بیویستایە ویلایەتێکی نوێ یان ناوچە نوێیەکان بە یەکێتییەوە بلکێنێت ململانێکە رژدتر دەبوو لە نێوانیان. گروپی یەکەم (باکوورییەکان) داوای قەدەغەکردنی کۆیلەداری دەکرد لە کاتێکدا گروپی دووەم (باشوورییەکان) داوای پەیڕەوی لە سیستەمی کۆیلەداری دەکرد.

هەندێك کەسایەتی سالّی (١٨٨٢) بەناوی مرۆڤایەتی و مەسیحییەتەوە دەستیانکرد بە داواکردنی قەدەغەکردنی کۆیلەداری، نووسەر و ئەدیبان پەرێشانی کۆیلەو ئەوەی لە ئەنجامی بوونی ئەو سیستەمەوە دێتە ئارا وێنایان کرد بەوەی کە نزمبوونەوەیە لە ئاکارو ئەخلاقی گشتی کۆمەڵ. سالّی (١٨٥٤) لە باکوور پارتی کۆماری هاتە کایە، کە جەنگی دژی کۆیلەداری راگەیاندو هەڵبژاردراوەکەشی کە "ئەبراهام لینکۆڵن" (**Abraham Lincoln**) بوو لە هەڵبژاردنەکان سەرکەوتنی بەدەستهێناو لە (٦ی تشرینی دووەمی ١٨٦٠) بووە سەرۆك کۆمار.

ویلایەتەکانی باشوور کاتێك وای بۆچوون کە کۆیلەداری بەسوودترە لە یەکێتی، بۆیە هەندێکیان بڕیاریان لە جیابوونەوە کردەوە لە یەکێتیی کۆماری، بە تایبەت دوای وەرگرتنی پۆستی سەرۆك کۆماری لەلایەن "لینکۆڵن"ەوە. بۆیە بە خێرایی ویلایەتی (کارۆلینا) جیابوونەوەی راگەیاندو نوێنەرانی لە (٢٠ی کانوونی یەکەمی ١٨٦٠) لە کۆنگرێس کشاندەوە، بە دوایدا هەموو ویلایەتەکانی باشوور ئەو هەنگاوەیان هەڵنا، لە (٤ی شوباتی سالّی ١٨٦١) یانزە ویلایەتە جیابۆوەکە لە کۆنگرێس، کۆبوونەوەو دەستووری ویلایەتەکانی ئەمریکای یەکگرتوویان راگەیاندو "جیفرسۆن دافیز" (**Jefferson Davis**) بە سەرۆك کۆمار هەڵبژێردراو شاری "ریچمۆند"یان کردە پایتەخت.

لە ئەنجامی ئەوەدا جەنگ لە نێوان ویلایەتەکانی باکوور و باشوور هاتە ئاراو چوار ساڵی خایاند (١٨٦١– ١٨٦٥). باکوور بە هۆی زۆری ژمارە (دانیشتوانی باکوور (١٩) ملیۆن سپی پێست و باشوور (١٢ ملیۆن) بوون کە لە نێوانیاندا (٤ ملیۆن) کۆیلە هەبوو) و پێداگیری "لینکۆڵن"و بۆچوونە رەسەنەکانی و ئارامگرتنەکانی سەرکەوتنی بەدەستهێنا. سەرکردەی باکوور "گرانت" (Ulysses Simpson Grant) لە (نیسانی ١٨٦٥)دا شکستی یەکلاکەرەوەی بە سەرکردەی باشوور "روبەرت لی" (Robert Lee) هێنا، بەوەش جەنگ دوای ئەوەی تەنها لەسەر باکوور بە تیاچوونی (٣٠٠,٠٠) هەزار پیاو (٦٠٠) ملیۆن جونەیی وەستا، کۆتایی پێهات.

کۆنگرێسی یەکێتی لە (تەمووزی ساڵی ١٨٦٢) کۆیلەداری لە ویلایەتەکانی یەکێتی هەڵوەشاندەوەو لە (حوزەیرانی ساڵی ١٨٦٣)یشدا لە ویلایەتە هەڵگەڕاوەکان کۆیلەداری رەتکرایەوە. لە کۆتاییدا هەموارکردنی دەستوور هاتە کایەوەو جەختی لەسەر رەتکردنەوەی کۆیلەداری کرد بە هەموو چەشنێك لە ولاتە یەکگرتووەکاندا. لە دواتردا، کۆنگرێسیش بڕیاریدا کە کۆیلەکان هەمان مافی سیاسیان هەبێت کە سپی پێستەکان هەیانە.

ئیدی لەو رۆژگارەوە "کێشەی رەشایەتی" (Negro Problem) سەری هەڵدا. کۆیلەکان لە ساڵی (١٧٩٠)دا ژمارەیان لە (٨٠٠,٠٠٠) هەزار تێپەڕی نەدەکرد، بەڵام لە دواتردا ژمارەیان زیادی کردو خۆیدا لە (١٠) ملیۆن کەس یان دەیەکی دانیشتوانی ولاتە یەکگرتوەکان. تاوەکو ئێستاش سپی پێستەکان، بە هۆی جیاوازیی رەگەزو رەنگو رەچەڵەکەکان، تووڕیی ناحەزایەتیو بێ بایەخیان بەرامبەر بە رەش پێستەکان لە دڵدایە. رەش پێستەکان تەنانەت شوێنی

تایبەتیان هەیە لە ترام، فارگۆنی شەمەندەفەرو هۆتێل‌و کلێساو شتی دیکە، ئەوانە بە تەوەزەلی‌و بەدرەفتاری‌و مەیلبوونیان بۆ گێرەشێوێنی بە ناوبانگن.

سەرباری یەکسانیان لەگەڵ سپی پێستەکان لە بەردەم قانون، سپی پێستەکانی باشوور تاوەکو لە هەڵبژاردنەکان رەش پێستەکان دوورخەنەوە، بە هەموو شت بیانوو دەگرن. لە حکومەتی یەکێتی بە پێچەوانەی دەستوورەوە، لە سۆنگەی ئەو کارانەوە تەنها ئەندامەکانیان شوێنیان دەبێتەوە، زۆرجاران ئەمریکییەکان وا بیریان کردۆتەوە کە بە کۆمەڵ کۆیلەکان لە کۆڵ خۆیان بکەنەوەو دووریانبخەنەوە بۆ دوورگەکانی فیلیپین یان هەندێك لە ناوچە دوورەدەستە بەرفراوانەکانیان[1].

پرەنسیپی مۆنرۆ:

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا ولاتە یەکگرتووەکان بەهێزو بەرفراوان بوو، نەتەوایەتییەکەی روونبۆوە، هۆشیاربۆوە لەو مەترسییەی کە لە ناوچە دراوسێکانەوە لە لایەن هەندێك لە ولاتە ئەوروپییەکانەوە پەیدا بوووەو بۆتە لەمپەر لە بەردەم فراوانخوازییەکانی لە کیشوەری ئەمریکی. ناوچەی "ئالاسکا" کە بەناوبانگ بوو بە راوو کەوڵکەکانی لە ساڵی (١٨١٥)دا سەر بە رووسیا بوو، بریتانیای گەورەش قەناعەتی بە موڵکە بەرفراوانەکەی لە کەنەدا نەدەهات و دەیویست ناوچەکانی "ئۆریگۆن" کە لە نێوان چیا بەردینەکان و زەریای هێمندا درێژ دەبێتەوە بکاتە موڵکی خۆی، موڵکەکانی ئیسپانیاش لە سەری "هۆرن" بۆ باکووری "سان فرانسیسکۆ" درێژ دەبۆوە. لە ئەمریکای باشووریش جگە لە (بەرازیل و جیان) ئەمریکای ناوەراست، مەکسیك، جوانترین دوورگەکانی

"ئەنتلس"و هەموو ئەو ناوچانەی کەوتوونەتە رۆژئاوای مسیسیپی، کە ئێستا بە (کالیفۆرنیا، نیڤادا، ئاریزۆنا، نیومەکسیکۆ، تیکساس، کینساس و ئۆکلاهۆما) ناسراوە لەگەڵ فلۆریدای رۆژهەڵات موڵکی ئیسپانیا بوون.

ئیسپانیا لەبەر ئەوەی سایەی خۆی بەسەر هەموو کەنارەکانی (مەسکیك)دا سەپاندبوو، بۆیە ولآتە یەکگرتووەکان بێ توانا بوو سەبارەت بە پتەوکردنی موڵکەکانی لە سنوورە سروشتییەکانی خۆی تاوەکو دەسەڵاتی ئیسپانی لە ئەمریکا کەم نەکاتەوە. وا رێکەوت "ناپلیۆن" کە چاوتێبڕینی هەبوو لە ئیسپانیا، بە سوپایەك لەژێر سەرکردایەتی "میرات" هێرشی بردە سەری‌و بنەماڵەی دەسەڵاتداری ئیسپانیای سەراوژوور کردو براکەی خۆی بە ناوی "یووسف" ساڵی (١٨٠٨) کردە پاشا، ئیسپانەکان بە توندترین شێوە بەرەنگاری بوونەوە. بەو شێوەیە جەنگ بۆ ماوەی پێنج ساڵان (١٨٠٨-١٨١٣) درێژەی کێشا.

ئەم کودەتایە یارمەتی بڵاوبوونەوەی شۆڕشی دا لە نشینگەکانی ئیسپانی لە ئەمریکای باشوور کە ئیسپانیا بە باج‌و سەرانە زۆرەکانی‌و چاوچنۆکی سەردارەکانی‌و بەربەستە بازرگانییەکانی، ماندووی کردبوون. سەرکردە نیشتمانییەکان توانیان بە شێوەی یەك لە دوای یەك ویلایەتەکانی (چیلی، ئەرژەنتین، فەنزوێلا، کۆلۆمبیا) لەژێر دەستی ئیسپانیا دەربهێنن.

لەو سەروبەندەدا حکومەتی ئیسپانیا لە فلۆریدا ساڵی (١٨١٩) کەمکێشی بۆ ولآتە یەکگرتووەکان کرد، لە هەمان کاتیشدا کۆماری یەکێتی چاودێری پەرەسەندنی بزووتنەوەی سەربەخۆیخوازانەی نشینگەکانی باشووری دەکردو چاوی خستبووە سەر.

ولاتــە یــەکگرتووەکان دەیویــست لــە یەکــەم هەلــدا دان بــە ســەربەخۆیی ویلایەتەکانی ئەمریکای باشوور بنێت. زۆر زوو چاوتێبڕینەکانی ولاتان بزواو رووسیا داوای ناوچەکانی باشووری نشینگەکانی لە "ئالاسکا"دا دەکرد، یان لە لایەکی دیکە رووسیاو پرووسیاو نەمساو فەرەنسا پەیمانیان دابوو بەپێی "هاوپەیمانێتی پیرۆز"ی نێوانیان (پاشا شەرعییەکانی) ئەو ولاتانە بگێڕنەوە، کە "ناپلیۆن" دەری کردبــوون. بۆیــە ئیــسپانیا داوای لــەو ولاتانــە کــرد هاوکــاری بکــەن بــۆ توندوتۆلکردنەوەی دەسەلاتی لە نشینگەکانی لە ئەمریکای یاخیبوو. هاوهەنگاو سەرۆك کۆمار "مۆنرۆ" (James Monroe) لە (٤ی مارتی سالی ١٨٢٢)دا دەستپێشخەری کرد لە داننان بە سەربەخۆیی کۆمارەکانی ئەمریکای باشوور.

ئینگلتەرە بە چاوی رەزامەندی لە دەستێوەردانی ئەوروپا لە کاروباری ئەمریکای باشوور نەدەڕوانی، چونکە جیابوونەوەی ئەو ویلایەتانە لە ئیسپانیا لە ئاکامی تێکشکانی کۆتو پێوەندە بازرگانییەکانو زۆربوونی بزاوتی بازرگانی بوو لە نێوان ئەوانو ئینگلتەرەدا.

سەرۆك وەزیرانی ئینگلیزی "کاننگ" پێشنیاری ئەوەی بۆ وەزیری ئەمریکا کرد کە ئینگلتەرەو ولاتە یەکگرتووەکان هاوکاری یەکتر بن لە رێگەگرتن لە دەستێوەردانی دەولەتانی هاوپەیمان. بەلام سیاسەتوانە ئەمریکییەکان وایان بە باش بینی بۆ خۆیان و دەرەنجامێکی دروست ترە کە ولاتە یەکگرتووەکان بە تەنها ئەرکی پاراستنی کۆمارەکانی ئەمریکی بگرێتە ئەستۆ. ئیدی لەو بەرەنجامەدا "مۆنرۆ" لە کۆنگرێس (٧ی کانوونی یەکەمی سالی ١٨٢٣) روونکردنەوەی خۆی، ناسراو بە "پرەنسیپی مۆنرۆ" پێشکەشکرد، کە تیایدا

پلانـی سیاسـیی ولاتـە یـەکگرتووەکانی بەرامبـەر بـە هەرێمـەکانی کیـشوەری ئەمریکی کێشاوە.

لەو لێدوانەدا هاتووە کە:

"بۆ هیچ دەوڵەتێکی ئەورووپی نییە لە ناوچەکانی دۆڵی رۆژئاوادا نشینگە دامەزرێنێت".

ئەوەش ئاماژەی تێدایە بۆ چاوتێبڕینەکانی رووسیا لە کەنارەکانی زەریای هێمن و فەرەنسا لە ولاتی مەکسیك.

لێدوانەکە ئەوەشی راگەیاند کە:

"ولاتە یەکگرتووەکان بڕیاری داوە خۆی لە کاروباری سیاسیی ئەورووپی یان لە موڵکەکانی دەوڵەتانی ئەورووپی لە جیهانی نوێ هەڵنەقورتێنی، بەلام لە بەرامبەریشدا داوایان لێ دەکات رێگری لە سەربەخۆیی کۆمارەکانی ئەمریکای باشوور یان سیستەمە ناوخۆییەکانیان نەکەن کە ولاتە یەکگرتووەکان دانی پێداناوە، هەر دەستێوەردانێکیش لە کاروباری ئەوانە بە کارێکی دوژمنکارانە دژ بە ولاتە یەکگرتووەکان دەژمێردرێت".

ئـەم پرەنسیپە لـە رووکەشـدا مەبەسـتی پاراسـتنی کۆمارەکـانی ئـەمریکای باشوورو ناوەراستە لە دەستێوەردانی ئەورووپی و بەرگرییە لە سەربەخۆییان و سیستەمە کۆمارییەکانیان، کەچی لە راستیدا پاوانکردنی ناوچەی دەسەلات بوو بۆ ولاتە یەکگرتووەکان لە هەموو ولاتانی کیشوەری ئەمریکی. بۆیە زۆرجار بە بیانووی رێگەگرتن لە دەوڵەتێك یان چەند دەوڵەتێکی ئەورووپیی دیاریکراو لە

داگیرکـردن‌و دەسـتدرێژکردنە سـەریان دەسـت بەسـەر ناوچـەکاندا گـیراوەو لکێندراوە بە ولاتە یەکگرتووەکانەوە.

پیـادەکردنی "پرەنسیپی مۆنرۆ"و فراوانبـوون لـە پیـادەکردنی لـە نیـوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بوو: لـە مەکسیك (١٨٦٦)، ئالاسـكا (١٨٩٧)، کوبـا (١٨٩٨). ولاتـە یـەکگرتووەکان سـالّی (١٨٦٥) نـارەزایی بەرامبـەر بـە شـالاوی "نـاپلیۆن" بـۆ سـەر ولاتـی مەکسیك دەربـری، بۆیـە سـالّی (١٨٦٦) سـوپای کشاندەوە، هەروەها سالّی (١٨٦٧) ئالاسکای لە رووسیا کریەوە.

هەرچـی دوورگـەی کوبـا "شـاژنی ئـەنتلس"و گـەورەترین و دەولّەمەنـدترین دوورگەکانی بە توتن‌و شەکرو کانزاکانی بوو، ئەمریکییەکان لەمێـژ بـوو چاویان تێبڕیبـوو. کـاتێکیش ئیـدارەی ئیـسپانی لـە کوبـا و پۆرتۆریکـۆ (ئـەنتلس لـە ئەمریکا)و لە دوورگەی فیلیپین (لە ئاسیا)دا خراپ‌و ستەمکار بوو تەنها بـیری لـە قۆزتنەوەی ئەو نشینگانە دەکردەوەو لـە پێنـاو بەرژەوەنـدیی دەولّـەتی خـاوەن سەروەری (واتە ئیسپانیا) ڕێگری لە بەردەم بەرژەوەندییەکانی دانیـشتوانی ئـەو ناوچـانە دەکـرد، لـە مـاوەی سـەدەی نۆزدەهـەم‌و لـە کـات و سـاتی جیـاوازدا شۆڕشیان دژی بەرپاکرد.

شۆڕش لە کوبـا سـالّی (١٨٩٥) بلاّوبـۆوە، لـە فیلیـپین سـالّی (١٨٩٦)، زۆری نەمابوو سالّی (١٨٩٧) جەنگ بە بەخشینی سـەربەخۆیی نـاوخۆیی کۆتـایی بێـت لـەو دوورگانـە، کەچـی ولاتـە یـەکگرتووەکان لـە ئاکـامی تەقینـەوەو نغرۆبـوونی کەشتییەکی لە ئاوەکـانی کوبـا سـالّی (١٨٩٨) خـۆی لـە جـەنگ هەلقورتانـد؛ بەوەش جەنگ لە نێوان ئیسپانیاو ولاتە یەکگرتووەکان بەرپابوو. جەنگ نزیکـەی

سێ مانگی خایاند، کە لەمیانەیەدا هێزە دەریاییەکانی ئیسپانی تێکشکێنران و ئیسپانیا ناچاربوو بە گوێرەی "پەیماننامەی پاریس"، لە (١٠ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٨٩٨) دەست لە دوا نشینگەکانی خۆی هەڵگرێت.

ئیسپانیا کەمکێشی لە پۆرتۆریکۆ و فیلیپین بۆ ولاتە یەکگرتوەکان کرد بەرامبەر بە پێنج ملیۆن دۆلار (یەك ملیۆن جونەی). کوباش سەربەخۆیی پێدرا، بەلام ولاتە یەکگرتووەکان دەستی بەسەردا گرت. لەو ڕێگەیەشەوە توانی کۆنترۆڵی کەنداوی مەکسیك و دەریای ئەنتلس بکات، یان بە گوزارشتێکی دیکە بووە خاوەنی کلیلەکانی دەریای سپی ئەمریکی.

لە ئاسیاشدا بە دەستخستنی فیلیپین، ناوچەیەکی دەسەلاتی جیهانی لە نێوان ژاپۆن و چین هیندی چینی، لە یەکێك لە مەمەڕەکانی سەنگافورە بۆ ولاتە یەکگرتوەکان دروستکرد. لەو کاتەشەوە ولاتە یەکگرتوەکان کار بۆ ئەوە دەکات سایەی خۆی بەسەر زەریای هێمندا بسەپێنێت. ئەوەش خاڵی ناکۆکی و ململانێ بوو لە نێوان ولاتە یەکگرتوەکان و ژاپۆن و چوونە پاڵی ئەو ولاتە بۆ ئینگلتەرە، کە بیری لە دروستکردنی بنکەیەکی سەربازیی بەهێز دەکردەوە لە سەنگافورە.

لە ساڵی (١٨٩٢)دا ولاتە یەکگرتووەکان "دوورگەکانی هاوای"یان داگیرکرد، کە گرنگترین خاڵی سەربازییە لە زەریای هێمن. بەوەش ولاتە یەکگرتووەکان بووە خاوەنی وێستگەیەکی دەریایی سەخت لە بەندەری (پیرل هاربەر).

[1] مێژووی نووسینی ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە بۆ ماوەیەكی زووتر. بۆیە پێویستە خوێنەری بەڕێز ئاگاداری ئەوە بێت كە كاتێك نووسەر باس لە ڕەوشی وڵاتە یەكگرتووەكان دەكات ئەوا لەگەڵ ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا گۆڕانی زۆری بەسەردا هاتووەو مێژووی كۆمەڵایەتیو پێكەوە ژیانی دانیشتوانی ئەو وڵاتە قۆناغی كاریگەری بڕیوە، ئەو زوڵم و زۆردارییەی دەرهەق بە ڕەش پێستەكان دەكرا ئێستا زۆر كەمبۆتەوە. (وەرگێڕ)

چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوونووس د.ئامانج حسن أحمد

ئەنجامدانی: د.محمد عبدالله کاکە سوور

پ١/ ناونی/٠٥٨١/شانی نامەی ماستەرت چییە؟

و/ برایم ئەحمەد رۆڵی لە بزاڤی رزگاریخوازی گەلی کورددا.

پ٢/ ناونیشانی نامەی دکتۆرات چییە؟

و/ پەیوەندی نێوان کوردو ئاسوری(١٨٤٣-١٩٣٣ز).

پ٣/ ناوی تەواوی رێککەوت و شوێنی لەدایك بوونت؟

و/ ئامانج حسن ئەحمەد، سلێمانی ١٩٧٩.

پ٤/ چەند وڵاتت بینیوە؟

و/ ئێران، سوریا، تورکیا.

پ٥/ چەند زمان دەزانی؟

و/ کوردی، عارەبی، فارسی، تارادەیەك ئینگلیزی.

پ٦/ بۆچی لە نێوان مەسیحییەکانی کوردستان مێژوونووسی ئەکادیمی هەڵنەکەوتوون؟

و/ ناکرێت بڵێین مێژوونووس لە نێو مەسیحییەکاندا هەڵنەکەوتوون، بەڵام دەکرێت بڵێین زۆر دیارو بەرچاونین کە رەنگە ئەمەش بۆ ئەوە بگەرێتەوە کە کەمینەن لە کوردستاندا.

پ٧/ بازاری کتێبی مێژوویی لە کوردستاندا چۆن دەبینی؟

و/ لەم ساڵانەی دوایدا بەرەو پێشەوەچونێکی زۆری بەخۆوە بینیوە.

پ٨/ بۆچی ئەگەر ئافرەت مافی خوێندنی لە کوردستاندا هەیە بەشداری ئافرەت لە نووسینی مێژووی کورددا لاوازە؟

و/ ئافرەت لە کوردستاندا، خۆیان ناتوانن کار بۆ خۆیان بکەن و تواناکانی خۆیان دەربخەن، گەرنا باوەڕ ناکەم ڕێگرییەك هەبێت لە بەردەمیاندا، جگە لەوەش مەرج نییە هەر کەسێك خوێندەواربێت ببێتە مێژوونووس.

پ٩/ ئایا سەردانی مۆزەخانەکانی کوردستانت کردووە؟

و/ بە دڵنیاییەوە، مۆزەخانەکانی (سلێمانی، هەولێر، دهۆك، سنەو هەمەدان...)م بینیوە.

پ١٠/ لەکاتی خوێندنەوەی مێژووی کورد هەست بە چی دەکەی شانازی کردن یان غەمباربوون یان هەست دەکەی کاری خۆت دەکەی؟

و/ لە ڕاستیدا خوێندنەوەی مێژووی کورد وام لێدەکات کە نیگەران بم، ئەویش لە لایەکەوە بۆ سیاسەتی داگیرکەرانەی وڵاتانی هەرێمی و نێودەوڵەتی دەگەڕێتەوەو لە لایەکی دیکەوە ململانێ و شەڕو پێکدادانی نێوخۆیی و یەکتر قەبوڵ نەکردن و خیانەت و... بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مێژوویەکمان هەیە کە مایەی خۆشحاڵی و شانازی بێت.

پ١١/ پێت وایە ڕۆژنامەگەری ئەمڕۆی کوردستان سەرچاوەیەکی باش بێت بۆ مێژوونووس لە ئایندەدا پشتی پێ ببەستێ بۆ نووسینی مێژووی کورد؟

و/ بەڵێ، لەبەر ئەوەی باوەڕناکەم ئەرشیفێکی نەتەوەیی باشمان هەبێت.

پ١٢/ پێت وایە شتێك هەبێت بە ناوی قوتابخانەی کوردی لە نووسینی مێژوودا؟

و/ بەداخەوە نییە گەر ویستێکیش هەبێت زۆر لاوازە.

پ١٣/ بایەخی وێنە لە بواری مێژوودا چییە؟

و/ زۆر گرنگە.

پ١٤/ پێت وایە جیاوازی هەبێت لە نێوان زمانی نووسینی مێژوویی و زمانی نووسینی ئەدەبیدا؟

و/ بەڵێ.

پ١٥/ رات چییە بەرامبەر بە مێژووی زارەکی ئایا لەم بوارەدا کارت کردووە؟

و/ یەکێك لە سەرچاوەکان کە توێژەر کاری لەسەر دەکات وەرگرتنی زانیارییە لە لایەن کەسانی شارەزا لە بوارێکی دیاریکراودا هەر بۆیە تاڕادەیەك گرنگی پێدەدەم.

پ١٦/ پێت وایە مێژوونووسی بێ لایەن هەبێت؟

و/ سەبارەت بە مێژوونووسی بێ لایەن دەکرێت بڵێین کە لە وڵاتانی رۆژئاواو پێشکەوتوودا بوونی هەیە و نووسەران لەبەر ئەوەی کە هیچ منەت و باکیان بە دەستەڵاتداران نییە بە ئازادی و بەبێ ترس بۆچوونی خۆیان ڕادەگەیەنن، بەڵام لە وڵاتی ئێمەدا ناڵێین نییە، بەڵام تاڕادەیەکی زۆر لایەنداری و کەوتنە ژێرباری تێدایە.

پ١٧/ مێژوو هەر سوودی هەیە یان زیانیشی هەیە؟

و/ ئێمە نابێت لە سوودو زیانەکانی بپرسین بەڵکو دەبێت خۆی چۆنە وەها باسی بکەین، چونکە بە چاك و خراپییەوە مێژوو ڕوویداوە و دەربازبوونی نییە، ئێمەش خۆمانی لێبدزینەوە و باسی نەکەین ئەوا کەسانی دیکە ڕاستییەکان دەخەنەڕوو.

پ١٨/ پێت وایە ڕادیۆو تەلەفزیۆنەکانی کوردستان وەکو پێویست گرنگیان بە بواری مێژوو داوە؟

و/ تاڕادەیەك.

پ١٩/ وێنەی هیچ کەسایەتییەکی مێژووییت لە ماڵەوە هەڵواسیوە؟

و/ نەخێر، وێنەی کەسم لە ماڵەوە هەڵنەواسیوە.

پ٢٠/ چۆنە بایەخی وەرگێڕان لە بواری مێژوودا دەبینی؟

و/ وەرگێڕان لە هەموو بوارێکدا بە گرنگ دەزانم بەتایبەتی بۆ بەشی مێژوو چونکە بە ڕاستی کتێبخانەی کوردیمان لاوازەو فێرخوازانیشمان لە کوردی بەولاوە هیچ زمانێکی دیکە نازانن.

پ٢١/ لەگەڵ ئەوەی مۆزەخانەی ئەهلی لە کوردستاندا بکرێتەوە؟

و/ گرنگ نییە بەلامەوە هەبێت یان نەبێت.

پ٢٢/ بۆ پتر خزمەتکردنی مێژووی کورد پێشنیاری چی دەکەی؟

و/ بۆ خزمەتکردنی لایەنی مێژوویی پێویستە ڕەچاوی چەند خاڵێك بکرێت:

١- دەرخستنی سەرجەم بەڵگەنامەکان.

٢- زەمینە خۆشکردن بۆ توێژەران.

٣- دابینکردنی گەشت و ڕاهێنانی مامۆستایانی زانکۆ لەسەر زمانی ئینگلیزی.

پ٢٣/ ئایا مێژوونووسانی کورد لەبەر پوخت نووسی یان لەبەر کەم کاتی کەم دەنووسن؟

و/ بەشێکی زۆریان شارەزووی نووسینیان نییەو خۆیان لە کێشەو گرفت بەدووردەگرن.

پ٢٤/ لە هیچ نووسینێکی خۆت پەشیمانی؟

و/ تارادەیەك.

پ٢٥/ ئایا دراوسێکانی کورد هەر مێژووی کوردیان چەواشەکردووە یان خزمەتیشیان کردووە؟

و/ هەردوو لایەنەکەی تیادایە.

پ٢٦/ چۆن وەڵامی ئەو کەسانە دەدەیتەوە کە مێژوو بەدرۆ دەزانن؟

و/ ئەوانەی مێژوو بەدرۆ دەزانن لە بایەخی مێژوو نەگەیشتوون.

پ٢٧/ لە نێوان پێناسە جۆربەجۆرەکانی مێژوو کامەیان بەگونجاوتر دەزانی؟

و/ مێژوو بریتییە لە تۆماری ڕووداوەکانی ڕابردوو بە مەبەستی سوود وەرگرتن بۆ ئێستاو دانانی بەرنامەو پلانێکی گونجاو بۆ دوارۆژ.

پ٢٨/ ئایا دایك و باوکت خوێندەواربوون؟

و/ بەڵێ.

پ٢٩/ ژمارەی کتێبەکانی کتێبخانەیماڵەوەت چەندە؟

و/ نزیکەی (١٥٠٠)کتێب.

چەند سەرە دێڕێکی فەلسەفەی مێژوو

قارەمان نادر شێخ بزێنی

یەك : دروستکەری مێژوو

بۆچوونی جۆراو جۆر هەیە سەبارەت بەوەی، کێ خاوەنی مێژووە، یاخود کێ دروستکەر و بەڕێوەبەری مێژووە و زەمینەسازی دەکات بۆ تۆمار کردنی ڕوداوەکان و ئاراستە کردنی ئەو ڕوداوانە بە ئیجابی و سلبییەوە کۆمەڵگایان گەیاندۆتە ڕۆژگاری ئەمڕۆ ، یەکێ لەو بۆچونانە پێی وایە خاوەنی ڕاستەقینەی مێژوو گەلە و هەرگەلیش دەتوانێ شانۆی ڕوداوەکان دروست بکات، چونکە ڕەوڕەوەی مێژوو زۆر گەورەیە و بە تاکە کەسێك هەرگیز پاڵ نانرێت و جوڵە ناکات و بەرەو پێشەوە ناڕوات یاخود دەتوانین بلێین ناسورێتەوە ،چونکە ڕەوڕەوەی مێژوو لەوانەیە بە پێچەوانەشەوە بگەڕێتەوە.

بۆیە پاڵنەری ئەم ڕەوڕەوەیە هەر کۆمەڵگایە بە چاك و خراپیەوە ئەرکی گەورەی لە سەر شانە بۆ بەڕێوەبردنی ڕوداوی مێژووی و کارەسەی شەڕەکان و بە سەرهاتەکانی، هەردەم گەلە دەبێتە سوتەمەنی ئاگری شەڕەکان، هەرچەندە لە لایەن چینێکی کەمەوە یان دەستەیەکەوە شەڕەکان هەڵدەگیرسێندرێت(١)، سەرەڕایی ئەوەی سەرکردە دیار و ناودارەکان ڕۆڵی گرینگیان گێراوە لە سەرپەرشتی کردنی ڕەوتی ڕووداوە مێژووییەکان و زۆرجار بونەتە هۆی دیار

کردنی ڕێڕەوی ڕەوتی مێژوو و ئاراستە کردنی ڕەوتەکە بە ئاقاری ویستەکانی خۆی دا بردووە، بەڵام ژێر خان و خاوەنی ڕاستەقینەی دروستکەری مێژوو گەلە.

بۆ نمونە ناپلیون لە دوای شۆرشی فەرەنسا ڕۆڵی گەورە و دیاری بینیوە لە هاتنە پێشەوەی ڕوداوەکانی ئەو سەردەمە بەڵام ئەگەر ڕێژەی زۆری خەڵکی گشتی (*)، نەبوایە و بێسنور بێزار بوون لەو نالەباری و پاشاگەردانیەی کە ئەو کاتە فەرەنسای دوای شۆرشی گرتبۆوە، زەمینە سازیکرد بۆ دەرکەوتن و هاتنەپێشەوەی کەسێکی سەربازی توند و تیژ و تاکڕەوی وەك ناپلیونی پێویست بوو بۆ دەرباز بوونی فەرنسا لەو قەیرانە ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتییەی کە سەرجەم چینەکان پێوەیان دەناڵاند(٢) ،پێموایە ئەگەر ناپلیون پۆناپارتیش نەبوایە ئەو زەمینەیە کاراکتەرێکی تری بە ناونیشانێکی تر لە هەمان ژینگەدا دروست دەکرد، لە پێناو ڕزگارکردنی کۆمەڵگای فەرەنسی لەو قەیرانە، ئەو کاراکتەرەش بە سود وەرگرتن لە خەڵکی وڵات و خوێندنەوەی زەمینەی سیاسی و ئابوری و کۆمەلایەتی ئەو سەردەمە و ئاراستە کردنی خەڵکەکە بەرەو ڕزگاری نەتەوەیی و نیشتیمانی .(٣)

بەڵگەش بۆ ئەمە چەندین بزوتنەوەی بێ سەرپەرشتیاری سەریان هەڵداوە بە شێوەی ڕەمەکی(عشوائی) ڕوداوەکان ڕویان داوە بێ ئەوەی سەرکردەیەکی دیار و ناسراو خاوەن دیسپلین و پرنسیپی ڕێکخراو خاوەن ئەزمون ، بەڵکو لە ئەنجامی کەڵەکەبونی ڕقی خەڵك لە چەوسانەوەی بێشوماری زۆرداران و دەسەلاتی حوکمرانی، کاری کردۆتە سەر ورژاندنی ئایدۆلۆژیەتی خەڵك و هەلوێستی دژیان نواندووە، بە مەبەستی ڕزگار بون لەو بارە سەختەی بە سەریاندا هاتووە. یەکێ لەو نمونە دیارەکانیش ئەو ڕاپەڕین و شۆڕشانەی جیهانی عەرەبی بوو، کە بە بەهاری عەرەبی ناسران، ئەمەش دەرئەنجامی کەڵکە

بوونی قەیرانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری هاتنە بوون، بێ ئەوەی هیچ کاراکتەرێکی سەرەکی دەرکەوێت، ڕۆڵی کاریزمی ببینێ لە سەرهەڵدان و سەرپەرشتی ڕووداوەکاندا(٤).

یا خود ڕاپەرینەکانی جەماوەری ڕوسیا بەر لە شۆڕشی ئۆکتۆبەر، هەرچەندە بەلشەفیەکان سەرپەرشتیان دەکرد، بەڵام زۆربەی ڕاپەرینەکان بێ سەرپەرشتیاری کردن لە ناکاو لە ئەنجامی نارەزای جەماوەر ڕویان دەدا ، دژەکانی قەیسەریش سودیان لەو نارەزایانە وەردەگرت.

بەڵام بۆچونێکی تر هەیە کە پێی وایە سەرکردەکانن ڕۆڵی سەرەکیان گێڕاوە لە خاوەندارێتی مێژوو و کۆکردنەوە و ئاراستە کردن و دارشتنی پلانی ستراتیژی و زەق کردنەوەی خاڵە لاوازەکانی دژەکان و وروژاندن و وشیارکردنەوەی ڕای گشتی خەڵك لەو کارە قێزەونانەی کە سیستەمی حوکمرانی ئەنجامی دەدات ، بۆ ئەم مەبەستەش سەردەکان پێویستیان بە زەمینە و هەل و ژینگەیەك هەیە بۆ ئەوەی بیقۆزینەوە ورۆڵی ڕاستەقینەی خۆی ببینێت ، هەروەها ناکرێت بڵێین پێش ناپلیۆن هیچ ئەفسەرێکی تر نەبووە کە سەرجەم ڕوحیەتی سەرکردەی تیا نەبووە بەڵام زەمینەیەی کە ناپلیۆنی تیادا دروست بوو گەیشتبووە ترۆپك بۆ گۆڕانکاری ڕیشەی لە بواری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیدا.(٥) ، بەڵام ئەو زەمینەیە پێشوتر گونجاو نەبووە.

بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەو بۆچوونە (جەمالەددین ئەفغانی) لای وایە ((ئەگەر جوتیاران شوانکارەکان نەبوایە تەخشان و پەخشان و رابواردنی دەوڵەمەندەکان نەدەبون ، جێگەی جوتیار و سەنعەتکار لە شارستانیەتدا لە پێگەی میران بە کەڵکترە ، هەروەها دەڵێت دیومانە گەلێك بێ پاشا بژیت بەڵام نەمان دیوە پاشایەك بێ گەل بژیت))(٦)

بەلام تۆماس کارلاین (١٧٩٥–١٨٨١) پێچەوانەی جەمالەددین ئەفغانی بە شان و باڵی سەرکردکاندا هەڵدەدات و پەخشان ئامێزانە رۆڵی گرینگیان هەڵدەسەنگێنێ بە پاڵنەری راستەقینەی رەورەوەی مێژووی ناو دەبات(٧).

هەڵبەتە ئەم گفتو گۆ و رای جیاواز سەبارەت بە کێ خاوەنی راستەقینەی مێژووە بەردەوامی هەیە و بەردەوامیش دەبێت، بەلام پێموایە هەردوو بۆچوون(سەرکردە و گەل)، بۆ رووداوی مێژووی و بەڕێوەبردن و سەرپەرشتی کردنی روداوە مێژوویەکان گرینگن. راپەرینەکان پێویستیان بە گەلێك هەیە بۆ دروست بوونی و سەرکردەیەکیش بۆ رابەرایەتی کردنی رووداوەکان و دیاریکردنی پلان بۆ پێشهاتەکان.

دووەم: دووبارەبوونەوەی مێژوو

تاقیکردنەوەکانی مێژووی هەزار ساڵەی ئادەمیزاد ئەوە دەسەلمێنن کە کۆمەل بە پێی یاسایەکی تایبەتی دەگۆرێت و بەرەو پێشەوە دەچێت ، ئەو یاسایەش بۆ خۆی کەوتۆتە ژێر کاری ژمارەیەك دیاردەی گرینگی پێکەوە بەستراوی خودی ژیانەوە ، وەك باری ئابوری (پەیوەندی و هۆکانی بەرهەم هێنانی و دەور و بەرو شوێنی جوگرافی و داب و نەریتی کۆمەلایەتی و ئاستی تێگەیشتن و دەزگاکانی حکومەت و زۆر و کەمی ژمارەی دانیشتوان و رادەی پەرەسەندنیان و پێوەندی یان لە گەل دار و دراوسێدا و ئەو جۆرە بابەتانە کاریگەری راستەوخۆیان لە سەر دروست بوونی روداوەکان هەبووە).(٨)

دوبارەکردنەوەی مێژوو وەکو سەرجەم زانستەکانی تر ناکرێت بلێین دەقا و دەق دووبارە بێتەوە ، چونکە سەرجەم ئەو فاکتەرانەی کە کار لە دروست بوونی روداوی مێژووی دەکەن چ زانستی مجرد یان زانستی سروشتی و جیولۆجی لە ژێر

کارگەری جوگرافیا و هێزەکانی سروشتدان ، فاکتەری دروست بونی مێژووی مرۆڤایەتی کاراکتەرەکەی مرۆڤە و ئەمیش خاوەنی هەست و هۆشە و گەلێك هۆکار کاریگەری لە سەر دروست دەکات، بە ڕاست چەپدا دەیبەن، یان پەکی دەخات(٩) .

لە گەل ئەوەشدا ڕوداوی مێژووی لە سنورێکی دیاری کراودا خۆی دوپات دەکاتەوە ، فاکتەر و هۆکاری ڕوداوەکان زۆربەی کات لێکتر نزیك بوون، یا خود هەمەچەشنن لە هەلآیسانی شەڕ و شۆرش و بزوتنەوەکان ، بۆ نمونە شۆڕشە بۆرژوازییەکانی ئەورووپای نێوان سەدەکانی شازدە و نۆزدە لە زۆر ڕووەوە لە یەکتر دەچن ،چ لە هۆلەندا و چ لە ئینگلتراو چ لە فەرەنسا و ولآتانی تری ئەورووپایی ئەو قۆناغە زۆرداری و هەرەس هێنانی پێوەندی دەرەبەگی و پەیدا بونی چین و دەستەی نوێ و بەرز بونەوەی ڕادەی تێگەیشتنی کۆمەلآنی خەڵك و باری قورسی ژیانی ئابوری و چەند هۆیەکی لە یەك چوی تر ، وەك هۆکارەکانی دروست بونی شۆرشی ئەفسەرە ئازادی خوازەکانی میسر لە سالی ١٩٥٢ بە سەرکردایەتی (جەمال عەبدولناسر) و شۆرشی ١٩٥٨ لە عیراق بە سەرکردایەتی (عەبدولکریم قاسم) لێکچونی زۆر لە نیوانیاندا هەبوون چ لە دروست شۆڕش لە لایەن ئەفسەرەکانەوە یان ڕوخانی رژێمی پاشایەتی و ڕاگەیاندنی سیستەمی کۆماری لە ولآتدا و شێوازی حوکمڕانی و زاڵبونی سیستەمی سەربازی بە سەر ئیدارە و بەڕێوەبردن دا لێك نزیکی زۆر لەو نێوان ئەو دوو ولآتەدا هەبووە.(١٠)

هەر چەندە نێوان ڕوداوەکان چەندین سالّ یان چەند سەدە لە نێوانیان دا بووە، بەلآم مێژوو خۆی دوبارە کردۆتەوە بەلآم لە کاتی جوداو لە شوێنی جوداو کاراکتەری جودا .

سێیەم : مێژووی فەلسەفەی مێژوو

دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێت مێژوو زانستی زانستەکانە چونکە هیچ زانستێك یان شوێنەوارێك یان رووداوێك نیە مێژووی سەرهەڵدانی یاخود سەرگوزشتە و بە سەرهاتی رووداوەکانی نەبێت ، بۆیە فەلسەفەی مێژووش مێژووی خۆی هەیە ، هەرچەندە رای جیاواز هەیە لە سەر سەرهەلدانی فەلسەفەی مێژوو ، زۆربەی بۆچوونەکان لایان وایە کە سەرەتای ئەم تێزە دەگەڕێتەوە بۆ فەیلەسوفی فەرەنسی (ڤۆلتێر) کە بۆ یەکەم جار ئەم دەستەواژەیەی بەکار هێناوە بە مەبەستی شیکردنەوەو لێکۆلینەوە و بە دوا داچونی راستیە مێژوویەکان بە شێوەیەك کە لە گەل ئەقلّ و مەنتیقدا بگونجێ و هەلاوێر بکرێت ، لە ئەفسانە چیرۆك و زیادەرۆیەکان پاك بکرێتەوە و سەرجەم راستیەکان تیایدا بپالێورێت و خەڵکی بە راستیەکان ئاشنا بکرێت و لە گومان و ڕاڕایی جودا بکرێتەوە(١١).

هەرروەها (ئیبن خەلدون) یش وەکو ڕابەری بە کار هێنان و توێژینەوەی ئەم باسە هەژمار دەکرێت ولای وایە کە فەلسەفەی مێژوو پاککردنەوەیە لە ناوەرۆك و لایەنی ئاشکرای، لایەنی ئاشکرای تێکڕای رووداوەکانن و هەواڵەکانی ولآتان و جیهانە کە لە سەردەمەکانی ڕابردوودا ڕوویان داوە و بێ کەم و زیاد ، بەلاَم چینی ناوەوەی ڕوداوەکان واتە شیکردنەوەو دەرهێنانی هۆکاری ڕاستەقینەی ڕوداوەکان و دۆزینەوەی بنچینە و بنەمای ڕاستی هەواڵەکان، ئەمەشی بە کاری راستەقینەی مێژوو نوس داناوە(١٢).

لێرەوە مێژووی فەلسەفەی مێژوو سەرهەلدەدات و دەبێتە بابەتێکی سەربەخۆ و خودان میتۆد و ئامانجی خۆی دەبێت، پاشان لە بلآو کراوەو کتێبەکاندا بووە بابەتێکی گرنگ لای فەیلەسوفان هەروەکو لە کتێبەکەی هێردەردا (بیرۆکەی مێژووی فەلسەفی بۆ مرۆڤایەتی) لە سەدەی هەژدەدا بلاو

بوەوە ، هەروەها پەرتوکەکەی هیگل ١٧٧٠- ١٨٣١(چەند لێکچەرێك لە بارەی فەلسەفەوە) پاشان ئەم تێزە گەشەی کرد و لە نوسینەکانی رۆشنفکرەکاندا بە تایبەتی مارکس و شپینگلەر و تۆینبی .....

هەرچەندە هەندێك بۆچون هەیە کە دەڵێت لە سەردەمی یۆنانیە کۆنەکاندا فەلسەفە بابەتێکی گرینگ و جێگەی مشت و مر بووەبە تایبەتی لە سەردەمی ئەفلاتون و ئەرستۆ و سەفستایەکاندا.(١٢).

پێم وایە هەرچەندە فەلسەفە لە سەردەمی یۆنانیەکاندا بوونی هەبووە و مشت و مڕی زۆری لە سەر بابەتە فکریەکان کراوە، بەلام خاوەن میتۆدێکی تایبەتی نەبووە

سەرچاوەکان

١-کەمال مەزهەر ئەحمەد:مێژوو،بەغداد،١٩٨٣،ل١٤

*-خەلکی گشتی بەمەبەستی چینی سێیەم کەچینە هەژارەکەی خەلکی دەگرتەوە ، لە سەرجەم امتیازەکان بێبەش بوون تەنیا سەرباز و باج دان سودیان لێ وەردەگیرا(عبدالحمید البطریق و عبدالعزیز نوار : تاریخ الحدیث، بیروت، ص٣٢٩.

٢-کەمال مەزهەر:س.پ،ل١٥.

٣-احمد محمود صبحي:في الفلسفة التاريخ،بيروت،ص٦٤.

٤-کەمال مەزهەر : س.پ،ل١٥.

٥-ئی.ئێچ.کار:مێژوو چیە،چاپی یەکەم،٢٠٠٥،ل٣٧-٣٨.

٦-کەمال مەزهەر : س.پ،ل١٦-١٧.

٧–هاشم يحى الملاح و اخرون:دراسات في الفلسفه التاريخ،الموصل،ص١١٩.

٨–شاخەوان فایق ئەلیاس:مەعریفەی مێژوو،سلێمانی،٢٠٠٩،ل٦١–٦٢

٩–شاخەوان فایق ئەلیاس :س.پ،ل٦٤.، د.جفعر علي رسول:مفهوم التاريخ و الفلسفة و العلاعة بينها،كۆڤاری زانكۆی كۆیە،ژمارە ١٢، ٢٠٠٩، ٢٠٥.

١٠–كەمال مەزهەر،س.پ،ل٩.

١١–ئی.ئێچ.كار:س.پ،ل٩٨.

١٢–كەمال مەزهەر:س.پ،ل٧.

١٣–مصطفي النشار:فلسفة التاريخ،ط٢٠٠٤،١،ص٦٦.، د.احمدعبدالعزيز: الفلسفة (اهية فلسفة ام تاريخ)، گۆڤاری مێژوو،ذمارة٧،هاوینی ٢٠٠٨،ص٣ ،مصطفي النشار،ن.م،ص٣٢.

چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوونووس زریان سالار حەمە عارف

ئەنجامدانی: د. محمد عبدالله

پ١/ ناونیشانی نامەی ماستەرت چییە؟

و/ ڕەنگدانەوەی شارستانیەتی یۆنانی لە نێو شارستانیەتی ئیسلامیدا لە سەردەمی عەبباسی یەکەم دا(١٢٢-٢٢٢).

پ٢/ ناونیشانی نامەی دکتۆرات چییە؟.

و/ ڕۆڵی ڕەگەزی ئێرانی لە پێشخستنی شارستانیەتی ئیسلامیدا لە چوار سەدەی یەکەمی کۆچیدا.

پ٣/ ناوی تەواو و ڕێککەوت و شوێنی لەدایك بوونت؟

و/ زریان سالار حەمە عارف لە دایکبووی ساڵی ١٩٨٣-سلێمانی.

پ٤/ چەند وڵاتت بینیوە؟

و/ وڵاتی ئێران.. ئەمە جگە لە بینینی تەواوی ناوچەکانی باشووری کوردستان و عێراق بە گشتی.

پ٥/ چەند زمان دەزانی؟

و/ کوردی و عارەبی نووسین و خوێندنەوە... و ئینگلیزی فارسی خوێندنەوە.

پ٦/ بۆچی لە نێوان مەسیحییەکانی کوردستان مێژوونووسی ئەکادیمی هەڵنەکەوتوون؟

و/ من پێم وانییە کە مێژوونووسی ئەکادیمیی نەبێت، چونکە لە ڕاستیدا ئەگەر مێژوونووسی ئەکادیمی بەو واتایە بێت کە بەشی مێژووی تەواوکردبێت ئەو کات بنووسێت ئەوا ڕەنگە ڕاست بێت هەرچەندە بۆ ئەمەش کەسی ئەکادیمی هەیە بۆ نموونە لە زانکۆی دهۆک کەسایەتی هەیە دەرچووی ماستەرو دکتۆرایە، ئەمە جگە لەوەی کەسایەتی ترمان هەیە کە لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ لە نێو مەسیحییەکاندا هەبوون لەوانە یعقوب الرهاویو ...هتد لە چەرخی نوێش نووسینەکانی جرجیس فتح الله و د.ئەلبێرت عیسا هەیە کە دیسان نووسینی ئەکادیمی هەیە لە بواری خۆیدا، ئەتوانین پرسیارەکە وەها لێبکەین بڵێین هۆکاری زۆر دیار نەبوونی ئەو کەمینەیە چییە لە بواری نووسینی مێژوودا. ئەم وەڵامەش زۆر ئاسانە بە هێندەی قەبارەی خۆیان واتە هۆکاری کەم دەرکەوتنیان لەو بوارەدا کەمی ژمارەیانە ئەوان بۆ خۆیان کەمینەن لە کوردستان، بۆیە هێندە زۆرنین بەهێندی کورد یان موسڵمانەکان بەشداربن لە سەرجەم کایەکاندا، هەرچەندە لە هەندێك بواردا بوونی خۆیان سەلماندووە من هەرگیز لەگەڵ ئەوەدا نیم کە ڕێگریان لێ کرابێت بە پێچەوانەشەوە زۆر ڕێگا لەبەردەمیاندا کراوەبووە بەڵام بۆ خۆیان بەهۆی کەمی ژمارەیان نەیانتوانیوە لەسەرجەم بوارەکاندا خەڵکان پێشکەش بکەن، پاشان مێژوونووسی ئەکادیمیش لە وڵاتی ئێمەدا نوێیە واتە هێندە کۆن نییە کە سەرجەم کەمینەو چینەکان بەشداریان تێداکردبێت، هەروەها نابێت ئەوەشمان بیر بچێت کە مەسیحی بە سروشتی خۆی کەمتر لە بواری ئەکادیمی مێژوودا کاردەکەن، بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵات ئەمەش لەبەر ئەوەی پیشەی مێژوونووسی لە نێو کۆمەڵگە ڕۆژهەڵاتیەکاندا هێندە گرنگی و بایەخی پێنەدراوە، بۆ نموونە ئەگەر عێراق بەگشتی وەربگرین کامەیە مێژوونووسی دیاری مەسیحی؟ وڵاتێکی وەك میسر کە چەندین زانکۆی زۆر

گەورەی تیادایە و ژمارەیەکی یەکجار زۆریش مەسیحی تیادایە کەچی تەنیا یەک مێژوونووسی دیاری مەسیحی تیادایە ئەویش(جوزیف یوسف نسیم)ە، بۆیە ئەم بابەتەی ڕۆژهەڵات بەگشتیش ڕەنگدانەوەی بەسەر کوردستاندا هەبووە کە لە کەم دەرکەوتنی مەسیحییەکان لە کایەی نووسینی مێژوو بە ئەکادیمی.

پ٧/ بازاڕی کتێبی مێژووی لە کوردستاندا چۆن دەبینی؟

و/ بە بۆچوونی من بازاڕی کتێبی مێژوویی لە کوردستان هەم گەرمە هەم هەژار، گەرمە لە پرفرۆشتنی کتێبە مێژووییەکانداو کەم کتێبی مێژوویی هەیە بە زمانی کوردی دەرچووبێت و بە کەمتر لە مانگێك لە بازاڕەکاندا نەمابێت، بەڵام هەژارە لە بەردەم خستنەبازاڕی کتێبەکانەوە کتێبێکی زۆر زۆر کەمی مێژوویی بە چاپ ئەگات، ئەوانەشی کە چاپ دەکرێن هەندێکیان چاپی دووەم و سێیەمی کتێبە کۆنەکانە، یان وەرگێڕانێکی پڕ لە هەڵەی کتێبێکی عارەبی یان فارسی یان ئینگلیزییە (هەرچەندە وەرگێڕی زۆر چاکیش هەیە کە وەرگێڕانەکانیان دانسەقەیە)و کتێبی مێژوویی جدی زۆر بە کەمی چاپ دەکرێت، لەم بوارەدا من ڕەخنە لە مێژوونووسان و ئەکادمیستانی بواری مێژووی لای خۆشمان دەگرم کە نەیانتوانیوە بەشێوازێکی دروست و بەرچاو کتێب و لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی جدی بخەنە بازاڕەوە.

پ٨/ بۆچی ئەگەر ئافرەت مافی خوێندنی لە کوردستاندا هەیە بەشداری ئافرەت لەنووسینی مێژووی کورددا لاوازە؟

و/ سەبارەت بەم پرسیارەش بە بۆچوونی من ئەم بابەتە فرە ڕەهەندی هەیە لە چەندین لاوە: لە لایەك کۆمەڵگا ئافرەت لە کۆمەڵگای ئێمەدا سەرباری ئەوە کە مافی بەردەوامی خوێندن و تەواوکردنی زانکۆ و تەنانەت خوێندنی باڵاشی پێدراوە لە بواری مێژوودا، کەچی جگە لە ماستەرو دکتۆراکەی ئەگەر بە چاپی

بگەیەنێت هیچ بەرهەمی تری نابێت، هۆکاری سەرەکی بۆ ئەم بابەتەش پێگەو ئەرکەکانی ئافرەتە لە کۆمەڵگای کوردی چونکە سەرباری ئەرکی خوێندنەکەی ئەرکی کۆمەڵایەتیشی لەسەرە وەك ماڵ و منداڵ و مێرد، هەروەها تێڕوانینی کۆمەڵگا بۆ ئافرەت کاریگەری لە دوورکەوتنەوەی ئافرەتەکە کردووە لە لایەك و لەلایەکی تریشەوە کاریگەری لە بەرهەم و نووسینەکانی کردووە ئەمە جگە لەمتمانە بەخۆ نەبوون لە لای زۆرینەی ئافرەتەکان کە بتوانن کاری جدی بکەن لە پیاوان باشتربن لە بواری کارکردن لە ڕاستیدا هەروەك وتم ئێمە لە کوردستان جاریٚ نوێین لە بواری کارکردن لە بواری مێژوو و نووسینەوەی مێژوودا، من دڵنیام لەگەڵ بەرەوپێش چوون و زیاتر پێشکەوتن ئەو بوارەش پێشکەوتن بە خۆیەوە دەبینێت و ئافرەتی زۆر کارامەو دیاریش لە بواری نووسینەوە و کارکردن لە مێژوودا بەدەردەکەون.

پ٩/ ئایا سەردانی مۆزەخانەکانی کوردستانت کردووە؟

و/ بێگومان سەردانی سەرجەم مۆزەخانەکانم لە سەرجەم شارەکانی کوردستان کردووەو کردوومەتە بەرنامەی خۆم هەموو ساڵێك خوێندکارەکانم وەك گەشتی زانستی دەبەم بۆ مۆزەخانەکانی سلێمانی، مۆزەخانەی نیشتمانی(ئەمنە سوورەکە)، مۆزەخانەی شارستانیی هەولێر، مۆزەخانەی کلتووری ناو قەڵای هەولێر.

پ١٠/ لە کاتی خوێندنەوەی مێژووی کورد هەست بە چی دەکەی شانازی کردن یان غەمباربوون یان هەست دەکەی کاری خۆت دەکەی؟

و/ من وەك ئەکادیمییەك ڕەنگە خوێندنەوەم لە کەسی تر جیاوازبێت بۆ مێژوو، بەتایبەتی مێژووی میللەتی خۆم، بێگومان سەرەتا کاری خۆم دەکەم کە پێویستە بەردەوام بخوێنمەوە، پاشان هەندێك جار زۆر دڵخۆشم و هەندێ جار

غەمباری گەورە دەبم، زۆر دڵخۆش دەبم کە من سەر بە میللەتێکم ڕۆڵی گەورەی هەبووە لە مێژوودا کە نەك تەنیا بە کورد تەنانەت بۆ سەردەم ڕۆژهەڵات لە چەندین ماوەی مێژوویدا ڕۆڵی گەورەی هەبووە، چەندین پیاو و ئافرەتی مەزنی هەبووە کە مێژوویان بۆ خۆیان و گەلانی تریش دروست کردووە، چەندین زاناو ...تد پایەبەرز هەبووە، بەڵام غەمبار ئەبم کاتێك دەبینم کورد میللەتێکی پەرت پەرت بووە لەسەر خاکی خۆی زۆر جار بەبێ هۆی ململانێی یەکتریان کردووە، سەرەڕای ئەو هەموو ڕۆڵە گەورەیەی کە هەیبووە ئەو هەموو پێشکەوتنە مەزنەی کە تۆماری کردووە ئەو هەموو زاناو کەسایەتیە بەجەرگانە کەچی تا ئێستا لەسەر خاکی خۆی خاوەنی قەوارەیەك نییە کە سەرجەم ڕۆڵەکانی بگرێتەوە، بەڵام بەگشتی من هەست بە شانازی دەکەم بە مێژووی میللەتەکەم بە هەموو کەم وکوڕی و ناتەواوییەکانیەوە چونکە سەر بە میللەتێکی ڕەسەنم.

پ١١/ پێت وایە ڕۆژنامەگەری ئەمڕۆی کوردستان سەرچاوەیەکی باش بێت بۆ مێژوونووس بۆ ئەوەی لە ئایندەدا پشتی پێ ببەستێ بۆ نووسینی مێژووی کورد؟

و/ بێگومان ڕۆژنامەگەری ئەرکی نووسینەوەی مێژوو نییە، بەڵام دەکرێت مێژوونووس سوود لە ڕۆژنامەگەری وەربگرێت بۆ نووسینەوەی مێژوو وەك بەڵگەیەکیش بەکاری بهێنێت، بۆ نموونە لە سەردەمی شێخ محمود و پاشان بۆ نووسینەوەی بارودۆخی سلێمانی لە ساڵانی بیستەکان و سەرەتاکانی سەدەی بیست باشترین بەڵگەی مێژوویی بۆ ئەو سەردەم ڕۆژنامەکانی ژین و ژیانەوەیە، یان بانگی هەق و تێگەیشتنی ڕاستییە...بۆیە ڕۆژنامەگەری سوودی زۆری هەیە بۆ مێژوونووس بەڵێ بەبۆچوونی من بۆ ئەمڕۆش ڕۆژنامەگەری کوردی سەرچاوەیەکی یەکجار بەنرخ و بایەخە بۆ نووسینەوەی مێژووی کوردستان لە

داهاتوودا، بۆ نموونە ئەگەر باسی کاروچالاکییەکانی حیزبەکان و یان شەڕی ناوخۆیان گوزەران و نرخی شتومەکەکانی خەڵکی کوردستان یان بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و ڕووداوەکانی خەڵکی باشووری کوردستان بکەین لە ساڵانی نەوەدەکانی سەدەی بیست بێگومان سەرچاوەو بەڵگەی زۆر بەنرخ بۆ ئەو کاتەی مێژوونووس هەردوو ڕۆژنامەی(کوردستانی نوێ و خەبات)ـە کە ڕۆژنامەی ڕۆژانە بوون و ئەو بارودۆخەیان بەوردی باس کردووە، یان لە ئەمڕۆدا کە چەندین ڕۆژنامەگەری ئەهلی و بەناو ئەهلی و حیزبی هەیە لەسەر ڕووداوێکی دیاریکراو چەندین بۆچوون و بیری جیاواز دەردەبڕدرێت کە مێژوونووس لە ئایندە کاتێك ئەرشیفی ئەم ڕۆژنامەو گۆڤارانە دەردەهێنێت سەرچاوەیەکی فرە بۆچوونی بەنرخی لەبەردەست دەبێت، کە ڕووداوەکانی زۆر ورد بۆ شیکار دەکەن، بۆیە من پێم وایە ڕۆژنامەگەری ئەمڕۆ یەکێکە لە سەرچاوە زۆر باش و بەنرخەکانی مێژووی کوردستان بۆ مێژوونووسانی ئایندە.

پ١٢/ پێت وایە شتێك هەبێت بە ناوی قوتابخانەی کوردی لە نووسینی مێژوودا؟

و/ ئێمە بەو پێیەی کە لە نووسینەوەی مێژوودا نوێین تەمەنی کۆنترین بەشی مێژوو لە کوردستاندا ناگاتە(٣٠) ساڵ بۆیە لە ڕاستیدا تا ئێستا یەك ڕێچکەمان نەگرتوە، و نەمان توانیوە وەك قوتابخانەیەك دەربکەوین و کاریگەربین بە قوتابخانە گەورەکانی نووسینەوەی مێژوو، وەك عارەبی و فەرەنسی ئینگلیزی ئەویش لە دیدی ڕۆژهەڵاتناسەکان وەرمان گرتووە کە دواجار قوتابخانە عەرەبییەکە بە سەریدا زاڵە.

پ١٢/ بایەخی وێنە لە بواری مێژوودا چییە؟

و/ وێنە بۆ ڕووداوە مێژووییەکان زۆر گرنگ و کاریگەرە بەڵام بڕیاری یەکلاکەرەوە نییە بۆ ئەو ڕووداوە، بە پێوانەی ڤیدیۆ کە زۆر کاریگەرترە، چونکە

بۆ بڕیاردان لـە ڕووداوێـك ئەگـەر پـشت تـەنیا بـە وێنـە ببەسـترێت بـەبێ بـوونی بەڵگـەی تـر ئـەوە هەڵەیـە وێنـە لـە کـۆن و ئێستاشدا هـەرگیز ناتوانـێ وێنـەی ڕاستەقینەی ڕووداوە مێژووییەکە بدات بە دەستەوە بەتایبەتی بۆ ئێستا کە زۆر ئاسانە دەستکاری ئەو وێنانە بکرێت بە جۆرێ کە هەرگیز هەستی پـێ نـەکرێت، ئەمە جگە لەوەی کە وێنە دەتوانرێت لـە چـەندین گۆشـەو سـووچ و بـۆ چـەندین مەبەسـتی جیـاواز بگیرێـت، بـەڵام هـەروەك وتم بـۆ زۆر شـتی تـر وێنـە بایـەخی تایبەتی خـۆی هەیـە بـۆ نموونـە بـۆ باسـی داهێنراوێکـی زانـستی یـان بـۆ باسـی کەسایەتییەك تا بیناسێنێ یاخود بۆ باسی ڕێککـەوتنی نامەیـەك و ئـەو کەسـانەی کە بەشداربوون تیایدا یاخود بـۆ سـەردانی شـوێنێك و گێڕانـەوەی مێـژوویی ئـەو شوێنە یان بۆ بەراوردکردنی شتێك یان شوێنێ لە ڕابردوو و ئێستادا...تد.

پ١٤/ پێت وایە جیـاوازی هـەبێت لـە نێـوان زمـانی نووسـینی مێـژوویی و زمـانی نووسینی ئەدەبیدا؟

و/ بێگومان جیاوازییەکی یەکجار گەورە هەیە لە نێوان زمانی نووسـینی مێـژوو و ئەدەبیدا، چونکە مێژوو چیرۆك و ڕۆمان نییە، هەروەك شیعرو دراماو سـیناریۆش نییە. مێژوو ڕووداوی ڕاستەقینەی مرۆڤەکانە کـە بـە شـێوازی واقیعـی و دوور لـە عاتیفـەش پێویـستە بخرێتـەڕوو، ئەمـە جگـە لـەوەی کـە پێویـستە بەڵگەنامـەو سەرچاوەی پێویستی بۆ بخرێتـەڕوو تـا بابەتـەکان دیـارو ئاشـکرا بێـت، بەمـەش زمانەکـەی جیـاواز دەبێـت لـە زمـانی ئـەدەبی، بـۆ نموونـە کتێبـی شـەرەفنامە، مێژوونووسی گـەورە شـەرەفخانی بەدلیسی، کاتێك وەرگێـڕ کارامـە و گـەورەی کورد هەژار وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی بە بۆچوونی من مانا مێژووییەکـەی لەدەست داوە چونکە بە زمانێکی ئەدەبی وەرگێڕدراوەتـە سـەر زمـانی کـوردی،

بـەڵام کاتێـك م. جـەمیل بەنـدی ڕۆژبـەیانی دەیکاتـە زمـانی عـارەبی گـەلێك بەسوودترە بۆ مێژوونووس چونکە زمانەکەی ئەو زیاتر مێژووییە.

پ١٥/ ڕات چییە بەرامبەر بە مێژووی زارەکی، ئایا لەم بوارەدا کارت کردووە؟

و/ مێژووی زارەکی زۆر بـە بایەخـە بەتایبـەتی بـۆ ڕووداوە مێژوویـیە نادیارەکـان بەڵام ئەم مێژووە بە حوکمی ئەوەی ماوەیـەکی زۆری بەسـەردا ڕۆیـشتووە زیـاتر قـاڵبی ئەفـسانەیی وەردەگرێـت هێنـدە زارە زار دەکـات هـەرجارەو زیـادەی پێوەدەنرێـت و لـە بـوارە مێژوویـیە ڕاستـەکەی دوور دەکەوێتـەوە، ئەمـە جگـە لـەوەی کـە زیـاتر چوارچـێوەی فۆلکلـۆر و کلتـووری گـەلان وەردەگرێـت کـە بـۆ گەرمکردنی کۆڕو مەجلیسان سوودی دەبێت کە زیاتر لـە بـواری ئەدەبیـدا خـۆی دەبینێتـەوەو دەچـێتە چوارچـێوەی چـیرۆك و ئـەدەب، بۆیـە بـە بۆچـوونی مـن ناکرێت وەك مێژوو سەیری بکەین، چـونکە هـەروەك وتمـان مێـژوو پێویـستی بـە نووسینەوەو بەڵگە هەیە بۆیە ئەگەر نووسینێك یان بەڵگەیەك نەبێت ئەم مێـژووە پشت ڕاست بکاتەوە ئەوا دەتوانین بڵـێین لـە چوارچـێوەی مێـژوو دەردەچـێت و زیاتر ئەدەبی دەبێت وەك چیرۆك و ڕۆمان، بۆیە من لەم بوارەدا کارم نەکردووە.

پ١٦/ پێت وایە مێژوونووسی بێ لایەن هەبێت؟

و/ بێگومـــان مێژوونووســـی بـــێ لایـــەن هەیـــە، دەتـــوانین بڵـــێین ســـەرجەم مێژوونووسانی ئەکادیمی بێلایەنن چونکە ئەرکی ئەو وەهایـە کـە بـەو جـۆرەبن و ئەگەر وانە بن لە ئەکادیمی بوون دەردەچن، پاشان ئەمـە مانـای ئـەوە نییـە کـە مێژوونووسی بێ لایەن لە دەرەوەی ئەکادیمیەکانیش نەبێت، بەڵێ بێگومـان پـێم وایە کە مێژوونووسی بێ لایەن هەیە.

پ١٧/ مێژوو هەر سوودی هەیە یان زیانیشی هەیە؟

و/ لە ڕاستیدا هەموو شتێك دوو لایەنە لە ژیانی مرۆڤەکان بەڵام بەپێی جۆرو ئەو شتە لە شتێکەوە بۆ شتێکی تر دەگۆڕێت، مێژووش یەکێکە لەو بابەتانەی کە هەردوو لایەنی هەیە بەڵام بە بۆچوونی من سوودی گەلێك زیاتر وەك لە زیان چونکە من پێم وایە (مێژوو ئاوێنەی ڕابردووە بۆ ڕووناك کردنەوەی داهاتوو)، بەڵام بێ زیانیش نییە بۆ هەندێك کەس بەتایبەتی کە ڕابردوویان بریتی بێت لە کاری نابەجێ و بۆ خەڵکی بخرێتەڕوو کە ئەمە زیانی بۆ کەسەکە هەیەو سوودی بۆ گشت، کەواتە دواجار مێژوو سوودی گەلێك زیاتر لە زیان و سوودمەندە.

پ١٨/ پێت وایە ڕادیۆو تەلەفزیۆنەکانی کوردستان وەکو پێویست بایەخیان بە بواری مێژوو داوە؟

و/ من پێم وایە ڕادیۆو تەلەفزیۆنەکان و تەنانەت ڕۆژنامەو گۆڤارەکان زۆر بە کەمی گرنگیان بە بابەتی مێژوو داوە چەند کەناڵێکی زۆر کەم نەبێت ئەوانی تر باسی مێژوو هەر ناکەن، کە دەبوایە چەندین بەرنامەو گۆشەیان تایبەت بکردایە بۆ باسی مێژووی هەم کورد و هەم هەموو جیهان بەگشتی تا تاکی کورد زیاتر بەرچاو ڕوون بێت لەو بوارەدا، بەڵام بەداخەوە ئەمە نەکراوە.

پ١٩/ وێنەی هیچ کەسایەتییەکی مێژووییت لە ماڵەوە هەڵواسیووە؟

و/ بەڵێ وێنەی مێژوونووسی گەورەی کورد شەرەفخانی بەدلیسی.

پ٢٠/ چۆن بایەخی وەرگێڕان لە بواری مێژوودا دەبینی؟

و/ وەرگێڕان دوو جۆرە (وەرگێڕانی حەرفی وەرگێڕانی مانایی) مێژوو یەکێکە لەو بابەتانەی هەرگیز بە وەرگێڕانی حەرفی ناتوانرێت ئەو مانایەی خۆی بەدەستەوە

بدات کە هەیەتی، هەروەها پێویستە ئەو کەسەی کە مێژوو وەردەگێڕێت خۆی پسپۆڕ بێت لە بواری مێژوودا، و ئاگاداربێت لە ڕووداوەکان، بێگومان وەرگێڕان بایەخێکی یەکجار گەورەی هەیە بۆ بابەتی مێژوو، و ئاگاداربوونە لە مێژووی گەلانی تر، هەروەها ئاگاداربوونە لەو نووسینانەی کە خەڵکانی تر لەسەر مێژووی تۆ کردوویانە. جگە لەوەی بە زمانەکانی تر لێکۆڵینەوەی زۆر بە بایەخ هەیە کە ئەنجام دراوە لە بواری مێژوودا ئەگەر وەربگێڕدرێت خوێنەری کورد سوودی زۆری لێ وەردەگرێت، بەڵام بەداخەوە زۆرینەی ئەو بابەتە مێژووییانەی کە وەردەگێڕدرێنە سەر زمانی کوردی یان کەسانی ناپسپۆڕ ئەنجامی ئەدەن یان وەرگێڕانێکی حەرفییە بۆیە ماناکەی تێک دەدەن و زۆر هەڵەی تیادا بەدیدەکرێت.

پ٢١/ لەگەڵ ئەوەی مۆزەخانەی ئەهلی لە کوردستاندا بکرێتەوە؟

و/ بەڵێ لەگەڵ ئەوەدام بەڵام بە مەرجێ ئەو شوێنەوارو کلتوور و کەلەپوورەی کە تێیدا نیشان ئەدرێ بۆ فرۆشتن نەبێت بەڵکو تەنیا بۆ نیشاندان بێت و کەسانی تایبەتمەند بەڕێوەی بەرن، بەمەش کارێکی گرنگ و گەورە ئەنجام دەدرێت تەنانەت من لەگەڵ ئەوەدام کە شێوە مۆزەخانە بۆ شتی تریش بکرێتەوە بۆ نموونە مۆزەخانەی کەسایەتییە ناودارەکانی کورد کە پەیکەریان بە سلیکۆن بۆ دروست بکرێت، یان جلوبەرگ و مۆزەخانەی کلتووری.

پ٢٢/ بۆ پتر خزمەتکردنی مێژووی کورد پێشنیاری چی دەکەی؟

و/ بۆ پتر خزمەتکردنی مێژووی کورد پێشنیار دەکەین: کە سەندیکایەکی تایبەتمەند یان یەکێتیەکی تایبەتمەند دروست بکرێت کە سەرجەم مێژوونووسان

و پسپۆڕانی بواری مێژوو کۆبکاتەوە لە سەرجەم شارو شارۆچکەکان لقی هەبێت، هەروەها لەم ڕێگایەوە گۆڤارێکی تایبەتمەند دەربکرێت کە تیایدا چەندین مەلەف پێشنیار بکرێت لەسەر بابەتەکانی مێژووی کورد بخرێتە بەرچاو داوابکرێت کە لێکۆڵینەوەی تیادا ئەنجام بدرێت، هەروەها هانی مێژوونووسان بدرێت کە لەسەر بابەتە جیاوازەکانی مێژووی کورد لێکۆڵینەوە ئەنجام بدەن ئەمەش بە هاندان و دەستخۆشانەو ڕێزلێنان ئەبێت، هەروەها بەردەوام لەو یەکێتییە پێشنیارکراوە هەفتانە کۆڕو سیمینار بۆ ئەندامەکانی ئەنجام بدرێت و لە کەناڵەکانەوە پێشکەش بکرێت کە لەو کۆڕانەدا چارەسەری بابەتەکانی مێژووی کورد بکرێت بە گشتی.

پ٢٢/ ئایا مێژوونووسانی کورد لەبەر پوخت نووسی یان لەبەر کەم کاتی کەم دەنووسن؟

و/ لە ڕاستیدا لەبەر خزمەت نەکردنیان و بەدەمەوە نەبوونیان، هەروەك لە خاڵی سەروو ئاماژەمان پێکرد بە گشتی ڕێکخراوێك نییە کە مێژوونووسان کۆبکاتەوەو هانیان بدات و بەرهەمەکانیان بۆ چاپ بکرێت ئەمەش وا دەکات کە مێژوونووس ساردببێتەوە لە ئەرکەکانی کاتێ بزانێت بە تەنیایەو کەس نییە هانی بدات و پشتگیریی لێ بکات و هەروەها بەرهەمەکانی بڵاوبکاتەوە، چونکە خەڵکی لای ئێمە کاتێ بابەتێك دەنووسێ یان ئەبێت لەسەر گیرفانی خۆی چاپی بکات یان ئەبێت لە دەرگای هەرچی دەزگای چاپ هەیە بدات ئەوانیش بە کەیفی خۆیان سووکایەتی بە بەرهەمەکەی دەکەن و ئەیهێنن و ئەیبەن و پاشان ئەگەر بڕیار

بدەن بۆی چاپ بکەن... ئەمەش بە ڕاستی مێژوونووس لە نووسین سارد دەکاتەوە.

پ٢٤/ لە هیچ نووسینێکی خۆت پەشیمانی؟

و/ نەخێر، بە پێچەوانەوە ئەو بەرهەمانەی کە هەمن شانازیان پێوە دەکەم.

پ٢٥/ ئایا دراوسێکانی کورد هەر مێژووی کوردیان چەواشەکردووە یان خزمەتیشیان کردووە؟

و/ لە ڕاستیدا دوو جۆر بابەت هەیە تایبەتە بە دراوسێکانی کورد ئەویش سیاسی و ئەکادیمی ئەم پرسیارە زۆر گشتگیرەو بۆ خۆی پێویست بە چەند لاپەڕە وەڵام دانەوە ئەکات، چونکە ئەبێت سەرەتا بزانین دراوسێکانی کورد کێن و بەکێ دەڵێن دراوسێی کوردو بۆ خۆیان بۆ مێژوو چیان کردووە، ئایا سرووشتی مێژوو نووسینەوە لای ئەوان چۆنە و چییە؟ بەڵام بە شێوەیەکی سەرزارەکی و بەو شێوەیەی کە بەڕێزتان ئەڵێن ئاسان نییە وەڵام بدرێتەوە، بەهەرحاڵ ئێمە پێمان وایە ئەوانەی کە لە چوارچێوەی سیاسەتێکی شۆڤینی کاردەکەن و بەتایبەتی لە دوای سەدەی نۆزدەوە ئەم کارە زیاتر پەرەی سەندووە، بەڵام ناتوانین بڵێین کە سەرجەم ئەمانەش مێژووی کوردیان چەواشەکردووە چونکە نموونەی زۆر بەرزو جوانمان هەیە کە باسی کورد و مێژووەکەی دەکەن بۆ نموونە(رسول کرکوکلی لە کتێبی دوحة الوزراء یان اولیا چلبی لە کتێبی سیاحەت نامەکەی و هەروەها حبیب الله تابانی لە کتێبی مێژووی کورد و ماد... چەندانی تر) کە زۆر بە لایەنێکی جوان و ئینسافەوە لە مێژووی کورد دواون.

پ٢٦/ چۆن وەڵامی ئەو کەسانە دەدەیتەوە کە مێژوو بە درۆ دەزانن؟

و/ لە ڕاستیدا پەتی درۆ کورتە درۆش لە نێو کاری مێژوودا جێگای نابێتەوە، ئەگەر ئەمڕۆش بابەتێك بە درۆ تۆمار بکرێت یان خەڵکی پێ چەواشە بکرێت سبەی ڕۆژ هەر بە درۆ بخرێتەوە، لێرەدا ئەچمە پاڵ بۆچوونەکانی مێژوونووسی گەورەی کورد(د.کەمال مەزهەر) سەبارەت بەو بابەتە کە لە کتێبی(مێژوو)دا تۆماری کردووە، کە چەند نموونەیەکی هێناوەتەوە یەکێك لەو نموونانە دەڵێت: ((لە سەردەمی ناپلیۆن دا ئەفسەرێك لە جەنگ دا کوژرا کاتێ هەواڵیان بۆ هێنا پێیان وت فلانە ئەفسەر کوژراوە، ئەویش وتی کاتێ مرد وتی چی وتیان قوربان لەبەر ئازار هیچی نەوت و مرد ئەویش وتی دەبنووسن تا ڕوحی دەرچووە وتویەتی بژی ناپلیۆن، بەلام ئایا ئەمە بۆی چووە سەر ڕەنگە چەند دەیەیەك ئەمە نووسرابێت لە مێژوودا بەلام مێژوونووسی نوێ هات و بە بەلگە و سەرچاوەی نوێ ئەو بابەتەی بەدرۆ خستەوە، بۆیە درۆ لە نێو مێژوودا جێگای نابێتەوە ئەگەر ئەمڕۆش دەرنەخرێت دواجار بە گەڕان و لێکۆڵینەوەو پەیجویی وردی مێژوونووسان دەخرێتەڕوو.

پ٢٧/ لە نێوان پێناسە جۆربەجۆرەکانی مێژوو کامە پێناسە بە گونجاوتر دەزانی؟

و/ لە ڕاستیدا من وەك خۆم پێناسەیەکم هەیە بۆ مێژوو و باوەڕم پێیەتی ئەویش ئەوەیە کە ((مێژوو ئاوێنەی ڕابردووە کە داهاتووی پێ ڕۆشن ئەبێتەوە)).

پ٢٨/ ئایا دایك و باوکت خوێندەوار بوون؟

و/ بەڵێ.

پ٢٩/ ژمارەی کتێبەکانی کتێبخانەی ماڵەوە چەندە؟

و/ لە ڕاستیدا من دوو جۆر کتێب بەکاردەهێنم کتێبی ئاسایی و کتێبی ئەلکترۆنی کتێبە ئاساییەکانی ناو کتێبخانەی خۆم لە ماڵەوە نزیکەی(١٧٠٠) کتێبە زیاتر بە زمانی عارەبی پاشان کوردی پاشان فارسی و پاشان ئینگلیزین بە کتێب و گۆڤارەوە، کتێبی ئەلکترۆنیش لە کۆمپیوتەرەکەم زیاتر لە (١٠٠٠٠)دەهەزار کتێبم هەیە کە بەردەوام بۆ خۆم و خوێندکارەکانم سوودی لێ وەردەگرم بەهەمان زمانانی پێشوون کە ئاماژەم پێکردن.

لە کۆتایدا زۆر سوپاس بۆ ئەو پرسیارانە هیوادارم وەڵامەکانم جێگەی خۆی بگرێت و ببێتە مایەی سوود بۆ هەموو لایەك...

زریان حاجی

مامۆستا لە بەشی مێژووی کۆلیجی زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سلێمانی.

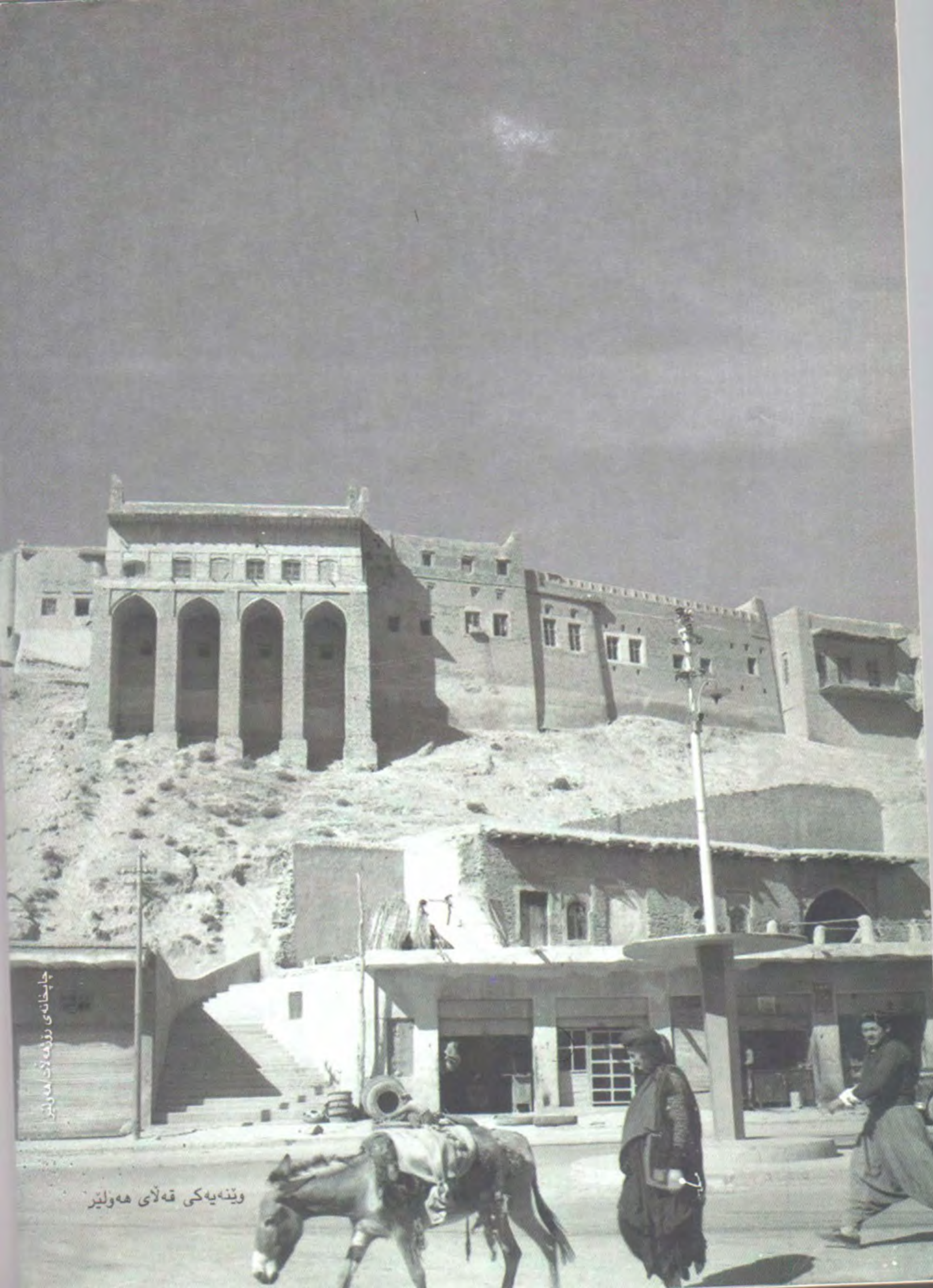

چاپخانەی ڕۆژهەڵات هەولێر

وێنەیەکی قەڵای هەولێر